

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Γιά τόν Βασίλη Καρατσώλη	σελ. 7
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΤΟΑΗ:	
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ Α. ΒΕΤΣΙΟΥ:	Ἡ πληθυσμακὴ ἐξέλιξη τῆς ἐβραϊκῆς κοινότητος Ἰσραὺς..... 9
	Τὰ ἀρχεῖα τῶν σχολείων τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης
	στά γενικά ἀρχεῖα Ἰσραὺς 28
ΕΛΠΙΔΟΦΟΡΟΥ ΙΝΤΖΕΜΠΕΛΗ:	Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ πρῶτο τεῦχος τῆς ἐφημερίδας «Κώνωψ»
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ Α. ΒΕΤΣΙΟΥ:	Ὁ πρὸς ἔγκριση ὑποβληθεὶς κατάλογος ἐξόδων τοῦ ὑποπρόξενου
	τῆς Ἰσραὺς Γεράσιμου Βρυώνη στίς βενετικές ἐπιτανησιακές
	ἀρχές στά 1789 43
	Τὰ ἀγεργικά ἔθιμα ὡς ἡ ἀπαρχή τοῦ λαϊκοῦ θεάτρου 57
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΓΑΛΑΝΗ:	Ἀναζητώντας στίς ἱστορικές πηγές τόν βιογράφο τῆς ὁσίας
ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ Α. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ:	Θεοδώρας, τῆς πολιοῦχου τῆς Ἰσραὺς 90
ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ Α. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ:	Τό πρωτόκολλο ἐκταφῆς τῶν ὁσίων τῆς ὁσίας Θεοδώρας,
	πολιοῦχου τῆς Ἰσραὺς..... 96
ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ Α. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ:	Ἄγνωστες ἀγιασμένες μορφές τῆς «ἐν Ἄρτη ἐκκλησίας» 102
ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ Α. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ:	Σύντομο ἱστορικό τῆς ἐκδοσης 122
ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ	 128
ΠΕΤΡΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ:	Κομμένο 136
ΕΛΠΙΔΟΦΟΡΟΥ ΙΝΤΖΕΜΠΕΛΗ:	Ἡ τελευταία πράξη 137
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΩΣΤΑΒΑΣΙΑΔΗ:	Ὁμιλία γιά τόν Διονύσιο Σολωμό 141
Ο ΣΚΟΥΦΑΣ ΚΑΙ Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ.....	148

ΣΚΟΥΦΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ✦ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ ✦ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΙΕ΄ | ΑΡΤΑ 2019 | ΤΕΥΧΟΣ 107

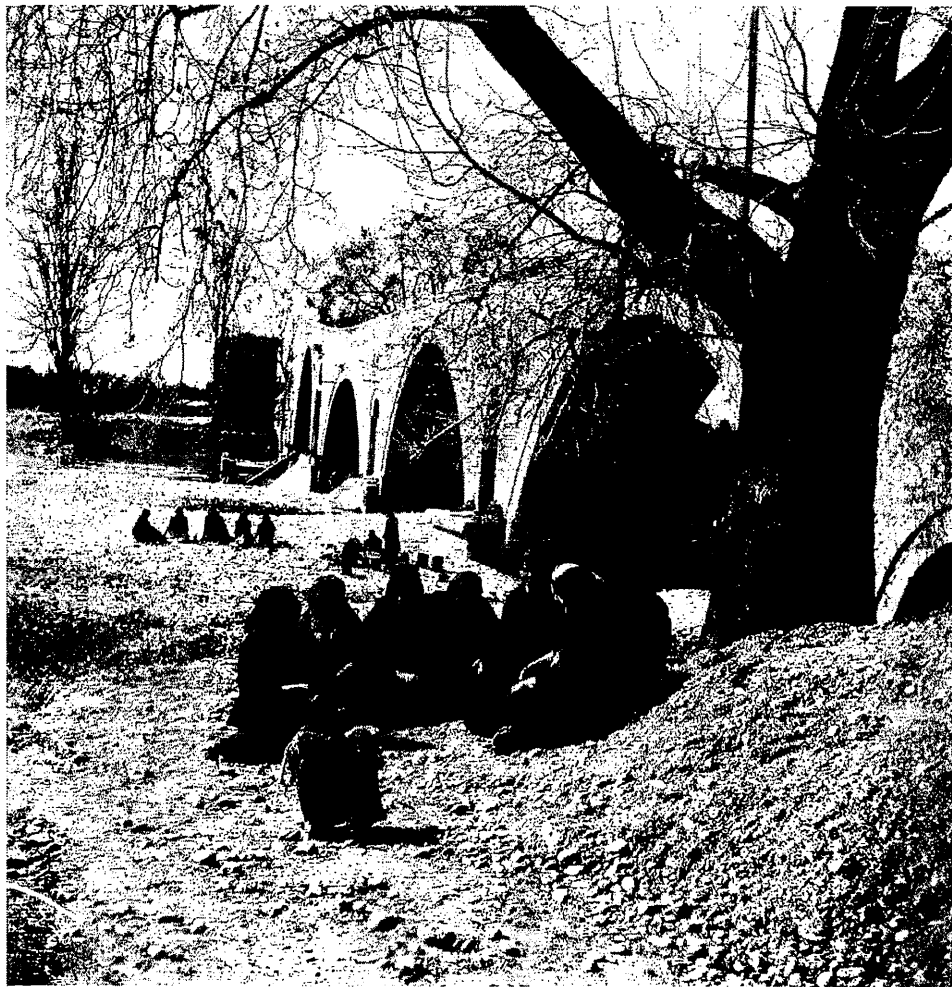

Επιμέλεια έκδοσης

1978-2019

ΛΑΜΠΡΟΣ ΚΩΣΤΑΚΙΩΤΗΣ

Το τεύχος αφιερώνεται
στη μνήμη του προέδρου
και μεγάλου ευεργέτη του Σκουφά,
Βασίλη Καρατσιώλη

Άρτα, 1945-1946.

Φωτογραφία Βούλα Παπαϊωάννου (Μουσείο Μπενάκη).

ΓΙΑ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΡΑΤΣΙΩΛΗ

Τύχη θλιβερή θέλησε να εκπροσωπώ σήμερα τον Μουσικοφιλολογικό Σύλλογο Άρτης «ΣΚΟΥΦΑΣ» στον τελευταίο χαιρετισμό προς τον επίτιμο πρόεδρό του, που φεύγει σήμερα για το τελευταίο, το μεγαλύτερο ταξίδι που είναι γραφτό για τους ανθρώπους.

Δεν θα ήταν ανακρίβεια, τουναντίον θα παραβίαζα θύρες ανοιχτές, αν έλεγα ότι ο Βασίλης Καρατσιώλης υπήρξε από τους τελευταίους μιας γενιάς ευπατριδών Αρτινών, που στόχο της ζωής τους έταξαν να προσφέρουν στην αγαπημένη τους πόλη ό,τι το καλύτερο μπορούσαν, προκειμένου να την καταστήσουν καλύτερη και ομορφότερη. Ο εκλιπών κατάφερε να είναι από τους λίγους που θα μπορούσαν να παινευτούν (παρόλο που δεν ήταν από αυτούς που περιαιτολογούν, αλλά άφηνε τα έργα του να μιλούν για τον ίδιο) ότι κατάφεραν να υπηρετήσουν την πόλη της Άρτας σφαιρικά και ολοκληρωτικά, από κάθε μετερίζι, επαγγελματικό (μέσω του λειτουργήματός του ως ιατρός), κοινωνικο-πολιτικό (μέσω της πολυετούς θητείας του ως αντιδήμαρχος και πρώτος σε σταυρούς δημοτικός σύμβουλος) αλλά, πρωτίστως, πολιτιστικό, μέσα από τον σύλλογο της καρδιάς του, τον «ΣΚΟΥΦΑ».

Δεν είναι κρυφό ότι ο Βασίλης Καρατσιώλης αφιέρωσε στον «ΣΚΟΥΦΑ» το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του, καθιστώντας τη στέγη του περίπου δεύτερο σπίτι του. Η έγνοια για την όσο το δυνατόν καλύτερη πορεία του, βρισκόταν στην καθημερινότητά του, ακόμα και όταν είχε αποσυρθεί από τη διοίκηση του συλλόγου. Δεν είχε αποσυρθεί, όμως, ποτέ από τη δράση του και πάντα βρισκόταν κοντά στους νεότερους, πρόθυμος να συμβουλευσει και να παράσχει την πολύτιμη εμπειρία του.

Ο εκλιπών απέδειξε την αγάπη του για τον «ΣΚΟΥΦΑ», υπηρετώντας τον από διάφορες θέσεις, για να φτάσει να είναι ο μακροβιότερος στην ιστορία του πρόεδρος του συλλόγου. Τον Ιανουάριο του 1991

διαδέχτηκε τον αείμνηστο Κώστα Βάγια στην προεδρία, για να αποχωρήσει από αυτή τον Δεκέμβριο του 2007. Στα δεκαέξι και κάτι συνολικά χρόνια της προεδρίας του, ο «ΣΚΟΥΦΑΣ» γνώρισε ακμή και εξελίχθηκε σε ένα δραστήριο πολιτιστικό οργανισμό με πολυσχιδή δράση.

Επί των ημερών προεδρίας του Βασίλη Καρατσιώλη ο σύλλογος βραβεύτηκε με το βραβείο του φιλολογικού συλλόγου «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ». Στη διάρκεια της δικής του προεδρίας, ο «ΣΚΟΥΦΑΣ» εόρτασε τα εκατό χρόνια δράσης και αδιάλειπτης λειτουργίας του. Προχώρησε μάλιστα και στην έκδοση πονήματος για την ιστορία του από τον αείμνηστο Γιάννη Τσούτσιο. Την ίδια περίοδο ο «ΣΚΟΥΦΑΣ» εδραίωσε τη συνεργασία του με το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και διοργάνωσε επιστημονικά συμπόσια και συνέδρια. Ο πρόεδρος υποδέχτηκε στην πνευματική στέγη τον τότε Πρόεδρο της δημοκρατίας Κωνσταντίνο Στεφανόπουλο, τον ακαδημαϊκό καθηγητή Μουτσόπουλο, ανθρώπους των γραμμάτων και των τεχνών. Συνεχίζοντας το έργο φιλόπων ανθρώπων όπως ο Γιάννης Τσούτσιος και ο Κώστας Βάγιας, ο Βασίλης Καρατσιώλης «εμπέδωσε» και στον «ΣΚΟΥΦΑ» τις αρχές της εντιμότητας, της δικαιοσύνης και της αλληλεγγύης, τις ίδιες δηλαδή αρχές που τον χαρακτήριζαν και ως άνθρωπο.

Δεν θα ξεχάσω ποτέ την αμέριστη βοήθεια που μου παρείχε, όταν, ως νέος ερευνητής, ζήτησα να μελετήσω μέρος του αρχείου του συλλόγου, προκειμένου να συντάξω επιστημονικές ανακοινώσεις. Όχι μόνον μου επέτρεψε να δω το αρχείο που ζήτησα, αλλά βοήθησε και για τη φωτογραφική αντιγραφή του, ώστε το όνομα του «ΣΚΟΥΦΑ» να αναφέρεται στα πρακτικά διεθνών συνεδρίων.

Αλλά και πρόσφατα είχε τη διάθεση να προσφέρει τις μνήμες και τις εμπειρίες του για την καταγραφή της ιστορίας του συλλόγου, ιδιαίτερα τα τελευταία 20 χρόνια μετά την επέτειο της εκατονταετηρίδας του. Δυστυχώς τον πρόλαβε ο μεγάλος βαρκαρής που τον μεταφέρει σήμερα στην τελευταία κατοικία του.

Αγαπητέ μας Πρόεδρε, όλοι εμείς που αναλάβαμε το βαρύ φορτίο να συνεχίσουμε το έργο σου, υποσχόμαστε να κάνουμε ό,τι μπορούμε για να φανούμε αντάξιοι, έχοντας πάντοτε ως οδηγό τη δική σου λαμπρή πορεία.

Ας είναι ελαφρύ το χώμα που θα σε σκεπάζει!

Η ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΒΡΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΑΡΤΑΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΤΟΛΗ

Οι βαρβαρικές επιδρομές του Μεσαίωνα και η συνακόλουθη παρακμή της Νικόπολης, της πρωτεύουσας δηλαδή της Παλαιάς Ηπείρου, πυροδότησαν πληθυσμιακές μετακινήσεις που ανέπλασαν ριζικά το αστικό δίκτυο της ευρύτερης περιοχής. Μέσα στις ιστορικές αυτές συνθήκες γεννήθηκε ο οικισμός της Άρτας, ο οποίος εμφανίζεται για πρώτη φορά στις ιστορικές πηγές το 1082 με αφορμή την επίθεση των Νορμανδών στις δυτικές επαρχίες του Βυζαντίου¹. Διαθέτοντας γόνιμη αγροτική ενδοχώρα², άφθονο υδάτινο πλούτο³,

1. Σεραφεΐμ Ξερόπουλος ο Βυζάντιος, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτέ αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, εν Αθήναις 1884, ανατύπ. «Σκουφάς», Άρτα, 1986, σελ. 4· Π.Α.Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε όμορων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών*, τόμ. 1, εν Αθήναις, 1856, σελ. 34· Μιχαήλ Κορδώσης, «Μεσαιωνική Άρτα. Τοπογραφία-Κοινωνία», *Σκουφάς*, τόμ. ΙΔ', τεύχ. 102 (2011), σελ. 178.
2. Στην πεδιάδα της Άρτας ευδοκίμοισε μεγάλη ποικιλία φυτών μεταξύ άλλων: ελιές, εσπεριδοειδή, αμπέλια, άριστης ποιότητας καπνά και δημητριακά [Κωνσταντίνα Πανάγου, «Συμβολή στην ιστορία της Άρτας (τέλη 18ου - αρχές 19ου αιώνα)», *Δωδώνη. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τόμ. ΚΣΤ', τεύχ. 1 (1997), ανατύπο (1999), σελ. 199-204· Γιώργος Νικολάου, «Οικονομική και κοινωνική κατάσταση των καζάδων Άρτας και Πρέβεζας, σύμφωνα με ανέκδοτα υπομνήματα του Προξένου της Γαλλίας στα Γιάννενα Eugène Roujade (1842-1843)», *Πρακτικά Α' Πανεπειρωτικού Συνεδρίου «Ιστορία - Λογισσύνη: Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913»*, 28 Φεβρ. - 3 Μαρτ. 2013, τόμ. 1, Ιωάννινα, 2015, σελ. 96-99· Αμαλία Χιωτάκη, *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία (τέλη 18' αιώνα). Η περίπτωση της τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα*, Αθήνα, 1994, σελ. 31-36 και 84-85, όπου πίνακας παραγωγής του καζά της Άρτας του έτους 1877].
3. Αναφερόμαστε κυρίως στους ποταμούς Λούρο και Άραχθο, που γονιμοποιούσαν την παρακείμενη πεδιάδα. Ο δεύτερος, μάλιστα, έζωνε την ανατολική και βόρεια πλευρά του κάστρου της Άρτας, ενισχύοντας την αμυντική του θωράκιση και ήταν εν μέρει πλωτός (Σ. Ξερόπουλος, *Δοκίμιον*, σελ. 3· Μιχ. Κορδώσης, *ό.π.*, σελ. 174-175, 178, 240· Κωνσταντίνος Τσιλιγιάννης, *Τουρκοκρατούμενη Άρτα και κλήρος*, Άρτα, 1992, σελ. 13).

δυνατότητες οχύρωσης και σχετικά εύκολη πρόσβαση στη θάλασσα⁴ αλλά και στις όμορες περιοχές μέσω του χερσαίου συγκοινωνιακού δικτύου⁵, η Άρτα εξελίχθηκε σε σημαντικό αστικό κέντρο, προσελκύοντας κατοίκους από τον γεωγραφικό της περίγυρο. Ανάμεσα σε αυτούς βρίσκονταν και Ρωμαنيώτες Εβραίοι (πιθανότατα της Νικόπολης, ίσως όμως και των Επτανήσων, ή ακόμη και της Πελοποννήσου)⁶ που συνέπηξαν από νωρίς, άγνωστο ακριβώς πότε⁷, μία συμπαγή και εύρωστη κοινότητα.

Κατά τον Βενιαμίν από την Τουδέλα, στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα, διαβιούσαν στον οικισμό 100 Εβραίοι ή σύμφωνα με άλλη εκδοχή 100 εβραϊκές οικογένειες⁸ υπό την ηγεσία δύο ραββίνων, του R. Selachiah και του R. Hercules⁹. Ο Asher, ένας από τους πιο έγκυρους μεταφραστές και σχολιαστές

4. Η απόσταση της Άρτας από τα επίνειά της στον Αμβρακικό κόλπο, τη Σαλαώρα και την Κόπρανα, υπολογίζεται σε 4 περίπου ώρες (Σ. Ξενοπούλος, *Δοκίμιον*, σελ. 3, 6). Για τον Αμβρακικό κόλπο εν γένει βλ. Σπύρος Ασωνίτης - Ευστρατία Συγκέλλου, «Ο Αμβρακικός κόλπος κατά τον όψιμο Μεσαίωνα: χώρος-οικονομία», *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την ιστορία και τον πολιτισμό της Πρέβεζας, 16-20 Σεπτεμβρίου 2009*, τόμ. 1, Πρέβεζα, 2010, σελ. 69-85· Αντώνης Μηλιαράκης, «Αμβρακικός κόλπος», *Σκουφάς*, τόμ. Ζ', τεύχ. 64-65 (Ιαν.-Ιούν. 1983), σελ. 73-76· «Αμβρακικός. Φύση και πολιτισμός», *Επτά Ημέρες της Καθημερινής* (20-1-2002).
5. Μιχ. Κορδώςης, *ό.π.*, σελ. 174· Αμ. Χιωτάκη, *ό.π.*, σελ. 79-82· Γιώργος Μακρής - Στέφανος Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς*, Αθήνα, 1990, σελ. 135-158· Δημήτρης Ανωγιάτης-Πελέ, *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, 1993, σελ. 24, 34.
6. Βαγγέλης Τόλης, «Η εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων (14ος-20ός αιώνας): πληθυσμιακή εξέλιξη, κατανομή στον χώρο και κοινωνική συγκρότηση», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τόμ. ΛΣΤ' (2017), σελ. 193· Σ. Ξενοπούλος, *Δοκίμιον*, σελ. 5· Π.Α.Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε όμορων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών*, τόμ. 2, εν Αθήναις, 1856, σελ. 21· Κωνσταντίνος Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας*, Αθήνα, 2004, σελ. 9· Μιχαήλ Γρηγορόπουλος, *Περιήγησις εν Ελλάδι ήτοι περιγραφή των επισημοτέρων πόλεων του ελληνικού βασιλείου*, Αθήνησιν, 1882, σελ. 96· Παναγιώτης Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, μέρος Α', Ιωάννινα, 1984, σελ. 82.
7. Σύμφωνα με μία ατεκμηρωτή πληροφορία η εβραϊκή κοινότητα της πόλης σχηματίστηκε κατά τον 10ο με 11ο αιώνα (Κ. Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 9· Simon Marcus - Yitzchak Kerem, «Arta», *Encyclopaedia Judaica*, τόμ. 2, Detroit 2007, σελ. 521). Η Βαρβάρα Παπαδοπούλου συσχετίζει την ίδρυση της εβραϊκής κοινότητας με την εμπορική ανάπτυξη της πόλης κατά τον 12ο αιώνα (*Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα, 2002, σελ. 12).
8. S. Marcus - Y. Kerem, «Arta», σελ. 521· Κ. Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 9, 106, 233· Nicholas Stavroulakis - Timothy DeVinney, *Jewish sites and synagogues of Greece*, Αθήνα, 1992, σελ. 222· Κ.Δ. Στεργίουπουλος, «Ο πληθυσμός της Άρτας επί Τουρκοκρατίας», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 21, 1978, σελ. 379· Σοφία Μπισκανάκη, «Η Ισραηλίτικη Κοινότητα της Άρτας», *Χρονικά (όργανο του ΚΙΣ)*, τόμ. ΚΣΤ', τεύχ. 187 (Σεπτ.-Οκτ. 2003), σελ. 5· Ραφαήλ Γκιούλης, «Χρονικό της ισραηλίτικης κοινότητας Άρτης», *Χρονικά (όργανο του ΚΙΣ)*, τεύχ. 54 (Δεκ. 1982), σελ. 6, 7.
9. Βενιαμίν εκ Τουδέλης, *Το βιβλίο των ταξιδίων στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική*, Αθήνα, 1994, σελ. 34-35, 62, 142· Adolph Asher, *The itinerary of rabbi Benjamin of Tudela*, τόμ. 1, Λονδίνο και Βερολίνο, 1840, σελ. 46· Marcus N. Adler, *The itinerary of Benjamin de Tudela. Critical text, translation and commentary*, London, 1907 σελ. 10· Κυριάκος Συμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τόμ. Α': 333 μ.Χ.-1700, Αθήνα, 1984, σελ. 221. Για

του εν λόγω περιηγητικού έργου, υποστηρίζει ότι η Άρτα τότε ήταν ακόμη χωριό, άποψη όμως η οποία με δυσκολία θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή. Αυτό γιατί όχι μόνον η ισχυρή εβραϊκή παρουσία αποτελεί εκ των πραγμάτων μία έμμεση ένδειξη αστικής ζωής, αλλά και διότι στον οικισμό έδρευε, ήδη από τον 12ο αιώνα, επισκοπή¹⁰. Υπάρχουν όμως και μελετητές που θεωρούν ότι ο Βενιαμίν, μετά την αναχώρησή του από την Κέρκυρα, δεν επισκέφθηκε την Άρτα αλλά τη Λευκάδα¹¹. Τους ισχυρισμούς αυτούς πάντως έχει αντικρούσει με πειστικά επιχειρήματα ο Μιχαήλ Δένδιας, βασιζόμενος τόσο στα γεωγραφικά δεδομένα της περιοχής, όσο και στους ταξιδιωτικούς ρυθμούς της εποχής.

Μετά το 1204 η Άρτα γνώρισε, ως πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, πρωτοφανή άνθηση. Είδε το πληθυσμιακό κεφάλαιο της να διογκώνεται λόγω των προσφυγικών εισροών από τις φραγκοκρατούμενες περιοχές¹², εξύφανε εμπορικές σχέσεις με ιταλικές πόλεις (Βενετία, Φλωρεντία) και τη Ραγούζα¹³, απέκτησε ισχυρό κάστρο¹⁴ και κοσμήθηκε με δημόσια οικοδομήματα¹⁵. Μελετώντας εξονυχιστικά τις διαθέσιμες πηγές, ο καθηγητής Μιχαήλ Κορδώσης οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι ο οικιστικός ιστός της Άρτας εκτεινόταν αρχικά εκτός του κάστρου. Όταν όμως από τα μέσα περίπου του 14ου αιώνα η ατμόσφαιρα άρχισε να ηλεκτρίζεται, κυρίως εξαιτίας των αλβανικών και οθωμανικών επιδρομών, ένα μέρος των κατοίκων αναζήτησε καταφύγιο σε γειτονικούς οικισμούς (Βομπλιανά, Γιάννενα), ενώ όσοι παρέμειναν στην Άρτα αναγκάστηκαν να κλειστούν στο εσωτερικό των οχυρώσεων για μεγαλύτερη ασφάλεια. Έξω από τα τείχη παρέμειναν μόνο η αγορά, οι αποθήκες, οι κήποι και οι λιγοστές κατοικίες¹⁶.

μια διαφορετική ανάγνωση της ταξιδιωτικής αφήγησης του Βενιαμίν, βλ. Ρίκα Μπενβενίστε, *Εβραίοι ταξιδιώτες τον Μεσαίωνα*, Αθήνα, 2000.

10. Μιχ. Κορδώσης, *ό.π.*, σελ. 178, 193· F. C. H. L. Rouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Ηπειρος*, Αθήνα, 1994, σελ. 244· Σ. Ξενοπούλου, *Δοκίμιον*, σελ. 5, 97-98, 341· Β. Παπαδοπούλου, *Η βυζαντινή Άρτα*, σελ. 12.
11. Για μια επισκόπηση του προβλήματος και της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. Κ. Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 229-233.
12. Μιχ. Κορδώσης, *ό.π.*, σελ. 223-224· Β. Παπαδοπούλου, *Η βυζαντινή Άρτα*, σελ. 13.
13. Ελευθέριος Βέτιος, «Το εμπόριο στην περιοχή της Άρτας στους υστερο-μεσαιωνικούς χρόνους (13ος-15ος αιώνας)», *Σκουφάς*, τόμ. Γ', τεύχ. 85 (1995), σελ. 29-37· Σπ. Ασωνίτης – Ε. Συγκέλλου, «Ο Αμβρακικός κόλπος», σελ. 72, 73, 77-78· Μιχ. Κορδώσης, *ό.π.*, σελ. 173, 193-194, 226-229, 238-239, 240, 248· Κ. Πανάγου, «Συμβολή», σελ. 178-179· Σπύρος Ασδραχάς, «Αγορές αλατιού της Ραγούζας από τη Λευκάδα τον 16^ο αιώνα», *Πατριδογραφήματα*, Αθήνα, 2003, σελ. 313-315.
14. Για το κάστρο της Άρτας βλ. Β. Παπαδοπούλου, *Η βυζαντινή Άρτα*, σελ. 105-113· Αναστάσιος Ορλάνδος, «Το κάστρον της Άρτης», *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*, τόμ. Β', τεύχ. 1 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1936), σελ. 151-160· Γιώργος Σμυρής, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822)*, Ιωάννινα, 2004, σελ. 158-159· Μιχ. Κορδώσης, *ό.π.*, σελ. 178-181, 198-203· Γιάννης Τσουτσίνος, *Άρτινά ιστορικά θέματα*, Άρτα, 2001, σελ. 210-212.
15. Για τα υστεροβυζαντινά μνημεία της Άρτας βλ. γενικώς το πρώτο τεύχος του δεύτερου τόμου του περιοδικού «*Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*»· επίσης, Β. Παπαδοπούλου, *Η βυζαντινή Άρτα*, σελ. 56-161· Σαπφώ Βάρδια, «Τα μεταβυζαντινά μνημεία της Άρτας», *Σκουφάς*, τόμ. Η', τεύχ. 74-75 (1991), σελ. 367.
16. Μιχ. Κορδώσης, *ό.π.*, σελ. 170, 181-191, 193-197.

Δυστυχώς πυκνό σκοτάδι καλύπτει τη ζωή της εβραϊκής κοινότητας κατά τα κρίσιμα αυτά χρόνια. Στην περίοδο της μεγάλης ακμής της Άρτας, μέχρι τα μέσα δηλαδή του 14ου αιώνα, ο πληθυσμός των Εβραίων πιθανότατα αυξήθηκε¹⁷, ενώ δεδομένη θα πρέπει να θεωρείται η ενεργή ανάμειξή του στο εξωτερικό εμπόριο. Γνωρίζουμε μάλιστα ότι στη Ραγούζα διέμενε μόνιμα και κάποιος Αρτινός έμπορος, ο Ελισσαίος μάλλον Ιουδαίος εάν κρίνουμε από το όνομά του¹⁸. Ποια ήταν όμως η τύχη των Εβραίων της πόλης κατά την ταραγμένη εκατονταετία 1350-1449; Έσπευσαν άραγε να εγκατασταθούν μαζί με τους υπόλοιπους κατοίκους μέσα στο κάστρο ή μήπως συνέχισαν να ζουν εκτός αυτού, πλάι στην αγορά, καταφεύγοντας στο εσωτερικό του μόνον σε περίπτωση κινδύνου; Δυστυχώς, λόγω έλλειψης μαρτυριών, ούτε καν υποθέσεις δεν μπορούμε να διατυπώσουμε για αυτό το ζήτημα.

Μετά τον θάνατο του Κάρολου Τόγκου Β΄, συγκεκριμένα το 1449, η Άρτα («*nefsi Narda*» στις οθωμανικές πηγές) ενσωματώθηκε σχετικά ομαλά στην οθωμανική αυτοκρατορία¹⁹. Ορίστηκε πρωτεύουσα ομώνυμου καζά που υπαγόταν στο σαντζάκι Ιωαννίνων. Περιλάμβανε τον 16ο αιώνα τους ναχιγιέδες Topolyani, Rogoz, Cemernik (Τζουμέρκων) και Radoviz²⁰. Για την κατάσταση της εβραϊκής κοινότητας της πόλης, κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, βασικές πηγές πληροφόρησής μας αποτελούν τα φορολογικά κατάστιχα των κατακτητών και οι *responsa*, δηλαδή οι γραπτές γνωμοδοτήσεις διακεκριμένων ραββίνων για ζητήματα που σχετιζόνταν με την ερμηνεία του μωσαϊκού νόμου.

Με την επικράτηση των Οθωμανών στην περιοχή και την εμπέδωση αισθήματος στοιχειώδους ασφάλειας διαμορφώθηκαν οι προϋποθέσεις για την απρόσκοπτη ανάπτυξη της πόλης εκτός των τειχών. Αμέσως μετά την κατάκτηση ένα τμήμα των Εβραίων της Άρτας, όπως άλλωστε και των Ιωαννίνων, αναγκάστηκε από την πίεση της κεντρικής εξουσίας να μετοικήσει στην Κωνσταντινούπολη (*sürgün*). Εκεί ίδρυσε μάλιστα ξεχωριστή συναγωγή, που αριθμούσε 24 φορολογούμενα νοικοκυριά το 1540 και 23 το 1545²¹. Οι δη-

17. Κατά τον Τσιλιγιάννη η προσάρτηση της Κέρκυρας στο Βασίλειο της Σικελίας και της Νεαπόλεως (1246) ώθησε Ρωμανιώτες του νησιού προς την Άρτα (*Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 9).

18. Μιχ. Κορδώσης, *ό.π.*, σελ. 228.

19. Π.Α.Π., *Χρονογραφία*, τόμ. 1, σελ. 170· Μιχάλης Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ηπειρο (1820-1913)*, Αθήνα, 2003, σελ. 117· Μιχ. Κορδώσης, *ό.π.*, σελ. 177· Σ. Ξενοπούλος, *Δοκίμιον*, σελ. 87.

20. Melek Delilbaşı, «Population figures in the sancak of Yanya (Ioannina) – 16th century», *Archivum Ottomanicum*, 26 (2009), σελ. 301. Για τη διοικητική διάρθρωση του καζά της Άρτας κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, βλ. Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, σελ. 168-174· Κ. Πανάγου, «Συμβολή», σελ. 177-178.

21. Mark Alan Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their role in the fifteenth and sixteenth centuries*, Freiburg, 1980, σελ. 179· S. Marcus – Y. Kerem, «Arta», σελ. 521· Leah Bornstein-Makovetsky, «The social and communal organization of the Jewish communities in Epirus during the sixteenth century», *Mediterranean Historical Review*, τόμ. 6, αρ. 2 (Δεκ. 1991), σελ. 208· Κ. Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 12, 22· βλ. και Β. Τόλης, «Η εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων», σελ. 199, όπου πρόσθετη βιβλιογραφία για το *sürgün*.

μογραφικές αυτές απώλειες όμως υπερκαλύφθηκαν μετά το 1492, όταν άρχισαν να καταφθάνουν στην Άρτα αλληπάλληλα κύματα ξεριζωμένων από την Ισπανία και κυρίως την Ιταλία²². Έτσι στις δεκαετίες 1520 και 1530 η τοπική κοινότητα απαριζόταν από 300 τουλάχιστον εβραϊκές οικογένειες (1.200 με 1.500 περίπου ψυχές), που ασκούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα σε τέσσερις συναγωγές. Οι ονομασίες των συναγωγών δηλώνουν συνήθως τη γεωγραφική προέλευση των μελών τους: «*Kehilah Toshvim*» (η μετέπειτα γνωστή ως «Γκρέκα»), «*Calabrese*», «*Sicilian*» και «*Apulians*» (η τελευταία με λιγότερες από τριάντα οικογένειες)²³. Από τη μελέτη του σώματος των *responso* αναδεικνύεται επίσης ο εμπορικός προσανατολισμός των Εβραίων της πόλης²⁴, καθώς και ο κατακερματισμός τους σε ανταγωνιστικές μεταξύ τους ομάδες με βάση τον τόπο καταγωγής, το θρησκευτικό τυπικό και τις γενικότερες πολιτισμικές καταβολές τους²⁵.

Μεταθέτοντας την προσοχή μας στις οθωμανικές πηγές, σημειώνουμε ότι στα τέλη του 15ου αιώνα (1490-1491) αναλογούσαν στην πόλη της Άρτας 1.168 δελτία κεφαλικού φόρου (*cizye*)²⁶. Σύμφωνα με τα οθωμανικά φορολογικά δεδομένα του 1564 η Άρτα διέθετε 6.543 κατοίκους, από τους οποίους οι 5.478 ήταν χριστιανοί και οι υπόλοιποι Εβραίοι (1.065). Το μουσουλμανικό στοιχείο της πόλης αντίθετα δεν περιλαμβάνεται, ίσως διότι ήταν απαλλαγμένο από φορολογικά βάρη. Στο κατάστιχο του 1579 ο πληθυσμός τόσο των χριστιανών (4.810 ψυχές), όσο και των Εβραίων (865 ψυχές) παρουσιάζεται αισθητά συρρικνωμένος κατά 13,3% συνολικά σε σχέση με την προηγούμενη μέτρηση, ενώ κατά την ίδια περίοδο ο πληθυσμός του καζά αυξήθηκε κατά

22. Κ. Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 11, 12, 234-235· ο ίδιος, *Τουρκοκρατούμενη Άρτα*, σελ. 16· S. Marcus - Y. Kerem, «Arta», σελ. 521· Ρούλα Κονέ - Λουίζα Κονέ, *Εβραϊκές ελληνικές κοινότητες. Μικρές αγαπημένες πατρίδες*, Βόλος, 2006, σελ. 42· Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον*, σελ. 10· L. Bornstein-Makovetsky, «The social and communal organization», σελ. 209· N. Stavroulakis - T. DeVinney, *Jewish sites*, σελ. 222· Κ. Στεργιόπουλος, «Ο πληθυσμός της Άρτας επί Τουρκοκρατίας», σελ. 379-380· F. C. H. L. Rouquerville, *ό.π.*, σελ. 246· Σ. Μπισκανάκη, *ό.π.*, σελ. 6· Ρ. Γκιούλης, *ό.π.*, σελ. 6· βλ. και Β. Τόλης, «Η εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων», σελ. 200, όπου σχετική γενική βιβλιογραφία.
23. L. Bornstein-Makovetsky, «The social and communal organization», σελ. 208-210· Rae Dalven, *The Jews of Ioannina*, Philadelphia, 1990, σελ. 22· Κ. Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 22.
24. Άρτινοί έμποροι επισκέπτονταν το πανηγύρι στο Μοσκολούρι, περνώντας πρώτα από τα Ιωάννινα, όπου προμηθεύονταν «kosher meat» (R. Dalven, *The Jews*, σελ. 23). Υπάρχουν επίσης αναφορές σε διακινούμενους Εβραίους, μάλλον εμπόρους, που έπασαν θύματα ληστών έξω από την πόλη (R. Dalven, *The Jews*, σελ. 23, 24). Για την εμπορική δραστηριότητα των Εβραίων της Άρτας κατά τον 16ο αιώνα, βλ. ακόμη Κ. Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 15-16.
25. L. Bornstein-Makovetsky, «The social and communal organization», σελ. 210-211· S. Marcus - Y. Kerem, «Arta», σελ. 521· N. Stavroulakis - T. DeVinney, *Jewish sites*, σελ. 222-223· βλ. και Κ. Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 14, 16-17, 21, 22· Σ. Μπισκανάκη, *ό.π.*, σελ. 6· Ρ. Γκιούλης, *ό.π.*, σελ. 6, 7.
26. Nikolaj Todorov - Asparuh Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVes.-début du XVIes.)*, Σόφια, 1988, σελ. 17, 268.

20% (από 34.895 ψυχές το 1564 σε 41.905 το 1579)²⁷. Μειωμένος, όμως, εμφανίζεται και ο αριθμός των χριστιανικών συνοικιών (από 39 σε 36), όχι όμως και των αντίστοιχων εβραϊκών. Οι τελευταίες, πέντε τον αριθμό, διατήρησαν το πληθυσμιακό κεφάλαιο τους στα ίδια περίπου επίπεδα με το 1564. Εξαιρέση η συνοικία «*Kalure*», η οποία έχασε, άγνωστο για ποιους ακριβώς λόγους, μεγάλο αριθμό κατοίκων (βλ. πίνακα 1). Αξιοσημείωτες όμως είναι και οι ονομασίες των εβραϊκών μαχαλάδων, επειδή παραπέμπουν σε περιοχές που τροφοδότησαν την τοπική κοινότητα με έμπυχο υλικό. Έτσι, λοιπόν, η συνοικία «*Pulya*» με 39 νοικοκυριά ιδρύθηκε από Εβραίους της ιταλικής Απουλίας, η «*Korfuz*» με 50 περίπου νοικοκυριά από Ρωμανιώτες της Κέρκυρας και η «*Ispanya*» με 5 περίπου νοικοκυριά από σεφαραδίτες της Ιβηρικής. Αποδεικνύεται δηλαδή ότι η συμβολή της Κέρκυρας και της Ιταλίας στη συγκρότηση του εν λόγω πληθυσμού υπήρξε καθοριστική, όχι όμως της Ισπανίας. Συμπερασματικά αξίζει νομίζω να συγκρατήσουμε το γεγονός ότι η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας, τα μέλη της οποίας αντιπροσώπευαν περίπου το 15% του συνόλου των φορολογουμένων της πόλης, ήταν η μεγαλύτερη σε ολόκληρη την Ήπειρο αυτήν την εποχή, δεδομένου ότι η αντίστοιχη των Ιωαννίνων δεν ξεπερνούσε τότε τις 200 ψυχές²⁸.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αριθμός εβραϊκών νοικοκυριών Άρτας κατά συνοικία

Συνοικίες	κατάστιχο 1564		κατάστιχο 1579	
	νοικοκυριά	ψυχές	νοικοκυριά	ψυχές
Hameliye	35	175	34	170
Ispanya	4	20	6	30
Kalure	84	420	48	240
Korfuz	51	255	46	230
Pulya	39	195	39	195
Σύνολο	213	1.065	173	865

27. M. Delilbaşı, «Population figures», σελ. 312-314· η ίδια, «A contribution to the history of Epirus (XVth-XVIth centuries)», *Gamer*, τόμ. 1, τεύχ. 1 (2012), σελ. 58· M. A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, σελ. 251.

28. Β. Τόλης, «Η εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων», σελ. 198-199.

Το 1670, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Οθωμανού περιηγητή Enliyâ Celebi, η Άρτα ήταν μία τυπική οθωμανική πόλη 2.000 σπιτιών, αναπτυσσόμενη εκτός των τειχών και διαρθρωμένη σε 17 μαχαλάδες με βάση το θρήσκευμα. Από αυτούς οι δέκα ήταν χριστιανικοί, οι τέσσερις εβραϊκοί και οι τρεις μουσουλμανικοί²⁹. Ο συγγραφέας μνημονεύει στο έργο του ένδεκα εκκλησίες, έξι τζαμιά και τρεις μεντρεσέδες, όχι όμως και τις υπάρχουσες συναγωγές³⁰. Έξω από το κάστρο απαριθμεί επίσης 400 μαγαζιά, μερικά εργαστήρια, καφενεία και ένα χάνι³¹. Κύρια απασχόληση των κατοίκων, όπως υποστηρίζει ο περιηγητής, ήταν το εμπόριο³² που τροφοδοτούταν από την πλούσια αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή της ενδοχώρας. Σιτάρι, ρόδια, εσπεριδοειδή, σύκα, κρασί, ελιές, πεπόνια, καπνός, αυγοτάραχο, γούνες και άλλα προϊόντα του κάμπου και των κοντινών βουνών ή του Αμβρακικού κόλπου κάλυπταν τις τοπικές ανάγκες και ταυτόχρονα αποτελούσαν τη βάση ενός επικερδούς εξαγωγικού εμπορίου³³. Ας προσθέσουμε στα παραπάνω τη μάλλον υπερβολική εκτίμηση των περιηγητών Spon και Wheeler, που επισκέφθηκαν την πόλη την ίδια περίπου εποχή με τον Celebi, ότι ζούσαν τότε εκεί 7.000 με 8.000 κάτοικοι, από τους οποίους οι περισσότεροι Έλληνες³⁴.

Λίγα χρόνια αργότερα η Άρτα με την περιοχή της βρέθηκε στο επίκεντρο του έκτου Οθωmano-Βενετικού πολέμου. Ειδικότερα το 1696 δέχθηκε την επιδρομή του συμμάχου των Βενετών Λυμπεράκη Γερακάρη, από την οποία όμως επλήγη μόνον το χριστιανικό στοιχείο του οικισμού, καθώς το μουσουλμανικό και το εβραϊκό πρόλαβε να καταφύγει μέσα στο κάστρο³⁵. Σε αναφορά τους προς τη Γαληνοτάτη Δημοκρατία οι χριστιανοί αναφέρουν σχετικά με τη λεηλασία της πόλης τους ότι ο Γερακάρης «τινά τῶν Τούρκων δέν ἔβλαιψε, μήτε ἀπό τά ὑπάρχοντα αὐτῶν ἔλαβε οὐδέ ὄβολόν, ἔξω ἀπό δέκα σπίτια ὁποῦ

29. Μιχάλης Κοκολάκης, «Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην Πρέβεζα και στην Άρτα», *Σκουφάς*, τόμ. Η', τεύχ. 72-73 (Ιούλ.-Δεκ. 1987), σελ. 243 βλ. συμπληρωματικά και τη μετάφραση του Σπύρου Εργολάβου (*Εβλιά Τσελεπή. Ταξίδι στην Ήπειρο. Ένα αποκαλυπτικό ντοκουμέντο του 17ου αιώνα*, Ιωάννινα, 1995, σελ. 41-46).

30. Μιχ. Κοκολάκης, «Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην Πρέβεζα και στην Άρτα», σελ. 243-244.

31. Στο ίδιο, σελ. 244.

32. Στο ίδιο, σελ. 245.

33. Στο ίδιο, σελ. 242, 245· George Wheeler, *A journey into Greece in company of Dr Spon of Lyons*, Λονδίνο, 1682, σελ. 38· Jacob Spon - George Wheeler, *Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676*, τόμ. 1, Αμστερνταμ, 1679, σελ. 106.

34. G. Wheeler, *A journey into Greece*, σελ. 38· J. Spon - G. Wheeler, *Voyage d' Italie*, τόμ. 1, σελ. 106· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τόμ. Α', σελ. 691.

35. Κωνσταντίνος Μέριτζος, «Η Άρτα εις τα αρχαία της Βενετίας (1696-1787)», *Σκουφάς*, τεύχ. 3 (Δεκ. 1955), σελ. 2-8 και τεύχ. 4 (Μάρτ. 1956), σελ. 153-160 και τεύχ. 5 (Ιούν. 1956), σελ. 238-241· Κωνσταντίνος Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, Αθήνησι, 1869, ανατύπ., Αθήνα, 1995, σελ. 422-424· Κωνσταντίνος Ντόκος, *Η Στερεά Ελλάς κατά τον Ενετοτουρκικόν πόλεμον (1684-1699) και ο Σαλώνων Φιλόθεος*, Αθήναι, 1975, σελ. 67-68, 94-95· Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον*, σελ. 109-110, 347-351· Κ. Στεργιόπουλος, «Ο πληθυσμός της Άρτας επί Τουρκοκρατίας», σελ. 383-386· Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 4, Αθήνα, 2000, σελ. 40· Κ. Τσιλιγιάννης, *Τουρκοκρατούμενη Άρτα*, σελ. 38-42· ο ίδιος, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 236· Γ. Τσούτσιος, *ό.π.*, σελ. 94-113.

έκανσεν, αλλά μήτε τῶν Ἑβραίων ἔλαβέ τι, μόνον δέ τοὺς χριστιανοὺς ἐξήμῳσε καὶ ἡστέρησε τῶν ὑπαρχόντων»³⁶. Το ὕψος της λείας, που οι επιδρομείς απέσπασαν, αποτιμήθηκε σε 100.000 περίπου τσεκίνια³⁷. Σε επιστολή του προς τον Δόγη της Βενετίας ο Γενικός Προβλεπτής Πελοποννήσου Αυγουστίνος Σαργέδος υποστήριξε, όμως, ότι τα λάφυρα από την «πλουσία» πόλη της Ἄρτας ἦταν «ολίγα» σε σχέση με αυτά που θα μπορούσαν να εξασφαλιστούν, εάν λεηλατούνταν και οι εβραϊκές ή τουρκικές περιουσίες³⁸.

Από όσα εκτέθηκαν, διαπιστώνουμε ότι στα τέλη του 17ου αιώνα η Ἄρτα ἦταν μία ακμαία και πλούσια πόλη με αναπτυγμένο πρωτογενή τομέα και αξιόλογη εμπορική δραστηριότητα. Διατηρούσε ήδη από την εποχή του Δεσποτάτου πυκνές εμπορικές επαφές με τα λιμάνια του Ιονίου και της Αδριατικής. Στις αρχές του 18ου αιώνα και συγκεκριμένα μετά την ίδρυση Γαλλικού Προξενείου (1702) η Ἄρτα εξελίχθηκε σε σημαντικό διαμετακομιστικό σταθμό, όπου συγκεντρώνονταν τα αγροτικά, κτηνοτροφικά, βιοτεχνικά και δασικά προϊόντα της Ηπείρου και της Θεσσαλίας προς εξαγωγή, αλλά και τα εισαγόμενα ευρωπαϊκά εμπορεύματα, κυρίως υφάσματα και αποικιακά είδη, πριν αυτά διοχετευθούν στις βαλκανικές αγορές³⁹. Η εμπορική άνοδος της πόλης, παρά τις όποιες συγκυριακές διακυμάνσεις, συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα μέχρι τουλάχιστον την πτώση του Αλή πασά⁴⁰. Στις αρχές του 19ου αιώνα η αγορά

36. Κ. Μέρτζιος, «Η Ἄρτα εις τα αρχαία της Βενετίας», τεύχ. 4, σελ. 155· Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σελ. 423.

37. Κ. Μέρτζιος, «Η Ἄρτα εις τα αρχαία της Βενετίας», τεύχ. 5, σελ. 240-241.

38. Στο ίδιο, τεύχ. 3, σελ. 4.

39. Γεώργιος Σιορδάς, *Το Γαλλικό Προξενείο της Ἄρτας (1789)*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα, 1980· Ελευθέριος Βέτσιος, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Ἄρτας κατά τον 18ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2004· Xavier Scrofani, *Voyage en Grèce fait en 1794 et 1795*, τόμ. 3, Παρίσι-Στρασβούργο 1801, σελ. 18-20· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τόμ. Β': 1700-1800, Αθήνα, 2001, σελ. 641-642· Henry Holland, *Travels in the Ionian isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813*, τόμ. 1, Λονδίνο, 1819, σελ. 122-123· Πέτρος Πιζάνιας, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων από το 1400σ. έως το 1820*, Αθήνα, 2014, ιδίως σελ. 260-264· Νίκος Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, 1996, σελ. 200, 244· Κ. Τσιλιγιάννης, *Τουρκοκρατούμενη Ἄρτα*, σελ. 22-23· Σεραφεύμ Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία, 1685-1789*, Αθήνα, 1973, σελ. 41-70· Γεωργίου Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' αιώνα και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα. Τα δυτικοβαλκανικά πασαλίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, Αθήνα, 1994, σελ. 137· Αθανασίου του Σταγειρίτου, *Ηπειρωτικά ήτοι ιστορία και γεωγραφία της Ηπείρου παλαιά τε και νέα*, εν Βιέννη, 1819, σελ. 411-412· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τόμ. 4, σελ. 495· Γεώργιος Κόλιας, *Ιστορική γεωγραφία του ελληνικού χώρου*, Αθήνα, 2016, σελ. 328-329· Κώστας Βλάχος, «Η αλληλογραφία του Γαλλικού Υποπροξενείου της Ἄρτας (1815-1817)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τόμ. Γ' (1988), σελ. 415· Κ. Πανάγου, «Συμβολή», σελ. 178-179, 199-219· Ελένη Γιαννακοπούλου, «Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Ήπειρο στα τέλη του 18ου αιώνα: ένα γαλλικό υπόμνημα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 28 (1986/87), σελ. 64-65.

40. Ο Αλή πασάς ανέλαβε το βοϊβοδαλίμι της Ἄρτας το 1796 και το κράτησε υπό τον έλεγχο του μέχρι το 1820, όταν η πόλη με την περιφέρειά της κατελήφθη από τις σουλτανικές δυνάμεις (Γκρ. Αρς, *Η Αλβανία*, σελ. 204, 334· Σ. Ξενοπούλου, *Δοκίμιον*, σελ. 7, 89· Κ. Πανάγου, «Συμβολή», σελ. 179-183· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τόμ. 4, σελ. 578).

της Άρτας που απλωνόταν, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των περιηγητών, κατά μήκος ενός μακρού δρόμου γεμάτου με μικρά αλλά καλά εφοδιασμένα μαγαζιά⁴¹ ελεγχόταν από Έλληνες και Εβραίους εμπόρους⁴².

Για το δημογραφικό ανάστημα της εβραϊκής κοινότητας της Άρτας, κατά τον 18ο αιώνα, δεν διαθέτουμε πολλές και αξιόπιστες πληροφορίες⁴³. Θα πρέπει να περιμένουμε το μεγάλο περιηγητικό κύμα της εποχής του Αλή πασά για να σχηματίσουμε μία, έστω και ασαφή, εικόνα για τον πληθυσμό της πόλης. Τόσο η εκτίμηση του Γάλλου περιηγητή Foucherot (1780), σύμφωνα με την οποία ζούσαν στην Άρτα 8-10.000 Έλληνες, 200 Εβραίοι και ισάριθμοι Τούρκοι⁴⁴, όσο και η αναφορά του Γάλλου προξενικού πράκτορα στην πόλη P.J. Dupré (υπόμνημα του 1800), ότι το 1/4 των 8.000 κατοίκων ήταν Ιουδαίοι, δεν μοιάζουν πειστικές⁴⁵. Κατά τον Rouqueville ο τοπικός πληθυσμός απαρτιζόταν τις παραμονές της μεγάλης επιδημίας πανώλης του 1816-1817 από 7.000 Έλληνες, 1.000 περίπου Εβραίους και 800 Τούρκους, συνολικά δηλαδή από 8.800 ψυχές. Ασκούσαν τα λατρευτικά τους καθήκοντα σε είκοσι έξι εκκλησίες, επτά συναγωγές και πέντε τζαμιά αντίστοιχα⁴⁶. Πιο μετριοπαθής στις εκτιμήσεις του είναι ο Leake (1809), που υπολογίζει τον συνολικό αριθμό των κατοίκων σε 6.000. Από αυτούς οι 5.000 ήταν χριστιανοί, οι 500 Τούρκοι και οι υπόλοιποι Εβραίοι⁴⁷. Ο Scrofani (1794-1795)⁴⁸, ο Holland (1812)⁴⁹ και ο Beaujour (1817)⁵⁰ μνημονεύουν τους Εβραίους της πόλης στα έργα τους χωρίς όμως να δίνουν συγκεκριμένους αριθμούς, ενώ ο Αθανάσιος Σταγειρίτης σημειώνει απλώς ότι

-
41. Samuel Pepys Cockerell, *Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817. The journal of C. R. Cockerell, R. A.*, Νέα Υόρκη - Βομβάη, 1903, σελ. 233· H. Holland, *Travels*, τόμ. 1, σελ. 121· Thomas. S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμ. 1, Λονδίνο, 1830, σελ. 432· K. Πανάγου, «Συμβολή», σελ. 187.
42. H. Holland, *Travels*, τόμ. 1, σελ. 121· K. Πανάγου, «Συμβολή», σελ. 212· Ελ. Βέτσιος, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία*, σελ. 274.
43. Κατά τον Αραβαντινό, που αναπαράγει υποτίθεται μία οθωμανική απογραφή του 1731, ο πληθυσμός της Άρτας ανερχόταν σε 25.000 ψυχές ή 5.000 οικογένειες, χωρίς όμως να διευκρινίζεται αν το μέγεθος αφορά την πόλη ή την ομώνυμη επαρχία (Π.Α.Π., *Χρονογραφία*, τόμ. 1, σελ. 241-242· K. Στεργιόπουλος, «Ο πληθυσμός της Άρτας επί Τουρκοκρατίας», σελ. 390). Ο Bellin εκτιμά το πληθυσμιακό δυναμικό της πόλης σε 7-8.000 ψυχές (*Description géographique du golfe de Venise et de la Morée. Avec des remarques pour la navigation, et des cartes et plans des côtes, villes, ports et mouillages*, Παρίσι, 1771, σελ. 162· K. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τόμ. Β', σελ. 343).
44. K. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τόμ. Β', σελ. 443· Ελ. Βέτσιος, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία*, σελ. 11.
45. Ελ. Γιαννακοπούλου, *ό.π.*, σελ. 64.
46. F. C. H. L. Rouqueville, *ό.π.*, σελ. 245-246· K. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τόμ. Γ^ο: 1810-1821, Αθήνα 2001, σελ. 340-341.
47. William Martin Leake, *Travels in northern Greece*, τόμ. 4, Λονδίνο, 1835, σελ. 230· K. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τόμ. Γ^ο: 1800-1810, Αθήνα, 2001, σελ. 483.
48. X. Scrofani, *Voyage*, τόμ. 3, σελ. 18.
49. H. Holland, *Travels*, τόμ. 1, σελ. 121.
50. Félix de Beaujour, *Voyage militaire dans l' Empire Othoman, ou description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles soit artificielles*, τόμ. 1, Παρίσι, 1829, σελ. 289.

μεταξύ των 8.000 κατοίκων, υπήρχαν και «τινές Έβραιοι»⁵¹. Πάντως, από τα ανωτέρω μεγέθη, αυτό του Rouqueville μοιάζει να βρίσκεται εγγύτερα στην προεπαναστατική δημογραφική πραγματικότητα, τουλάχιστον, ως προς το εβραϊκό στοιχείο.

Ο τοπικός πληθυσμός, «ανοιχτός» στον έξω κόσμο λόγω του εμπορίου, ήταν διαρκώς εκτεθειμένος στην απειλή της πανώλης ή άλλων επιδημικών ασθενειών. Σε διάστημα 122 ετών, από την ίδρυση του Γαλλικού Προξενείου το 1702 μέχρι το 1824, η πανώλη έπληξε την Άρτα 25 φορές· εμφανιζόταν δηλαδή κατά μέσο όρο κάθε 4,9 χρόνια⁵². Μαρτυρημένους θανάτους μελών της εβραϊκής κοινότητας έχουμε στην πανώλη του 1816-1817 η οποία διήρκησε 18 μήνες. Εξολόθρευσε, σύμφωνα με μία εκδοχή, 3.000 περίπου κατοίκους «*ἐκ τῶν τριῶν γενῶν τῆς πόλεως*»⁵³. Χρήσιμη είναι και η πληροφορία του Hugues Rouqueville, υποπρόξενου της Γαλλίας στην Άρτα, ότι οι Εβραίοι και οι Τούρκοι της πόλης κράτησαν παθητική στάση απέναντι στην αρρώστια⁵⁴. Αλλά και κατά τη διάρκεια της πανώλης του 1822 υπήρξαν απώλειες. Οι οθωμανικές αρχές διέταξαν μάλιστα τους Εβραίους να εγκαταλείψουν την περιοχή του κάστρου, καθώς τους θεωρούσαν υπεύθυνους για την εκδήλωση της επιδημίας⁵⁵.

51. Αθανασίου του Σταγειρίτου, *ό.π.*, σελ. 410.

52. Στα Γιάννενα οι εμφανίσεις της πανώλης ήταν πιο συχνές, κάθε 3 με 4 έτη. Οι υπολογισμοί αυτοί βασίστηκαν σε δύο πηγές: Κώστας Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο, 1995, σελ. 386-400, 406-411· Αριστοτέλης Σταυρόπουλος, «Οι επιδημίες της πανώλης στην Ήπειρο την εποχή του Αλή πασά και η ανάπτυξη των μέτρων προφύλαξης και λοιμοκθάρασης», *Πρακτικά Β' επιστημονικού συνεδρίου (Γιάννινα 2-3-4 Δεκεμβρίου 1988)*, Γιάννινα-Ήπειρος, 19ος-20ός αι. *Ιστορία-Κοινωνία-Πολιτισμός*, Γιάννινα, 1993, σελ. 227-228, 233, 248, 249.

53. Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον*, σελ. 8-9. Βλ. ακόμη σχετικά Γ. Καρατσιώλης, «Η επιδημία πανώλης στην Άρτα του 1816», *Σκουφάς*, τόμ. ΣΤ' (1980), σελ. 234-249· Νικ. Αλιβέρτης, «Η πανώλης του 1816-1817 στην Άρτα κατά τον Hugo Rouqueville», *Σκουφάς*, τεύχ. 32 (1966), σελ. 310-315· F. C. H. L. Rouqueville, *ό.π.*, σελ. 246-248, 259· Κ. Βλάχος, «Η αλληλογραφία», σελ. 404-408· Κ. Στεργιόπουλος, «Ο πληθυσμός της Άρτας επί Τουρκοκρατίας», σελ. 404-407· Clon Stéphanos, *La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical, extrait du Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales*, Παρίσι, 1884, σελ. 510· Δημήτριος Καλούσιος, «Ηπειρωτικά Σύμμεικτα από τη χειρόγραφη παράδοση», *Πρακτικά Α' Πανεπειρωτικού Συνεδρίου*, τόμ. 1, σελ. 270, 282-283· Κ. Πανάγου, «Συμβολή», σελ. 184-186, 210· *Μακρογιάννη Απομνημονεύματα*, με εισαγωγή και σχόλια του Σπύρου Αοδραχά, εκδ. Καραβία, Αθήνα, 1957, σελ. 20. Κατά τον Αραβαντινό τα 3/4 των 8.000 κατοίκων της πόλης απεβίωσαν, ενώ οι περισσότερες των αποθανόντων ημεύθησαν από τον Αλή πασά και τμήμα τους, κυρίως σπία και χωράφια, πωλήθηκε σε εύπορους χριστιανούς της Λάμαρας, τους οποίους ο πασάς εγκατέστησε βιαίως στην πόλη (Π.Α.Π., *Χρονογραφία*, τόμ. 1, σελ. 321-322).

54. Κ. Βλάχος, «Η αλληλογραφία», σελ. 406. Αντίθετα, σε μία άλλη περίπτωση, στην πανώλη της Σμύρνης του 1784, οι Εβραίοι κάτοικοι δεν εναπέθεσαν μοιρολατρικά τις ζωές τους στα χέρια του θεού αλλά αντέδρασαν ενεργητικά εγκαταλείποντας μαζικά την πόλη [Elena Frangakis-Syrett, *The commerce of Smyrna in the eighteenth century (1700-1820)*, Αθήνα, 1992, σελ. 48· Daniel Panzac, «La peste à Smyrne au XVIIIe siècle», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, τόμ. 28 (1973), σελ. 1086].

55. Ε. Πρεβελάκης - Κ. Καλλιτάκη Μερτικοπούλου (επιμ.), *Η Ήπειρος, ο Αλή πασάς και η Ελληνική Επανάσταση. Προξενικές εκθέσεις του William Meyer από την Πρέβεζα*, τόμ. Β': 1822, Αθήνα, 1996, σελ. 278-279, 282, 285, 299.

Το θέρους του 1820 σουλτανικές στρατιωτικές δυνάμεις κατέλαβαν την Άρτα, εκδιώκοντας τη φρουρά του Αλή πασά. Η πόλη, επειδή βρισκόταν σε νευραλγικό σημείο του συστήματος συγκοινωνιών του δυτικοελλαδικού χώρου, λειτούργησε έκτοτε ως ανάχωμα στην επέκταση της Επανάστασης του 1821 προς τον βορρά. Επίσης χρησίμευε ως ορμητήριο των οθωμανικών στρατευμάτων για τη συντριβή των επαναστατικών εστίων του νότου⁵⁶. Οι Εβραίοι της πόλης, όπως άλλωστε και όλης της οθωμανικής αυτοκρατορίας, όχι μόνον παρέμειναν αφοσιωμένοι στον σουλτάνο αλλά και ορισμένοι από αυτούς ενεπλάκησαν σε αιματηρά επεισόδια κατά των χριστιανών⁵⁷. Κατά τη διάρκεια της σύντομης πολιορκίας της Άρτας από τις συνασπισμένες δυνάμεις των Ελλήνων και των φίλα προσκείμενων στον Αλή πασά Τουρκαλβανών (Νοέμβριος 1821) οι Εβραίοι κάτοικοι κλείστηκαν μαζί με τους μουσουλμάνους μέσα στο κάστρο για να προστατευθούν⁵⁸, οι οικίες τους, όμως, βρέθηκαν στο έλεος των πολιορκητών⁵⁹. Αλλά και στην καταστροφική για το ελληνικό στρατόπεδο μάχη του Πέτα (4 Ιουλίου 1822) οι Εβραίοι της πόλης, εκόντες άκοντες, συμπαράταχθηκαν στο πλευρό των οθωμανικών δυνάμεων απέναντι στους επαναστάτες⁶⁰.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι οι σχέσεις μεταξύ χριστιανών και Εβραίων δεν ήταν ειδυλλιακές, όπως κάποιοι συγγραφείς διατείνονται ούτε όμως και μόνιμα συγκρουσιακές. Παρά τις θρησκευτικές διαφορές, την αμοιβαία καχυποψία και τον οικονομικό ανταγωνισμό, η καθημερινότητα κυλούσε σε γενικές γραμμές ομαλά: οι εκπρόσωποι των θρησκευτικών κοινοτήτων της Άρτας συνεργάζονταν για τη διευθέτηση των τοπικών ζητημάτων, οι κάτοικοι, ανεξαρτήτως θρησκευάματος, συναλλάσσονταν στην τοπική αγορά, ενώ δεν έλειπαν και συ-

56. Για τα επαναστατικά γεγονότα στην περιοχή βλ. Κ. Στεργιόπουλος, «Ο πληθυσμός της Άρτας επί Τουρκοκρατίας», σελ. 412-449· Κώστας Κόμης - Βαγγέλης Τόλης, «Από την ελληνική ενδοχώρα στο Αρχιτέλαγος: Ηπειρώτες και Αγραφιώτες εγκατεστημένοι στην Ερμούπολη (1821-1945)», Κώστας Κόμης, *Πολιτικοστρατιωτικές αναταραχές και πληθυσμιακές μετακινήσεις. Ο ελληνικός 19ος αιώνας και το 1821*, Αθήνα, 2014, σελ. 84, όπου σχετική βιβλιογραφία.

57. Ο Γιαννιώτης Αλέξιος Κουτσαλέξης, δωδεκαετής, όταν ξέσπασε η Επανάσταση και αυτόπτης μάρτυρας των δραματικών γεγονότων της Άρτας, γράφει στο συγκλονιστικό απομνημόνευμά του: «Οί Τουρκοί δέν κατεδέχοντο νά σφάζουν τούς χριστιανούς Έλληνας. Τό έργο νά αφιέρωσαν εις τούς Εβραίους. Κήρυξ, ύψηλός τό άνάστημα Εβραϊός, έξετέλη τήν διαταγήν τής αιμοβόρου άρχης. Είδον μέ τά όμματά μου τόν Έβραϊον αυτόν νά έχη τήν μάχαιραν, έτοιμήν, και τό θύμα γονατιστόν γυμνόν έπερίμενε σφιγκτά δεμένον όπως χάση τήν κεφαλήν» (Αλέξιος Κουτσαλέξης, *Διαφέροντα και περιέγραφα τινά ιστορήματα*, εκδ. Πελεκάνος, Αθήνα, 2011, σελ. 49· Γ. Τσουτίνοσ, *ό.π.*, σελ. 182-183).

58. Το ίδιο συνέβη και στις παραμονές της μάχης του Πέτα (Ε. Πρεβελάκης - Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 128).

59. «Εμουςίτωσαν εις τά λάφυρα, εκδύοντες τάς οικίας τών κατοίκων Έλλήνων και Εβραίων» [Χριστόφορος Περραιβός, *Απομνημονεύματα Πολεμικά*, Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21*, εκδ. Γ. Τσουκαλά, τόμ. 2, Αθήναι, 1956, σελ. 70].

60. Κυριάκος Σμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τόμ. 2: 1822-1823, Αθήνα, '1999, σελ. 262· Maxime Raybaud, *Mémoires sur la Grèce, pour servir a l'histoire de la guerre de l'indépendance*, τόμ. 2, Παρίσι 1825, σελ. 323.

μπράξεις μεταξύ χριστιανών και Εβραίων επιχειρηματιών⁶¹. Ο Σεραφεΐμ Ξενόπουλος δίνει μάλιστα την πληροφορία ότι κάποιοι Εβραίοι, που βρισκόνταν σε αντιδικία με χριστιανούς, εμπιστεύονταν περισσότερο την κρίση του εκκλησιαστικού δικαστηρίου της Μητρόπολης παρά αυτήν του καδή⁶². Κάποτε, όμως, η ισορροπία μεταξύ των θρησκευτικών κοινοτήτων διασαλευόταν και η ηρεμία παραχωρούσε τη θέση της στην ένταση. Χαρακτηριστικά είναι όσα συνέβησαν το Δεκέμβριο του 1777, όταν πέρασε από την πόλη ο Κοσμάς ο Αιτωλός. Με φλογερά κηρύγματα προέτρεπε τους χριστιανούς να διακόψουν τις οικονομικές δοσοληψίες τους με τους Εβραίους και να διεκδικήσουν από το Σάββατο τη μετάθεση της ημέρας αργίας του παζαριού στην Κυριακή. Σύμφωνα με ανώνυμο χρονικογράφο:

«Ἦρθι ένας ηεροκύρηκας ης άρταν κι έκαμε διδαχή ης τη Μητρόπολη κι ήταν κόσμος μαζομένη έως δέκα τέσερες χηληάδες αρτηνή και χοιάτες κι Σουλιώτες κι εμάλονε πολλή διά την Κυρηακή, να μη γίνετε παζάρι και να μη κάνουν αλησιβερίσι με τους εβρέους, κι εσικώθηκαν ι εβρεί κι παν στον κατή κι το βοϊβοντά κι έκραξαν το δεσπότη και τους βεκύλιδες κι δεν άφηκαν στην άρτα δηατή επλέροσαν ι εβρεί τον κατή κι τον βοϊβοντά, τους έδοσαν άσπρα κι τον έστηλαν όξο ης τα χοριά [...] κι το όνομά του τον έλεγαν κοσμά ιερομόναχο κι επάγε κι στον σουλίου κι τους έβαλε σε θεογονοσία κι έκαμε το παζάρι χαλασμένο έως της τέσσερες του ίανουαρίου μηνός κι τότες ερχηνίξη ης την πεύτη το παζάρι κι τόσον τους εξέρανε τους εβρέους οπού εμούφλησαν και να έχομεν την ευχί του».⁶³

Η μεγάλη απήχηση του κηρύγματος του Κοσμά του Αιτωλού οφείλεται στο γεγονός ότι κατόρθωσε να διεγείρει τα παραδοσιακά αντιεβραϊκά αντανάκλαστικά του χριστεπώνυμο πλήθους και, παράλληλα, να εκφράσει τις ανησυχίες των Ελλήνων εμπόρων που πλήττονταν από τον οικονομικό ανταγωνισμό των Εβραίων συμπατριωτών τους.

-
61. Βλ. για παράδειγμα το συνεταιρισμό του Εβραίου Μιχαήλ Μπέσσου με τον χριστιανό βοεβόδα της Άρτας Αθανάσιο κατά το 1816-1817 (Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον*, σελ. 317). Επίσης βλ. Κ. Πανάγου, «Οψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Άρτα μετά την προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος», *Δωδώνη. Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας*, τόμ. 32 (2003), σελ. 234.
62. Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον*, σελ. 189· βλ. ακόμη Κώστας Βλάχος, «Σχέσεις χριστιανικής και εβραϊκής κοινότητας Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τόμ. ΛΣΤ' (2017), σελ. 407-408.
63. Μαρία Ευθυμίου, *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα, 1992, σελ. 128-129· Ελ. Βέτσιος, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία*, σελ. 274.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Πληθυσμιακά δεδομένα για την εβραϊκή κοινότητα Άρτας (1820-1881)

Έτος	Έλληνες	Τούρκοι	Εβραίοι	Πηγή
πριν το 1853	8.200	500	300	Γ. Βασιλείου ¹
1856	710 ή 800 οικογένειες	240-250 οικογένειες	160 οικογένειες ή 1.200 ψυχές	Π.Α.Π. ²
1864	5.000 ψυχές	1.900 ψυχές	1.100 ή 1.110 ψυχές	Dozon ³
1867	860 οικογένειες	100 οικογένειες	40 οικογένειες [160 ψυχές]	Ονήσανδρος ⁴
1873	5.330 περίπου	1.870 περίπου	800 περίπου	E. Isambert ⁵
1877	1.050 οικογένειες	210 οικογένειες	90 οικογένειες [360 ψυχές]	Στατιστική ρωσικού υπο-προξενείου ⁶
1878			1.000 ψυχές	Στατιστικός πίνακα ⁷
1878	6.000	3.000	1.000 ψυχές, 200 οικίες και μία «χάβρα»	B. Δ. Ζώτου ⁸
1879	6.000 «Cristiana»	1.200 «Maomettana»	700 «Israelitica»	K. Αραβαντινός ⁹
1880	6.400	800	800	Οδοιπορικά ¹⁰
1880	800 οικογένειες	200 οικογένειες	100 οικογένειες [400 ψυχές]	Λαμπριδής ¹¹
μέχρι το 1881	800 οικογένειες [3.200 ψυχές]	250 οθωμανικές [1.000 ψυχές]	160 ιουδαϊκές [640 ψυχές]	Σεραφείμ Ξενόπουλος ¹²

Σημειώσεις πίνακα

1. [Γ. Βασιλείου], «De l' Epire», *Le Spectateur de l' Orient*, τόμ. Α' (1853), σελ. 128-129.
2. Σύμφωνα με τον Αραβαντινό, οι περισσότερες οθωμανικές οικογένειες κατάγονταν από την Αγία Μαύρα και εγκαταστάθηκαν στην πόλη το 1684 (Π.Α.Π., *Χρονογραφία*, τόμ. 2, σελ. 21-22, 320· Π. Αραβαντινός, *Περιγραφή*, μέρος Α', σελ. 82, 199).
3. Α. Dozon, «Πρέβεζα και Άρτα. Στατιστική και εμπορική σημείωση», *Σκουφάς*, τόμ. Ζ', τεύχ. 62-63 (1982), σελ. 231.
4. Ανώνυμος, «Στατιστική της Ηπείρου και κάτω Αλβανίας», *Ονήσανδρος, εφημερίς στρατιωτική*, τόμ. ΣΤ' (1867), σελ. 98.
5. Αντώνιος Μηλιαράκης, *Οδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά τον Émile Isambert*, εν Αθήναις 1878, σελ. 178-179.
6. «Μία έκθεση του ρωσικού υποπορξενείου Άρτης στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας», *Σκουφάς*, τεύχ. 21-22 (1962), σελ. 29, 36.
7. Ε.Γ. Πρωτοψάλτης, «Στατιστικά στοιχεία περί Ηπειροθεσσαλίας κατά τον χρόνον της προσαρτήσεως. Υπόμνημα Σπυρομίλιου», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (1980), σελ. 51.
8. Β.Δ. Ζώτου Μολοσσού, *Δρομολόγιον της ελληνικής χερσονήσου αρχαιολογικόν, ιστορικόν, γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν και εμπορικόν*, εν Αθήναις 1878, σελ. λα', 42.
9. [Κ. Αραβαντινός], *Gli Albanesi e l' Epiro*, Ρώμη 1879, σελ. 14.
10. *Οδοιπορικά Ηπείρου και Θεσσαλίας υπό του παρά τω Υπουργείω των Στρατιωτικών Επιτελικού Γραφείου*, εν Αθήναις 1880, σελ. 20, 67.
11. Ιωάννης Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω αγαθοεργημάτων*, μέρος δεύτερον, εν Αθήναις 1880, σελ. 154.
12. Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον*, σελ. 10

Μπορεί οι πληροφορίες για το μέγεθος της κοινότητας να πυκνώνουν από τα μέσα του 19ου αιώνα (βλ. πίνακα 2), δυστυχώς όμως αυτές δεν συμφωνούν πάντοτε μεταξύ τους ούτε χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό αξιοπιστίας, όπως άλλωστε καταδεικνύει η στρογγυλοποίησή τους σε επίπεδο μονάδας. Τα πινακοθετημένα δεδομένα θα μπορούσαν να ταξινομηθούν ως εξής: Σε όσα κινούνται σε χαμηλές κλίμακες (κάτω των 400 ψυχών), σε όσα βρίσκονται σε υψηλές (άνω των 1.000 ψυχών) και σε όσα τοποθετούνται στο ενδιάμεσο των δύο κατηγοριών (640-800 ψυχές).

Εάν εξαιρέσουμε τις καταφανώς εξωπραγματικές εκτιμήσεις της πρώτης κατηγορίας, θα οδηγούμασταν σε ένα μέσο πληθυσμιακό μέγεθος της τάξης των 761 ψυχών για την περίοδο 1850-1881, που από πρώτης όψεως μοιάζει λογικό.

Το 1881, μετά από μακρές και επίπονες διπλωματικές διαπραγματεύσεις, η πόλη της Άρτας ενσωματώθηκε στην ελληνική επικράτεια, καταβάλλοντας όμως βαρύ τίμημα. Η τοπική οικονομία αποκομμένη πια από το επίγειό της, την πεδιάδα, τους χερσαίους δρόμους και γενικότερα από τον ζωτικό περίγυρο της

υπέστη ισχυρό πλήγμα, από το οποίο δεν κατόρθωσε άμεσα να ανακάμψει⁶⁴. Τη διάχυτη ατιμόσφαιρα αυτής της οικονομικής κατάρπτωσης αποδίδει εύγλωττα ο Σπυρίδων Παγανέλης, που επισκέφθηκε την πόλη στις αρχές του 20ού αιώνα:

«ή δολοφόνος όροθεσία, ή καταδικάζουσα εις πενίαν και βαθμιαίαν παρακμήν τήν Άρταν, [...] άφίσασα άυθαιρέτως και άνοικτιζόμενως έξω τής [πόλεως] τόν πραγματικόν [της] πλοΰτον, τήν εϋδαίμονα πεδιάδα της, κατεδίκασεν άπανθρώπως αϋτήν εις μαρασμόν»⁶⁵.

Καθώς αφήνουμε το ναρκοπέδιο των επισφαλών εκτιμήσεων της προστατιστικής εποχής για τον πληθυσμό της Άρτας, μετατοπίζουμε την προσοχή μας στο ασφαλέστερο έδαφος των επίσημων απογραφών του ελληνικού κράτους. Συγκεκριμένα στην απογραφή του 1881, που διεξήχθη αμέσως μετά την προσάρτηση της πόλης στην ελληνική επικράτεια, αποτυπώνεται μία καινούργια εθνολογική πραγματικότητα: ο μουσουλμανικός πληθυσμός, με εξαίρεση 45 άτομα, έχει ήδη εγκαταλείψει την πόλη, και ο εβραϊκός παρουσιάζεται μάλλον μειωμένος σε σχέση με το παρελθόν (617 ψυχές)⁶⁶. Αυτό επειδή ένα σημαντικό τμήμα του διαβλέποντας τις ανατροπές που θα προκαλούσε στη γεωγραφία του τοπικού εμπορίου η νέα οροθετική γραμμή και αγωνιώντας για την τύχη του, στο πλαίσιο του ελληνικού εθνικού κράτους, προτίμησε τη φυγή σε οθωμανικά εδάφη (Πρέβεζα, Γιάννενα, Φιλιπιάδα)⁶⁷. Η διαρροή Εβραίων από την πόλη συνεχίστηκε και στις επόμενες δεκαετίες, με αποτέλεσμα το 1907 η κοινότητα να απαρτίζεται μόνο από 409 άτομα⁶⁸ και το 1920 από 325⁶⁹. Σε διάστημα δη-

64. Κ. Πανάγου, «Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Άρτα», σελ. 225-240, όπου πλούσια βιβλιογραφία: Ευστράτιος Πατσαλιάς, «Η Άρτα προ εκατονταετίας», *Σκουφάς*, τεύχ. 85 (1995), σελ. 15, 19· ο ίδιος, «Η δημογραφική ανέλιξη του νομού Άρτας (1881-1907)», *Σκουφάς*, τεύχ. 80-81 (1993), σελ. 279· Αμ. Χιωτάκη, *ό.π.*, σελ. 268-273. Βλ. σχετικά και ορισμένα φύλλα της τοπικής εφημερίδας «Άρτα»: φ. 1 (5/9/1881), σελ. 5, 7· φ. 5 (2/10/1881), σελ. 1-2· φ. 6 (14/10/1881), σελ. 1, 2· φ. 7 (23/10/1881), σελ. 3.

65. Σπυρίδων Παγανέλης, *Πάρεργα φύλλα. Από τον Σαρωνικό εις τον Αιπρωτικό. Η Άρτα. Τα Τσουμέρκα*, εν Αθήναις, 1905, σελ. 34, 38-39.

66. Υπουργείον Εσωτερικών, Τμήμα Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής, *Πίνακες των επαρχιών Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά την απογραφήν του 1881*, ανατύπ. Καραβίας, Αθήνα, 1980, σελ. 56. Τρεις δεκαετίες αργότερα (1907), παρέμεναν στην πόλη μόνο 6 μουσουλμάνοι (Κ. Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 32· Ε. Πατσαλιάς, «Η δημογραφική ανέλιξη του νομού», σελ. 284). Για τη μουσουλμανική κοινότητα της Άρτας βλ. Λάμπρος Μπαλτσιώτης, «Από τη Νάρδα στην Άρτα: μουσουλμάνοι και αλλαγές συνόρων», Ηλίας Σκουλίδας (επιμ.), *Νάρδα – Οθωμανική Άρτα. Η μετάβαση από την ύστερη οθωμανική περίοδο στην ελληνική πόλη*, *Σκουφάς*, τόμ. ΙΖ', τεύχ. 106 (2016), σελ. 141-172.

67. Έχει υποστηριχθεί ότι αποχώρησε το 1/3 του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης (Κ. Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 25, 31· Ε. Πατσαλιάς, «Η Άρτα προ εκατονταετίας», σελ. 15· ο ίδιος, «Η δημογραφική ανέλιξη του νομού», σελ. 279-280).

68. Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, *Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, τόμ. 1, εν Αθήναις, 1909, σελ. 5γ'.

69. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος, 19 Δεκεμβρίου 1920 (π.η.)*, τόμ. 2: *Αποτελέσματα δια την Θεσσαλίαν και Άρταν*, εν Αθήναις 1929, σελ. 174-175.

λαδή 39 ετών (1881-1920) η κοινότητα συρρικνώθηκε περίπου κατά το ήμισυ. Στην απογραφή του 1928 ο εβραϊκός πληθυσμός παρουσιάζεται αυξημένος σε σχέση με το παρελθόν. Φθάνει τις 389 ψυχές⁷⁰, επίπεδο το οποίο διατήρησε μέχρι την Κατοχή⁷¹. Από τις δύο απογραφές της δεκαετίας του 1920 προκύπτει επίσης ότι το σύνολο των μελών της κοινότητας μιλούσε ελληνικά, ότι ένα σημαντικό τμήμα τους, κυρίως γυναίκες, ήταν ακόμη αναλφάβητες (174 ψυχές, δηλαδή το 53,5% του συνόλου) και ότι μεταξύ των δύο φύλων υπήρχε στα τέλη της δεκαετίας μία σχετική αριθμητική ισορροπία (198 άνδρες προς 191 γυναίκες)⁷².

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Η επαγγελματική σύνθεση της κοινότητας (1920)⁷³

Κατηγορίες επαγγελμάτων	Απόλυτα μεγέθη
Γεωργία	—
Κτηνοτροφία και θήρα	—
Αλιεία	—
Βιομηχανία υπεδάφους, μεταλλουργικά, οικοδομικά κ.λπ.	7
Βιομηχανία επεξεργασίας προϊόντων γεωργίας, κτηνοτροφίας, θήρας και αλιείας	—
Υφαντικά βιομηχανία	5
Χημικά βιομηχανία	—
Βιομηχανία και υπηρεσία γενικών ή ομαδικών αναγκών	7
Εμπόριον	60
Δημόσια και ιδιωτική διοίκησης, ελευθέρια επαγγέλματα και τέχναι	6
Άνευ επαγγέλματος	136
Μη δηλωθέντος επαγγέλματος	4
Σύνολο	225

70. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928*, IV: τόπος γεννήσεως - θρησκεία και γλώσσα - υπηκοότης, εν Αθήναις, 1935, σελ. οη', πγ', ρστ', 386.

71. S. Marcus - Y. Kerem, «Arta», σελ. 521· K. Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 34.

72. Βλ. εδώ υποσημειώσεις 82 και 83.

73. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος 19 Δεκεμβρίου 1920 (π.η.)*, τόμ. 2, σελ. ιζ'.

Για την επαγγελματική και κοινωνική διαστρωμάτωση του εβραϊκού πληθυσμού της Άρτας, δυστυχώς, δεν διαθέτουμε παρά λιγοστά και αποσπασματικά στοιχεία. Από τα προαναφερθέντα έχει γίνει πάντως σαφές ότι επί αιώνες οι Εβραίοι ήταν βασικοί συντελεστές του τοπικού εμπορίου. Στα μέσα επίσης του 19ου αιώνα κατόρθωσαν να κυριαρχήσουν επί των αλλόθρησκων ανταγωνιστών τους⁷⁴. Κάποιοι Εβραίοι κεφαλαιούχοι, όπως άλλωστε και χριστιανοί συνάδελφοί τους, επιδίδονταν και στην τοκογλυφία⁷⁵ ή επιχειρούσαν να διεισδύσουν στο σύστημα είσπραξης των φόρων⁷⁶, δραστηριότητες που κατά τεκμήριο απέφεραν γρήγορο, εύκολο και υψηλό κέρδος. Εάν και συνδέονταν στενά με την οικονομία της υπαίθρου ως πωλητές εμπορευμάτων και ως αγοραστές ή προαγοραστές της γεωργικής παραγωγής, οι Εβραίοι απέφευγαν να επενδύουν τα κεφάλαιά τους σε αγροτικά ακίνητα⁷⁷. Εκτός, όμως, από τους λιγοστούς μεγαλέμπορους και τοκογλύφους, η εβραϊκή κοινότητα περιλάμβανε στους κόλπους της φτωχούς βιοπαλαιστές, μικρεμπόρους αλλά και τεχνίτες. Αξίζει να μνημονεύσουμε τους κατασκευαστές μεταξένιων και χρυσών γαϊτανιών, οι οποίοι μετά τα μέσα του 19ου αιώνα είδαν τον κύκλο εργασιών τους να περιορίζεται αισθητά⁷⁸. Πάντως, σύμφωνα με την απογραφή του 1920, η συντριπτική πλειονότητα των Εβραίων της Άρτας απασχολούνταν στον εμπορικό τομέα (70,5% του συνόλου), εάν εξαιρέσουμε όσους δεν δήλωσαν ή δεν ασκούσαν κάποιο συγκεκριμένο επάγγελμα (βλ. πίνακα 3).

Σε όσα γνωρίζουμε για την επαγγελματική διάρθρωση της εβραϊκής κοινότητας, μπορούμε να προσθέσουμε και ορισμένα στοιχεία που «αλιεύσαμε» από τέσσερις εμπορικούς οδηγούς και οι οποίοι καλύπτουν μία μεγάλη χρονική περίοδο, από την ενσωμάτωση της Άρτας στο ελληνικό κράτος μέχρι τις παραμονές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Ευθύς εξαρχής οφείλουμε να σημειώσουμε ότι στις πηγές αυτές δεν καταγράφεται το σύνολο των Εβραίων επιχειρηματιών και τεχνιτών της πόλης, αλλά μόνον ένα ποσοστό τους και ιδιαίτερα μι-

74. Σ. Ξενοπούλος, *Δοκίμιον*, σελ. 182.

75. Γνωρίζουμε ότι ο Γάλλος πρόξενος στην Άρτα G. Dubroca δανείστηκε το 1706 χρηματικό ποσό από κάποιον Εβραίο, μάλλον Αρτινό, ονόματι Chouar. Αλλά και η ίδια η μητροπόλη ένα αιώνα περίπου αργότερα, αναγκάστηκε να καταφύγει σε Τούρκους και Εβραίους δανειστές, ενεχυριάζοντας την περιουσία και τα ιερά της κειμήλια (Γ. Σιορδίκας, *ό.π.*, σελ. 109-110· Ελ. Βέτιος, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία*, σελ. 249· Σ. Ξενοπούλος, *Δοκίμιον*, σελ. 121, 123).

76. Στο πλαίσιο αυτό πιθανότατα εγγράφεται η περίπτωση του Εβραίου που το 1812 διέφυγε το τελωνείο της Σαλαώρας, καθώς και η περίπτωση του Μιχαήλ Μπέσσου που παρουσιάζεται το 1816-1817 να συνεταιρίζεται με τον χριστιανό βοεβόδα της Άρτας Αθανάσιο (H. Holland, *Travels*, τόμ. 1, σελ. 112· Σ. Ξενοπούλος, *Δοκίμιον*, σελ. 317).

77. Σε κατάλογο τσιφλικιών του νομού Άρτας του 1913 ανιχνεύονται λιγοστοί Εβραίοι ιδιοκτήτες· ο Βολοχαράκης Χανέν Λεβί που εξουσίαζε το αγρόκτημα των Γκουλιάδων της Πρέβεζας, έκταση 9.630 στρεμμάτων και οι αδελφοί Μιζάν, στους οποίους ανήκαν 50 στρέμματα στους Κιρκιζάτες Άρτας [Ευστρατίος Πατσαλιάς, «Πίνακας των αγροκτημάτων (τσιφλικιών) που υπήρχαν στο νομό της Άρτας το έτος 1913», *Σκουφάς*, τόμ. Η', τεύχ. 74-75 (1991), σελ. 355, 358].

78. Σ. Ξενοπούλος, *Δοκίμιον*, σελ. 183.

κρό. Στον εμπορικό οδηγό του Μακρίδη (1891) εντοπίσαμε μόνον τέσσερις υφασματοεμπόρους και ένα εισαγωγέα⁷⁹, ενώ σε άλλον, της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα (1913-1919), βρήκαμε ένα παντοπώλη και τρεις υφασματοεμπόρους⁸⁰. Σε μεταγενέστερο οδηγό του 1920-1929 καταγράφονται περισσότεροι επαγγελματίες: τρεις εμπόροι ανδρικών ή γυναικείων ειδών, τρεις φανοποιοί, δύο υαλοπώλες, δύο ψιλικατζήδες, ένας δερματοπώλης και ένας πρατηριούχος βενζίνης⁸¹. Τέλος, σε εμπορικό οδηγό του 1935, ανιχνεύσαμε 18 Εβραίους καταμεμημένους σε οκτώ επαγγελματικές κατηγορίες⁸². Οι περισσότεροι ήταν υφασματοεμπόροι και ψιλικατζήδες (12 συνολικά), κάποιιο δραστηριοποιούνταν σε άλλους εμπορικούς κλάδους (ένας ιδιοκτήτης παγοποιείου και ψυγείων, ένας πωλητής βενζίνης και ανταλλακτικών, ένας δερματοπώλης, ένας έμπορος υαλικών και ειδών κιγκαλερίας), ενώ δεν απουσίαζαν και τεχνίτες (ένας φανοποιός-υδραυλικός και ένας χρυσοχόος-ωρολογιοποιός). Η «συγκομιδή» από τους ανωτέρω εμπορικούς και επαγγελματικούς οδηγούς υπήρξε αναμφισβήτητα φτωχή. Έδωσε ωστόσο τη δυνατότητα να ανιχνεύσουμε κάποια από τα πεδία επαγγελματικής και εμπορικής δράσης των Εβραίων της πόλης και, ταυτόχρονα, να διαπιστώσουμε ότι η εισαγωγή και το εμπόριο υφασμάτων βρισκόταν διαχρονικά υπό τον έλεγχό τους⁸³.

Οδεύοντας προς το τέλος του παρόντος πονήματος, αξίζει να εστιάσουμε την προσοχή στην κατανομή των μελών της εβραϊκής κοινότητας στον χώρο. Στις παραμονές της γερμανικής Κατοχής, η εβραϊκή συνοικία καταλάμβανε τις οδούς Αμβρακίας και Τζαβέλα, καθώς και το βόρειο τμήμα των οδών Κουμουνδούρου (νυν Μακρυγιάννη), Παλαμά και Φιλελλήνων· εφαπτόταν δηλαδή τόσο στην πύλη του κάστρου, όσο και στον κεντρικό εμπορικό δρόμο της Σκουφά. Εκεί όπου πολλοί Εβραίοι διατηρούσαν τα εργαστήρια ή τα εμπορικά καταστήματά τους⁸⁴. Μέσα στα όρια της συνοικίας υπήρχε το εβραϊκό σχολείο (επί της Φιλελλήνων)⁸⁵

79. Χρήστος Χειμωνάς, «Επαγγελματικός οδηγός της Άρτας του 1891», *Σκουφάς*, τόμ. Ζ', τεύχ. 64-65 (Ιούνιος 1983), σελ. 342-344.

80. *Οδηγός Ηπείρου 1913-1929. Άρτα - Ιωάννινα - Πρέβεζα και Βόρειος Ήπειρος*, ανατύπ. Δημοκρατικός Τύπος, Αθήνα, 2013, σελ. 53-56.

81. Στο ίδιο, σελ. 139-142.

82. *Εμποροβιομηχανικός Οδηγός της Ελλάδος, 1935*, Πάτρας - Αθήνα χ.χ.έ., σελ. 297-300.

83. Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα δέσποζαν στο συγκεκριμένο κλάδο οι εβραϊκές οικογένειες Μπέσσου και Ιωχανά, που συγκαταλέγονταν μεταξύ των πλουσιότερων της πόλης [Αμ. Χιωτάκη, *ό.π.*, σελ. 92, 313, 316· «Μία έκθεση του ρωσικού υποπροξενείου», σελ. 30 εφημ. «Άρτα», φ. 3 (20/9/1881), σελ. 3]. Σε ένα από τα φύλλα της εφημερίδας «Άρτα», καταχωρείται η ακόλουθη διαφήμιση: «*Εις το ενταύθα εμπορικόν κατάστημα του κυρ. Μιχαήλ Μπέσου, κειμένου εις την πλατείαν της “Ενώσεως”, πωλούνται διάφορα ευρωπαϊκά φορέματα ανδρών και παιδών, ως επίσης και σάκοι γυναικείοι, πίλοι παντός μεγέθους και διάφορα άλλα είδη εις μετριωτάτας τιμάς. Οι βουλόμενοι προσελθέτωσαν και θέλουσι μείνει κατά πάντα ευχαριστημένοι*» [φ. 30 (8/5/1882), σελ. 4].

84. Γ. Τσουτίσιος, *ό.π.*, σελ. 220· Μιχ. Κορδώσης, *ό.π.*, σελ. 212, 229, 263, 266, 269, 270· Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον*, σελ. 10-11, 137, 143-144· Ρ. Κονέ - Α. Κονέ, *ό.π.*, σελ. 42.

85. Για την εκπαίδευση των εβραίοπουλων, βλ. Κ. Στεργιάπουλος, «Η παιδεία στην Άρτα και την περιοχή της από το 1827 μέχρι του 1881», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τόμ. Ι' (1988), σελ.

και οι δύο συναγωγές⁸⁶. Η πρώτη, η Κεϊλάτ Κόντες Τασαβίμ (συνάθροιση των κατοίκων, γνωστή και ως «Γκρέκα»), εικάζεται ότι ανεγέρθηκε στα πρώτα χρόνια του Δεσποτάτου και βρισκόταν μπροστά στο κάστρο. Η δεύτερη, η «Πουλιέζα», που ιδρύθηκε από διωγμένους της Ιταλίας, έκειτο στην οδό Μακρουγιάννη⁸⁷. Το εβραϊκό νεκροταφείο, τέλος, απλωνόταν εκτός του οικιστικού ιστού, στο Πετροβούνι. Περικλειόταν σε περιφραγμένο χώρο έκτασης δέκα στρεμμάτων, που είχε υποτίθεται δωρίσει με χρυσόβουλο στην κοινότητα η Αγία Θεοδώρα, σύζυγος του Μιχαήλ Β΄ Κομνηνού⁸⁸. Όλα τα προαναφερθέντα κτήρια και το νεκροταφείο υπέστησαν τεράστιες φθορές κατά τη ναζιστική Κατοχή.

Η αντίστροφη μέτρηση για την κοινότητα άρχισε τη νύχτα της 24ης Μαρτίου του 1944, όταν 350 περίπου Εβραίοι συνελήφθησαν από τις ναζιστικές δυνάμεις κατοχής και διανυκτέρευσαν φρουρούμενοι στον κινηματογράφο «Ορφεύς». Την επόμενη ημέρα, μαζί με ομοθρήσκους από τη γειτονική Πρέβεζα, οδηγήθηκαν με φορτηγά στην Αθήνα και κατόπιν με σφραγισμένα βαγόνια στο κολαστήριο του Άουσβιτς⁸⁹. Οι προσπάθειες για την ανασυγκρότηση της κοινότητας μετά τον πόλεμο δυστυχώς δεν τελεσφόρησαν. Οι λίγοι επιζώντες των στρατοπέδων συγκέντρωσης και όσοι είχαν διαφύγει αρχικά της σύλληψης από τους ναζί, συνολικά 60 περίπου άτομα, σκορπίστηκαν σταδιακά στην Αθήνα, στο Ισραήλ ή αλλού. Τελικά η κοινότητα διαλύθηκε επισήμως το 1959.

-
- 11-12, 24, 35, 50· Κ. Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 30, 71, 98· Σ. Ξενοπούλος, *Δοκίμιον*, σελ. 213· Σ. Μπισκανάκη, *ό.π.*, σελ. 7· Κανάρης Δ. Κωνσταντίνης, «Αμέσως μετά το Ολοκαύτωμα. Η ισραηλινή κοινότητα Άρτας», *Χρονικά (όργανο του ΚΙΣ)*, τόμ. 1Ζ', τεύχ. 134 (Νοέμ.-Δεκ. 1994), σελ. 16· Ρ. Κονέ - Λ. Κονέ, *ό.π.*, σελ. 42· Ε. Πατσαλιάς, «Η Άρτα προ εκατονταετίας», σελ. 23· «Μία έκθεση του ρωσσικού υποπροξενείου», σελ. 30.
86. Κάποιοι ονομάζουν τη μία συναγωγή Καλαβρέζικη και την άλλη Τσιτσιλιάνικη (Σ. Ξενοπούλος, *Δοκίμιον*, σελ. 10-11· Ε. Πατσαλιάς, «Η Άρτα προ εκατονταετίας», σελ. 23· Γ. Τσούτσινος, *ό.π.*, σελ. 220).
87. Μιχ. Κορδώσης, *ό.π.*, σελ. 229, 267· Κ. Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 10, 70, 95, 98· Γ. Τσούτσινος, *ό.π.*, σελ. 220· Σ. Μπισκανάκη, *ό.π.*, σελ. 5, 6, 7, 8· Κανάρης Κωνσταντίνης, *ό.π.*, σελ. 15-16· Ρ. Γκιούλης, *ό.π.*, σελ. 6, 7.
88. Μιχ. Κορδώσης, *ό.π.*, σελ. 229· Κ. Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 71· Σ. Ξενοπούλος, *Δοκίμιον*, σελ. 11, 366· Σ. Μπισκανάκη, *ό.π.*, σελ. 5, 7· Κανάρης Κωνσταντίνης, *ό.π.*, σελ. 16· Ρ. Γκιούλης, *ό.π.*, σελ. 6· Ρ. Κονέ - Λ. Κονέ, *ό.π.*, σελ. 42.
89. Θάνος Βερέμης - Φωτεινή Κωνσταντοπούλου (έρευνα και επιστ. επιμ.), *Οι Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, Αθήνα, 2000, σελ. 296· Κ. Τσιλιγιάννης, *Η εβραϊκή κοινότητα*, σελ. 45-66· S. Marcus - Y. Kerem, «Arta», σελ. 521· Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Οι διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι (1941-1944) επί τη βάσει των μυστικών αρχείων των Ες-Ες*, Αθήνα, 1969, σελ. 171· «Κοινότητα Άρτας», *Χρονικά (όργανο του ΚΙΣ)*, τεύχ. 67-68 (Μάρτ.-Απρ. 1984), σελ. 36· Σ. Μπισκανάκη, *ό.π.*, σελ. 7· «Στην Άρτα μένει μονάχα η μνήμη», *Χρονικά (όργανο του ΚΙΣ)*, τόμ. ΚΘ', τεύχ. 201 (Ιαν.-Φεβρ. 2006), σελ. 43· Ρ. Γκιούλης, *ό.π.*, σελ. 7· Κ. Κωνσταντίνης, *ό.π.*, σελ. 15· Ρίτα Γκαμπάι-Σμαντώβ, *Ισραήλ. Η αναγέννηση του κράτους*, Αθήνα, 1998, σελ. 83· Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, 1994, σελ. 277, όπου χάρης: Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τόμ. 2, Αθήνα, 1995, σελ. 335-336· Ρ. Κονέ - Λ. Κονέ, *ό.π.*, σελ. 42-43· Ν. Stavroulakis - T. DeVinney, *Jewish sites*, σελ. 224.

ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΑ ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΑΡΤΑΣ¹

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ Α. ΒΕΤΣΙΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Καθετί στον κόσμο είναι δυναμικά ιστορική μαρτυρία για οποιοδήποτε θέμα. Καθετί που χρησιμοποιείται ως μαρτυρία είναι μαρτυρία και κανείς δεν μπορεί να γνωρίζει τι θα του χρησιμεύσει ως μαρτυρία, μέχρι να έχει την ευκαιρία να την χρησιμοποιήσει ως μαρτυρία».

Collingood, 1994: 280

Σε μία εποχή κατά την οποία η ελεύθερη πρόσβαση στην πληροφόρηση αποτελεί θεμελιώδες δημοκρατικό δικαίωμα τα κρατικά αρχεία δεν φυλάσσουν απλώς έγγραφα, αλλά διαχειρίζονται πληροφορίες αποθηκευμένες σε ποικίλα υποστρώματα. Τα Γενικά Αρχεία του Κράτους διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στους τομείς της ιστορικής έρευνας, της πολιτιστικής δράσης, της διοικητικής πληροφόρησης και της εξυπηρέτησης του πολίτη.

Η λέξη «αρχεία» υπήρχε και στην αρχαιότητα, μόνον που τότε δήλωνε τους τόπους συνεδρίασης των αρχών ή και τις ίδιες τις αρχές. Στα νεότερα χρόνια με τη λέξη «αρχείο» εννοούμε συλλογές δημόσιων ή ιδιωτικών εγγράφων, καθώς και το μέρος όπου αυτές φυλάσσονται. Τα αρχεία μπορεί να ανήκουν σε πρόσωπα, υπηρεσίες ή ιδρύματα που εξέλιπαν ή διέκοψαν τη δραστηριότητά τους ή λειτουργούν έως και τώρα. Τη συντήρηση και την ταξινόμηση αναλαμ-

---

1. Η ανακοίνωση αυτή δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την πολύτιμη βοήθεια της υπευθύνου του Γ.Α.Κ. Άρτας κ. Δήμητρας Ζαχαρή. Την ευχαριστώ θερμά για τη χωρίς επιφύλαξη βοήθειά της στην εκπόνηση αυτής της εισήγησης.

βάνει το ίδιο το κράτος ή οι τοπικοί οργανισμοί, επειδή τα αρχεία αποτελούν λίγο ή πολύ σπουδαίες ιστορικές παρακαταθήκες.

Ειδικότερα τα σχολικά αρχεία αποτελούν μία πολύτιμη ιστορική πηγή για τους ερευνητές, επειδή διασώζουν και φέρουν στην επιφάνεια ένα μεγάλο σώμα πληροφοριών, ικανών να συμπληρώσουν το ανθρώπινο παρελθόν, να εμπλουτίσουν την ιστορική θεματογραφία και να οριοθετήσουν το εύρος της τοπικής ιστορίας. Το σχολείο, άλλωστε, είναι ένας χώρος ζωντανός στις μνήμες των ανθρώπων, αφού εκεί περιέχεται τόσο η ιστορία της παιδικής ηλικίας του κάθε ατόμου χωριστά, όσο και η συλλογική μνήμη. Τα στοιχεία, που υπάρχουν στα αρχεία των σχολείων επομένως, ενδιαφέρουν διάφορες κατηγορίες ανθρώπων. Ενδιαφέρουν τους μεγαλύτερους σε ηλικία, που έχουν ωραιοποιήσει το μαθητικό παρελθόν τους και θέλουν να το αναστήσουν, ενδιαφέρουν τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές, που θέλουν να αναπτύξουν την αυτογνωσία τους μέσω της αντίληψης ότι το δικό τους σχολείο εκτός από το παρόν του έχει και ένα χειροπιαστό παρελθόν, ενδιαφέρουν τέλος και τους ερευνητές που μελετούν την εξέλιξη του σχολικού θεσμού και γενικότερα την εκπαιδευτική ιστορία του ελλαδικού χώρου.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

Το Μ.Τ.Ι.Α. Άρτας ιδρύθηκε με το Π.Δ. 349/1977, αλλά άρχισε να λειτουργεί από τον Σεπτέμβριο του 1988 (με μία αποσπασμένη φιλόλογο στη θέση του προϊσταμένου του Αρχείου). Αρχικά φιλοξενήθηκε για ένα χρόνο στα γραφεία του Μ/Φ Συλλόγου «Σκουφάς», ενώ από τον Οκτώβριο του 1989 προσωρινά μεταφέρθηκε σε κτίριο που παραχωρήθηκε από τον Δήμο Αρταίων. Κάλυπτε έκταση 80 τ.μ. περίπου και λειτουργούσε με δύο υπαλλήλους.

Η μετακόμιση στο κτίριο, που στεγάζεται σήμερα (ισόγειο 200 τ.μ.), πραγματοποιήθηκε την 1η Απριλίου 1991. Η μεταστέγαση θεωρήθηκε προσωρινή και ο τότε προϊστάμενος προέβη σε όλες τις απαραίτητες ενέργειες για την εξεύρεση μόνιμης στέγης. Παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες, που έγιναν από μέρους των Γ.Α.Κ. - Αρχείων Ν. Άρτας, η πρόταση του αυτή δεν πραγματοποιήθηκε.

Το διάστημα από τον Σεπτέμβριο του 1994 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1995 η υπηρεσία δεν λειτουργήσε. Επίσης, από τον Σεπτέμβριο του 1998 μέχρι τον Οκτώβριο του 1999, παρέμεινε κλειστή και λειτουργήσε μόνον ορισμένες ημέρες του Ιουνίου και Ιουλίου 1999 με την προϊσταμένη των Γ.Α.Κ. - Αρχείων Ν. Πρέβεζας και με μία υπάλληλο των Γ.Α.Κ. - Αρχείων Ν. Ιωαννίνων, που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του Αρχείου. Από τα τέλη Οκτωβρίου 1999 η υπηρεσία επαναλειτούργησε με την απόσπαση μιας φιλόλογου, η οποία παρέμεινε μέχρι τον Αύγουστο του 2000. Από 1η Σεπτεμβρίου 2000 μέχρι σήμερα η υπηρεσία στελεχώθηκε με δύο υπαλλήλους.

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕ ΤΟ ΚΟΙΝΟ

Η υπηρεσία των Γ.Α.Κ. - Αρχείων Ν. Άρτας λειτουργεί καθημερινά από τις 07.30 μέχρι τις 15.00.

Βασικό μέλημα της υπηρεσίας, ειδικότερα την τελευταία τριετία, έγινε η ταξινόμηση-αρχειοθέτηση του αρχαιακού υλικού, που ήδη υπήρχε συσσωρευμένο και εγκιβωτισμένο στο αρχειοστάσιο του Γ.Α.Κ. Άρτας.

Η υπηρεσία εξυπηρετεί καθημερινά επισκέπτες (ερευνητές, φοιτητές και ιδιώτες). Το αναγνωστήριο λειτουργεί καθημερινά όλες τις εργάσιμες ώρες, ενώ η χορήγηση αντιγράφων των ζητούμενων εγγράφων παρέχεται άμεσα στους ενδιαφερόμενους.

Την υπηρεσία επισκέπτονται ακόμα σχολεία και ενημερώνονται οι μαθητές για τον σκοπό, τη σημασία και την αξία των αρχείων. Πολλοί ιδιώτες επισκέπτονται την υπηρεσία, λαμβάνουν πληροφορίες, δείχνουν ενδιαφέρον και προθυμία για συνεργασία σε ποικίλα ιστορικά και πολιτιστικά θέματα, ενώ αρκετοί εντόπιοι συγγραφείς προσφέρουν πρόθυμα τα βιβλία τους κυρίως για την τοπική ιστορία καθώς και τα ιδιωτικά αρχεία τους (τα τελευταία κυρίως φωτογραφικά).

ΟΙ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

Στα Γ.Α.Κ. φυλάσσονται δημόσια κυρίως αρχεία αλλά και λίγες ιδιωτικές συλλογές. Σημαντικός είναι ο όγκος των εκπαιδευτικών αρχείων, τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούνται προ του 1940, ενώ κάποια μέχρι τα τέλη του προηγούμενου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Το 2002 παραλήφθηκαν τα αρχεία όλων των νυκτερινών σχολείων του νομού Άρτας (1954-1962), καθώς και τα αρχεία της Δ/σης Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού. Έτσι τα εκπαιδευτικά αρχεία παρουσιάζουν ολοκληρωμένη εικόνα της εκπαιδευτικής δραστηριότητας, από την απελευθέρωση της Άρτας (1881) μέχρι τη δεκαετία του 1980. Από αυτά ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζουν τα αρχεία της Ιερατικής Σχολής Άρτας (1904-1940), του Ελληνικού Σχολείου Άρτας (1889-1929), του Α΄ Γυμνασίου Αρρένων Άρτας (1889-1940), του Β΄ Γυμνασίου Αρρένων Άρτας (1914-1929), του 2ου Δημοτικού σχολείου Άρτας (1884-1947), της Σχολής Μέσης Εκπαίδευσης Άρτας (1930-1947). Στα αρχεία αυτών των εκπαιδευτηρίων ενυπάρχουν σπάνιες εκδόσεις βιβλίων (ελληνόγλωσσες και ξενόγλωσσες), οι οποίες φυλάσσονται στην αρχειοθήκη της υπηρεσίας. Αυτές χρονολογούνται από τις αρχές του 16ου αιώνα και πολλές από αυτές χρειάζονται επείγοντως συντήρηση.

Σε γενικές γραμμές ένα σχολικό αρχείο περιλαμβάνει βιβλία-τετράδια και λυτά φύλλα-έγγραφα. Βιβλία-τετράδια είναι, κατά κανόνα, τα μαθητολόγια, οι γενικοί και οι ειδικοί Έλεγχοι, τα πρωτόκολλα αλληλογραφίας, τα πρακτικά

(καθηγητικού συλλόγου, διευθυντή, παιδαγωγικών συνεδριάσεων, σχολικής εφορίας-επιτροπής, συλλόγου γονέων και κηδεμόνων), τα βιβλία πιστοποιητικών σπουδής, μισθοδοσίας προσωπικού, υλικού-σχολικής περιουσίας και σχολικής βιβλιοθήκης, τα ποινολόγια, τα ημερολόγια του σχολείου κ.τ.λ. Τα έγγραφα-λυτά φύλλα τα απαρτίζουν οι εγκύκλιοι (του ΥΠΕΠΘ, των Επιθεωρήσεων/ Διευθύνσεων και των Γραφείων της Πρωτοβάθμιας ή της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης), οι επιστολές διαφόρων φορέων (τοπικής αυτοδιοίκησης, πολιτιστικών συλλόγων κτλ.), τα κτηριολογικά, η διδασκόμενη ύλη, οι πρόχειρες καταγραφές ονομάτων και βαθμών των μαθητών, οι μισθολογικές καταστάσεις, τα απουσιολόγια, τα γραπτά των μαθητών και τα θέματα των εξετάσεων, καθώς και τα παρατάγματα των κατεστραμμένων βιβλίων-τετραδίων.

ΑΡΧΕΙΑ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΡΤΑΣ

Αρχεία ημερήσιων σχολείων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης Άρτας

ΣΧΟΛΗ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΡΤΑΣ (1ο Λύκειο Άρτας) (1930-1947): Βιβλία Μαθητολογίων, Γενικών Ελέγχων & Πιστοποιητικών Σπουδής. Βιβλίο Ειδικού Ελέγχου. Βιβλίο Πρωτοκόλλου. Βιβλία πράξεων & αποφάσεων σχολικής εφορίας. Βιβλία πρακτικών του συλλόγου καθηγητών. Μισθολογικό μητρώο.

Α΄ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΑΡΤΑΣ (1ο Λύκειο Άρτας) (1889-1929): Βιβλία Μαθητολογίων, Γενικών Ελέγχων & Πιστοποιητικών Σπουδής. Βιβλία Ειδικού Ελέγχου. Βιβλία πράξεων συλλόγου διδασκόντων. Βιβλία διδασκόμενης ύλης. Βιβλίο ταμείου σχολικής επιτροπής.

Β΄ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΑΡΤΑΣ (Λύκειο Άρτας) (1916-1929): Βιβλία Μαθητολογίων, Γενικών Ελέγχων & Πιστοποιητικών Σπουδής. Βιβλίο πρακτικών συλλόγου καθηγητών. Βιβλίο υλικού σχολείου. Γενικός Έλεγχος.

Α΄ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΑΡΤΑΣ (1ο Λύκειο Άρτας) (1927-1975): Βιβλία βιβλιοθήκης (461 τόμοι).

ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΑΡΤΑΣ ΑΡΡΕΝΩΝ (1ο Λύκειο Άρτας) (1889-1940): Βιβλία Μαθητολογίων, Γενικών Ελέγχων & Πιστοποιητικών Σπουδής. Βιβλίο Ειδικού Ελέγχου. Βιβλίο Πρωτοκόλλου. Βιβλία πρακτικών του συλλόγου καθηγητών. Βιβλίο προσωπικού. Μισθολογικό μητρώο. Βιβλίο υλικού. Βιβλίο πρακτικών επιτροπής.

Α΄ ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΑΡΡΕΝΩΝ ΑΡΤΑΣ (1927-1979): Μαθητολόγια, Γενικοί Έλεγχοι. Ειδικό Έλεγχος. Βοηθητικά Ειδικού Ελέγχου. Βιβλία Πιστοποιητικών

Σπουδής, Πρωτόκολλα Αλληλογραφίας, Εμπιστευτικά Πρωτόκολλα & Έγγραφα, Βιβλία προφορικής & γραπτής βαθμολογίας ανεξεταστέων, Βιβλίο συμπληρωματικών εξετάσεων ανεξεταστέων, Βιβλίο επιτροπής κατατακτηρίων εξετάσεων κατ' ιδίαν διδαχθέντων, Βιβλία εισιτηρίων εξετάσεων, Βιβλία πράξεων συλλόγου διδασκόντων, Βιβλία παιδαγωγικών συνεδριών, Βιβλίο διδακτικού & υπηρεσιακού προσωπικού, Ημερολόγιο, Βιβλίο & Πρωτόκολλο επαληθεύσεων τίτλων σπουδών, Ποινολόγιο, Βιβλία υλικού, Βιβλίο πιστοποιητικών σπουδής του στεγασμένου παραρτήματος του Α΄ Γυμνασίου Αρρένων εν Άνω Καλεντίνη, Αποδεικτικά.

ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΘΗΛΕΩΝ ΑΡΤΑΣ (1937-1959): Βιβλία Μαθητολογίων, Γενικών Ελέγχων και Πιστοποιητικών Σπουδής, Βιβλίο Ειδικού Ελέγχου, Βιβλίο υλικού.

ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΘΗΛΕΩΝ ΑΡΤΑΣ - Α΄ ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΘΗΛΕΩΝ (1937-2007): Μαθητολόγιο Γυμνασίου Θηλέων, Μαθητολόγιο Λυκείου Θηλέων, Γενικός Έλεγχος Γυμνασίου Θηλέων, Γενικός Έλεγχος Λυκείου Θηλέων, Ειδικός Έλεγχος, Βοηθητικά Ειδικού Ελέγχου, Βιβλία Πιστοποιητικών Σπουδής Γυμνασίου & Λυκείου, Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής εξεταστέων Γυμνασίου, Βαθμολόγιο προφορικής και γραπτής δοκιμασίας ανεξεταστέων, Βιβλία συμπληρωματικών & κατατακτηρίων εξετάσεων, Πρωτόκολλα Αλληλογραφίας, Βιβλία πράξεων συλλόγου Γυμνασίου, Βιβλία πράξεων παιδαγωγικών συνεδριών, Βιβλία πράξεων γυμνασιάρχου, Βιβλία εισιτηρίων εξετάσεων, Ημερολόγιο Διευθυντού, Ημερολόγια, Βιβλία πράξεων απαλλαγής από τη γυμναστική, Βιβλίο υλικού, Βιβλίο αθλητικού υλικού, Βιβλίο ενδεικτικών και αποδεικτικών, Μισθολόγιο Α΄ Γυμνασίου, Βιβλίο πράξεων σχολικής εφορείας 3ου Γυμνασίου, Βιβλία βιβλιοθήκης & δανειστικής βιβλιοθήκης, Τίτλοι Σπουδών.

Β΄ ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΘΗΛΕΩΝ - Β΄ ΛΥΚΕΙΟ ΘΗΛΕΩΝ (1972-1983): Γενικοί Έλεγχοι Β΄ Γυμνασίου Θηλέων και Β΄ Λυκείου Θηλέων, Αντίγραφο Γενικών Ελέγχων, Βοηθητικό Ειδικού Ελέγχου, Βιβλία Πιστοποιητικών Σπουδής Β΄ Γυμνασίου και Β΄ Λυκείου, Βιβλίο παιδαγωγικών συνεδριών, Βιβλίο πράξεων συλλόγου, Ενδεικτικά εξεταστέων Γυμνασίου & Αποδεικτικά Δημοτικού.

ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΑΣΤΡΟΧΩΡΙΟΥ (1985-1995): Βιβλία διδασκόμενης ύλης, Βιβλίο εσόδων-εξόδων, Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας, Μεταφορά μαθητών.

ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΑΝΩ ΚΑΛΕΝΤΙΝΗΣ (1967-2004): Φάκελος Διαταγμάτων, Εγκύκλιοι & Έγγραφα Νομαρχίας Άρτας & Μέσης Εκπαίδευσης, Τεύχη περιοδικού «Λόγος και Πράξη», Περιοδικό «Δράσεις», Περιοδικό «Νεότητα Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού».

ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΚΟΜΠΟΤΙΟΥ (1971): Βιβλία βιβλιοθήκης (3).

ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΚΟΜΠΟΤΙΟΥ (1967-2003): Πρωτόκολλα Αλληλογραφίας. Εμπιστευτικά Πρωτόκολλα. Μαθητολόγια. Γενικοί Έλεγχοι. Ειδικός Έλεγχος. Βιβλία Πιστοποιητικών Σπουδής. Βιβλίο διδαχθείσης ύλης. Βιβλίο εξετάσεων. Φάκελοι σχολικού ταμείου. Φάκελοι σχολικής εφορείας. Φάκελοι εγκύκλιοι. Φάκελοι διάφορα.

ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΜΗΛΙΑΝΩΝ (1978-1988): Πρωτόκολλα Αλληλογραφίας. Ευρετήριο μαθητών. Βιβλίο μητρώου μαθητών Γυμνασίου. Γενικός Έλεγχος αποτελεσμάτων ενιαυσίων εξετάσεων. Βιβλίο πράξεων σχολικής επιτροπής. Μισθολόγιο διδακτικού προσωπικού. Ημερολόγιο Γυμνασίου. Βιβλία διδασκόμενης ύλης. Βιβλίο ταμείου σχολικής εφορείας.

ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΡΟΔΑΥΓΗΣ (1968-1994): Βιβλία Μαθητολογίων. Γενικών Ελέγχων & Πιστοποιητικών Σπουδής. Βιβλία Ειδικού Ελέγχου. Βιβλίο βαθμολογίας. Βιβλίο Πρωτοκόλλου Αλληλογραφίας. Βιβλία πράξεων φυσικής αγωγής. Βιβλία πράξεων & αποφάσεων σχολικής εφορείας. Βιβλία ταμείου. Πίνακες προϋπολογισμών & απολογισμών & καταστάσεις διαχείρισης. Ατομικά δελτία μαθητών. Φάκελοι αρχείου Γυμνασίου. Διατάγματα & Φ.Ε.Κ. Διάφορα έγγραφα.

ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΡΟΔΑΥΓΗΣ (1968-1992): Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας Εμπιστευτικό. Βιβλίο εσόδων-εξόδων. Βιβλίο αναλήψεων και καταθέσεων σχολικής εφορείας. Φάκελος οικημάτων Γυμνασίου (υπηρεσιακά μισθωτήρια-πρωτόκολλα παραλαβής). Φάκελος προϋπολογισμοί-απολογισμοί. Πίνακας απαλλαγών εκ της εκπαιδευτικής εισφοράς.

ΓΥΜΝΑΣΙΑΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΑΣ (1957-1959): Μαθητολόγιο. Γενικός Έλεγχος. Ειδικός Έλεγχος. Βιβλίο εισιτηρίων εξετάσεων. Βιβλίο πράξεων συλλόγου διδασκόντων.

1ο ΓΕΝΙΚΟ ΛΥΚΕΙΟ ΑΡΤΑΣ (1963-1982): Πρωτόκολλα Αλληλογραφίας. Βιβλίο πράξεων Γυμνασιάρχη & Λυκειάρχη.

ΛΥΚΕΙΟ ΑΝΕΖΑΣ (1984-1993): Βιβλία φοίτησης. Βιβλία διδασκόμενης ύλης. Βιβλία Πρωτοκόλλου Αλληλογραφίας. Φάκελοι προφορικών & γραπτών εξετάσεων. Φάκελοι αναβαθμολογήσεων. Ατομικά δελτία μετεγγραφέντων μαθητών.

ΛΥΚΕΙΟ ΑΝΕΖΑΣ (1984-1993): Βιβλία φοίτησης (απουσιολόγιο). Βιβλία διδασκόμενης ύλης. Βιβλίο πράξεων μαθητικού συμβουλίου & μαθητικής κοινότητας. Φάκελος στατιστικών. Φάκελος προγραμμάτων, δραστηριοτήτων & εκδηλώσεων. Φάκελος ελέγχων επιδόσεων μαθητών. Φάκελοι εξετάσεων. Φάκελος αναβαθμολογήσης. Μισθολογικές καταστάσεις προσωπικού. Καταστάσεις διαχείρισης. Διάφορα έγγραφα.

ΛΥΚΕΙΟ ΑΝΕΖΑΣ (1984-1994): Φάκελος σχολικής επιτροπής. Φάκελος γενικών εξετάσεων. Φάκελοι εκδηλώσεων. Φωτοαντίγραφα μητρώου μαθητών. Φάκελος μαθητικών κοινοτήτων. Βιβλία φοίτησης. Καταστάσεις βαθμολογίας. Εγκύκλιοι & έγγραφα ΥΠΕΠΘ. Έγγραφα σχολικών συμβούλων. Φάκελοι σχολικών δραστηριοτήτων. Προγράμματα & μέθοδοι διδασκαλίας. Φάκελοι μισθοδοσίας. Ατομικά δελτία μαθητών.

Α΄ ΛΥΚΕΙΟ ΘΗΛΕΩΝ - 3ο ΛΥΚΕΙΟ ΑΡΤΑΣ (1959-1999): Μαθητολόγιο Α΄ Λυκείου Θηλέων. Γενικός Έλεγχος Α΄ Λυκείου Θηλέων. Ημερολόγιο 3ου Λυκείου. Βιβλίο αμοιβών και ποινών. Βιβλίο διεκπεραίωσης. Βιβλίο μητρώου μελών συλλόγου γονέων & κηδεμόνων 3ου Λυκείου. Αποδεικτικά Απολύσεως.

ΙΕΡΑΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΡΤΑΣ (1904-1940): Βιβλία μαθητολογίων. Γενικών Ελέγχων & Πιστοποιητικών Σπουδής. Βιβλίο Ειδικού Ελέγχου. Βιβλίο πρακτικών της σχολής. Βιβλία Πρωτοκόλλου Αλληλογραφίας. Βιβλίο μισθοδοσίας προσωπικού. Βιβλίο υλικού.

Δ/ΝΣΗΣ Β/ΘΜΙΑΣ ΕΚΠ/ΣΗΣ Ν. ΑΡΤΑΣ - ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ (1958-1985): Μητρώο ιδιωτικών σχολείων. Μητρώο ιδιωτικών εκπαιδευτικών λειτουργών. Βιβλίο πιστοποιητικών σπουδής (μαθητών ιδιωτικών σχολείων) ΛΖ΄ Εκπαιδευτικής Περιφέρειας. Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας για έκδοση αποδεικτικών σπουδών (μαθητών ιδιωτικών σχολείων) ΛΖ΄ Εκπαιδευτικής Περιφέρειας. Φάκελοι εξεταστικών επιτροπών πτυχιακών εξετάσεων & αποτελεσμάτων μέσω δημοσίων & κατωτέρων ιδιωτικών τεχνικών σχολών. Δελτία κίνησης διδακτικού προσωπικού ιδιωτικού Γυμνασίου Γ. Σκεντέρη & Νάκου - Τσιρώνη - Σακκά. Μισθοδοτικές καταστάσεις & λοιπά έγγραφα ιδιωτικού Γυμνασίου Νάκου - Τσιρώνη - Σακκά. Μισθοδοτικές καταστάσεις ιδιωτικού Λυκείου Τσιρώνη. Νόμος 682/77 περί ιδιωτικών Σχολείων. Φάκελοι «Λυκείου Άρτης» (Ν. Ψαθά). Αντίγραφο Γενικού Ελέγχου & Φάκελοι εξεταστικής επιτροπής. Απολυτήρια συμμετοχής στις εισιτήριες εξετάσεις ανωτάτων σχολών.

ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ «Ο ΠΥΡΡΟΣ» (Γ. ΣΚΕΝΤΕΡΗ) (1959-1981): Μαθητολόγια. Γενικοί Έλεγχοι. Αντίγραφο Γενικού Ελέγχου. Ειδικό Έλεγχος. Βοηθητικά Ειδικού Ελέγχου. Αντίγραφο Ειδικού Ελέγχου. Βιβλία πιστοποιητικών σπουδής. Βιβλίο ελέγχου εισιτηρίων εξετάσεων. Βιβλία πρακτικών συλλόγου διδασκόντων. Πρωτόκολλα αλληλογραφίας. Έλεγχοι πτυχιακών. Βιβλία επιδόσεως πτυχίων & αποδεικτικών. Ειδικά μητρώα εργασίας μαθητών. Φάκελοι ιδιωτικού Γυμνασίου. Φάκελοι αλληλογραφίας ιδιωτικού Γυμνασίου. Τίτλοι σπουδών εγγραφής & μετεγγραφής στο ιδιωτικό Γυμνάσιο. Φάκελοι ιδιωτικών Τεχνικών Σχολών. Τίτλοι σπουδών εγγραφής στις ιδιωτικές Τεχνικές Σχολές. Βιβλίο πράξεων απολυτηρίων εξετάσεων ιδιωτικού Γυμνασίου «Πρότυπον Λύκειον» (Γ. Σκεντέρη). Βιβλίο ανεξεταστών. Βιβλία διδαχθείσης ύλης.

ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ «Η ΑΓΙΑ ΘΕΟΔΩΡΑ» (Σ. ΓΚΟΜΠΛΙΑ) (1971-1981): Μαθητολογία. Γενικοί Έλεγχοι. Βοηθητικοί Έλεγχοι. Έλεγχος πτυχιακών. Βιβλία διδασκόμενης ύλης. Βιβλία ποιών μαθητών. Βιβλία πιστοποιητικών σπουδής. Πρωτόκολλα Αλληλογραφίας. Βιβλία πρακτικών. Φάκελοι Τεχνικών Σχολών (Σ. Γκόμπλια). Αλληλογραφία κατωτέρως & μέσης Σχολής. Τίτλοι σπουδών εγγραφής.

ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ Ν. ΨΑΘΑ (1958-1966): Μαθητολογία. Γενικοί Έλεγχοι. Βοηθητικά Ειδικού Ελέγχου. Πρωτόκολλα Αλληλογραφίας. Βιβλία διεκπεραίωσης. Βιβλία πιστοποιητικών σπουδής. Βιβλία εισιτηρίων εξετάσεων. Βιβλίο πράξεων απολυτηρίων εξετάσεων. Βιβλίο ανεξεταστέων. Βιβλίο παιδαγωγικών συνεδριάσεων. Βιβλία πράξεων συλλόγου διδασκόντων. Ημερολόγια. Ποινολογία. Βιβλία πράξεων απαλλαγής εκ της γυμναστικής. Βιβλία διδασκόμενης ύλης. Τίτλοι σπουδών εγγραφής στο ιδιωτικό Γυμνάσιο «Λύκειον Άρτης» (Ν. Ψαθά). Βιβλίο εισιτηρίων εξετάσεων ιδιωτικού Λυκείου Λούρου (Ν. Ψαθά). Βιβλία διδαχθείσης ύλης.

ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ Χ. ΝΑΚΟΥ - Κ. ΤΣΙΡΩΝΗ - Θ. ΣΑΚΚΑ (1973-1979): Γενικός Έλεγχος ιδιωτικού Γυμνασίου. Ημερολόγιο ιδιωτικού Γυμνασίου. Βιβλίο πράξεων συλλόγου καθηγητών. Πρωτόκολλο αλληλογραφίας ιδιωτικού Γυμνασίου. Πρακτικά απαλλαγής εκ της σωματικής αγωγής Γυμνασίου. Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας ιδιωτικού Λυκείου. Βιβλίο βαθμολογίας (Γ' τάξη) ιδιωτικού Λυκείου.

Δ/ΝΣΗ Β/ΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ (ΓΡΑΦΕΙΟ ΦΥΣΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ) (1929-1990): Βιβλία Πρωτοκόλλου Αλληλογραφίας. Βιβλία Γενικών Ελέγχων. Αντίγραφα Γενικού Ελέγχου Γυμνασίων: Κομποτίου, Νεοχωρίου, Πέτα, Ανέζας, Άνω Καλεντίνης, Αγνάντων, Δροσοπηγής, Ροδαυγής, Ράμιας, Φιλιπιάδας, Λευκάδας, ιδιωτικού Λυκείου (Χ. Νάκου - Κ. Τσιρώνη - Θ. Σακκά). Βιβλίο επιτροπής αποδοχής δικαιολογητικών. Βιβλίο δημοσίων διδακτηρίων. Βιβλίο μισθωμένων ιδιωτικών οικημάτων. Μητρώο δημοσίων σχολείων. Βιβλίο γυμναστηρίων και γηπέδων. Βιβλίο εκθέσεων υπηρεσιακής ικανότητας εκπαιδευτικών. Βιβλίο πράξεων Γενικού Επιθεωρητή. Βιβλίο πράξεων περιφερειακής εξεταστικής επιτροπής Γ.Ε.Μ.Ε. Βιβλίο πράξεων επιτροπών επιλογής εκθέσεων. Βιβλίο πράξεων επιτροπής ελέγχου καταλληλότητας διδακτηρίων και επιλογής γηπέδων. Βιβλίο πρακτικών ιδιωτικών Γυμνασίων-Φροντιστηρίων και αντίγραφα γενικού ελέγχου ιδιωτικού μικτού Γυμνασίου (Γ. Σκεντέρη). Βιβλίο πρακτικών (Ημερήσιες Σχολές Εργοδηγών). Δελτία κινήσεως προσωπικού Γυμνασίων-Λυκείων. Δικαιολογητικά υποψηφίων. Επιτροπές. Φάκελοι μισθοδοτικών καταστάσεων. Μισθολογικό μητρώο γενικής επιθεωρήσεως. Εποπτικά μέσα Γ.Ε.Μ.Ε. Άρτας. Δικαιολογητικά ιδρύσεως φροντιστηρίων. Ανακλήσεις αδειών ιδρύσεως και λειτουργίας φροντιστηρίων. Επετηρίδες ιδιωτικών εκπαιδευτικών λειτουργών. Προγράμματα δεσμών. Δηλώσεις παράτασης θητείας διευθυντών. Εργασίες μαθητών σχετικά με την τοπική ιστορία.

Αρχαία νυκτερινών σχολείων Άρτας

ΝΥΚΤΕΡΙΝΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΝΕΥΡΟΠΟΛΗΣ & ΤΕΤΡΑΚΩΜΟΥ (1945-1964): Εγκύκλιοι & έγγραφα ΥΠΕΠΘ, Νομαρχίας Άρτας & επιθεώρησης. Μία φωτογραφία μαθητριών.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ (1945-1955): Βιβλία μαθητολογίων & Γενικών Ελέγχων. Βιβλίο πράξεων σχολικής επιτροπής. Πίνακες εγγραφέντων & απολυθέντων. Πίνακες αποτελεσμάτων & λειτουργίας σχολείου. Διάφορα έγγραφα.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΑΓ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΑ (1955-1960): Μαθητολόγιο. Γενικός Έλεγχος. Βιβλίο πιστοποιητικών σπουδής.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΑΓΝΑΝΤΩΝ (1954-1959): Βιβλίο μαθητολογίου & Γενικού Ελέγχου.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΑΠΟΜΕΡΟΥ (1954-1957): Βιβλίο μαθητολογίου.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΑΡΤΑΣ (1941-1945): Βιβλίο μαθητολογίου.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΓΡΑΜΜΕΝΙΤΣΑΣ (1960-1962): Βιβλίο μαθητολογίου. Καταστάσεις εγγραφέντων. Διάφορα έγγραφα & εγκύκλιοι.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΚΟΥΛΙΑΣ (1954-1959): Βιβλίο Πράξεων. Βιβλίο πιστοποιητικών σπουδής. Μαθητολόγιο. Τίτλοι εγγραφής. Γενικός Έλεγχος.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΚΥΨΕΛΗΣ (1955-1957): Βιβλίο πιστοποιητικών σπουδής.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΚΩΣΤΑΚΙΩΝ (1954-1958): Βιβλία Μαθητολογίων. Γενικών Ελέγχων & πιστοποιητικών σπουδής. Πίνακες εγγραφών και αποτελεσμάτων.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΜΑΚΡΥΚΑΜΠΟΥ (1955-1956): Βιβλίο Γενικού Ελέγχου.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΜΕΓΑΡΧΗΣ (1955-1957): Πρακτικά κατάταξης μαθητών.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΜΕΛΙΣΣΟΥΡΓΩΝ (1961-1962): Πίνακες εγγραφέντων μαθητών. Διάφορα έγγραφα.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΜΥΤΙΚΑ (1956 -1960): Μαθητολόγιο. Γενικός Έλεγχος

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΠΑΧΥΚΑΛΑΜΟΥ (1954-1955): Βιβλία μαθητολογίων. Γενικών Ελέγχων & πιστοποιητικών σπουδής. Διαγωνίσματα μαθητών & πίνακες αποτελεσμάτων. Βιβλίο ακροάσεων γονέων & κηδεμόνων.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΡΑΜΙΑΣ (1948-1959): Βιβλία Μαθητολογίων. Γενικών Ελέγχων & πιστοποιητικών σπουδής. Ενδεικτικά. Αποδεικτικά. Πιστοποιητικά & βεβαιώσεις. Πρόγραμμα διδασκαλίας. Διάφορα έγγραφα.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΦΡΑΣΤΩΝ (ΑΓΝΑΝΤΩΝ) (1956-1958): Βιβλίο μαθητολογίου.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΠΑΛΑΙΟΧΩΡΑΚΙΟΥ (ΑΓΝΑΝΤΩΝ) (1956-1959): Βιβλίο μαθητολογίου.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΑΜΜΟΤΟΠΟΥ (1958-1964): Βιβλία μαθητολογίων. Γενικών Ελέγχων & πιστοποιητικών σπουδής.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΑΝΘΟΤΟΠΟΥ (1954-1957): Βιβλίο Γενικού Ελέγχου. Πίνακας απολυθέντων μαθητών.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΑΣΤΡΟΧΩΡΙΟΥ (1954-1958): Βιβλίο Γενικού Ελέγχου.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΒΕΛΕΝΤΖΙΚΟΥ (1954-1958): Βιβλίο πιστοποιητικών σπουδής.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΓΑΒΡΙΑΣ (1954-1955): Βιβλία μαθητολογίων & Γενικών Ελέγχων.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΓΕΩΡΓΟΥΣΩΝ (1969-1975): Μαθητολόγιο. Γενικός Έλεγχος. Βιβλίο πιστοποιητικών σπουδής.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΛΑΜΙΑΣ (1975-1977): Μαθητολόγιο. Γενικός Έλεγχος.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΛΟΒΑΤΟΥ (1956-1961): Μαθητολόγιο. Γενικός Έλεγχος. Βιβλίο πιστοποιητικών σπουδής.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΛΟΓΕΡΙΚΟΥ (1958-1974): Μαθητολόγιο. Γενικός Έλεγχος.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΜΠΗΣ (1955-1956): Βιβλία μαθητολογίων & Γενικών Ελέγχων.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΛΕΙΣΤΟΥ (ΠΕΤΑ) (1954-1958 & 1954-1974): Βιβλίο πιστοποιητικών σπουδής. Βιβλίο πιστοποιητικών σπουδής νυχτερινού σχολείου. Βιβλίο πράξεων επιτροπής νυχτερινού σχολείου (ΕΚΠ.111).

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΛΟΥΤΡΟΤΟΠΟΥ (1954-1969): Βιβλίο μαθητολογίου.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΜΕΣΣΟΠΥΡΓΟΥ (1954-1959): Βιβλία μαθητολογίων. Γενικών Ελέγχων & πιστοποιητικών σπουδής.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΠΑΛΛΙΟΧΩΡΑΚΙΟΥ (ΔΗΜΑΡΙΟΥ) (1955-1958): Βιβλίο Γενικού Ελέγχου.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΠΕΤΡΑΣ (1953-1957): Βιβλία μαθητολογίων. Γενικών Ελέγχων & πιστοποιητικών σπουδής.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΡΑΧΗΣ (1955-1961): Βιβλίο μαθητολογίου.

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΣΓΑΡΑΣ (1956-1958): Βιβλίο Γενικού Ελέγχου.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το υλικό αυτό των εκπαιδευτικών αρχείων συνιστά μία αξιόπιστη κατόπτευση σε ό,τι διαμόρφωσε την ιστορική διαδρομή των σχολικών μονάδων της Άρτας. Καλύπτει και καταγράφει από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα το θέμα του μέσα από πρωτογενές υλικό, το οποίο αποτελεί πλέον, μαζί με τις άλλες αρχειακές συλλογές, και αυτό το ίδιο πηγή ιστορίας. Υλικό απαραίτητο για τον ιστορικό και τον μελετητή, αλλά ακόμη πιο απαραίτητο στην απολύτως αναγκαία σπονδύλωση της εθνικής αυτοσυνειδησίας, με τις μεγάλες αλλά και τις λιγότερο μεγάλες στιγμές της, με τα «σωστά» και τα «λάθη» που διαμόρφωσαν και εξακολουθούν να διαμορφώνουν την τοπική και όχι μόνον ιστορία. Και όπως αναφέρει ο Franklin Delano Roosevelt (1941):

«To bring together the records of the past and to house them in a building where they will be preserved for the use of men and women in the future, a Nation must believe in three things. It must believe in the past. It must believe in the future. It must, above all, believe in the capacity of its own people so to learn from the past that they can gain judgment in creating their own future²».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γελαδάκη Σ. (2004), *Τα αρχεία τριών ιστορικών αθηναϊκών γυμνασίων*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
2. Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Νομού Άρτας.
3. Κουτσουρά Ζ. (2008), *Δικτατορία (1967-1974) και Σχολείο: οι αποκαλύψεις ενός σχολικού αρχείου*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
4. Κουτσουρά Ζ. (2010), *Το σχολείο κλείνει... Δικτατορία (1967-1974) και σχολείο*, Κατερίνη, Μάτι.
5. Λε Γκοφ Ζ. (1998), *Ιστορία και μνήμη*, μτφ. Γ. Κουμπουρλής, Αθήνα, Νεφέλη.
6. Λιάκος Α. (2007), *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα.

2. Βλ. <http://www.archives.gov/about/history/anniversary/>

7. Ψαρράς Ι. (2001), *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.
8. Collingood R. G. (1994), *The idea of History*, Oxford University Press, Οξφόρδη & Νέα Υόρκη.

ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

<http://www.archives.gov/about/history/building-an-archives/school-archives.html>
<http://www.eae.org.gr>
http://www.kee.gr/attachments/file/KEE_GAK_intro.pdf
<http://arxeiomnimon.gak.gr/index.html>

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η αξιοποίηση του σχολικού αρχείου είναι για να σκεφτούμε την ιστορία «σαν ένα παράθυρο του κτιρίου του οποίου ενοικούμε». Να ξεφύγουμε δηλαδή, από το «εξιστορούμενο αντικείμενο» και να προχωρήσουμε στο «ιστορούν υποκείμενο». Το ίδιο το εκπαιδευτικό ίδρυμα καθίσταται το εργαλείο, με το χειροπιαστό παρελθόν που διαθέτει, για να προσεγγίσουμε το συγκεκριμένο ιστορικό παρελθόν με βάση το τι εμείς θέλουμε να δούμε και να αναδείξουμε από «το υλικό» αυτό, όπως και με βάση τις ανάγκες της ηλικίας μας.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ «ΚΩΝΩΨ»

ΕΛΠΙΔΟΦΟΡΟΥ ΙΝΤΖΕΜΠΕΛΗ

Τον Ιούλιο του 1913 ο μαθητής Μενέλαος Χ. Τσήτσουρας εξέδωσε το πρώτο τεύχος της εφημερίδας «Κώνωψ». Η εφημερίδα ήταν χειρόγραφη και χαρακτηρίζεται, από τον εκδότη της, ότι κατέχει αρετές όπως η «χάρις» και η «κομπότση». Είναι πρωτότυπη γιατί δέχεται επιστολές, καταχωρήσεις και αγγελίες. Τα κεντρικό άρθρο της εφημερίδας αναφέρεται στον Δάνεφ (Ντάνεφ), τον οποίο χαρακτηρίζει ως «κουραμπιέ». Ποιος, όμως, είναι ο Δάνεφ που ενυπωσιάζει τον μικρό Μενέλαο;

Ο ΣΤΟΓΙΑΝ ΝΤΑΝΕΦ

Ο Στόγιαν Πετρώφ Ντάνεφ ήταν Βούλγαρος πολιτικός και το όνομά του συνδέθηκε κυρίως με τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Γεννήθηκε το 1855 και είχε σπουδάσει νομικά στη Χαϊδελβέργη και στο Παρίσι. Όταν επέστρεψε, ασχολήθηκε αρχικά με το επάγγελμα του δικηγόρου και στη συνέχεια με την πολιτική της χώρας του και τη δημοσιογραφία. Το 1895, μετά τη δολοφονία του Σταμπούλωφ, εκλέχθηκε πρώτος αντιπρόεδρος της βουλγαρικής Βουλής (εθνοσυνέλευσης) και το 1901 ανέλαβε υπουργός των Εξωτερικών και της Παιδείας. Στη συνέχεια, μέχρι το 1903, χρημάτισε πρόεδρος της κυβέρνησης. Την περίοδο αυτή υπήρξε από τους

φανατικότερους οπαδούς της ρωσοβουλγαρικής προσέγγισης, βασισμένος στο θρήσκευμα και στη γλώσσα, υπέρ της οποίας και εργάστηκε έντονα. Το 1911 διετέλεσε, για σύντομο όμως διάστημα, εκ νέου πρόεδρος της κυβέρνησης,

αντικαθιστώντας τον δημοκρατικό Μαλίνωφ, όταν εκείνος σε λίγες ημέρες παρ-
 ρέδωσε την εξουσία στον εθνικόφρονα, πλην όμως μετριοπαθή, πολιτικό Ιβάν
 Γκέσωφ. Συγχρόνως εκλέχθηκε πρόεδρος της Βουλής. Τον Ιούνιο του 1913 δια-
 δέχθηκε και πάλι στη θέση αυτή τον Γκέσωφ, ο οποίος με υπόδειξη της Ρωσίας
 είχε κηρυχθεί υπέρ της ειρηνικής διευθέτησης των μετά της Ελλάδας και της
 Σερβίας διαφορών της Βουλγαρίας, με συνέπεια, να αναγκαστεί στο τέλος, λό-
 γω αντιδράσεων και διαφωνίας του με τον βασιλέα, σε παραίτηση.

Αντί αυτών όμως ο Ντάνεφ, μόλις ανέλαβε την πρωθυπουργία, κήρυξε τον
 πόλεμο εναντίον των πρώην συμμάχων της χώρας του (Β΄ Βαλκανικός Πόλε-
 μος), ο οποίος όμως κατέληξε στην ήττα της Βουλγαρίας. Εξαιτίας αυτού η
 κυβέρνηση του αναγκάστηκε να παραιτηθεί. Την εποχή εκείνη στην Αθήνα
 δημοφιλέστατο υπήρξε το σχετικό σατιρικό τραγούδι στην επιθεώρηση «Πα-
 ναθήναια» με τους ακόλουθους στίχους του ως ρεφραίν:

*«Φεύγει ο στρατός του Ντάνεφ
 άνευ - άνευ - άνευ
 και τραβάει για τη Σόφια
 ψόφια - ψόφια - ψόφια».*

Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχε ταχθεί ενάντια της συμμετοχής της χώρας
 του στη σύρραξη. Παρά το ότι υπήρξε ο κύριος υπεύθυνος της ήττας, εντούτοις
 αργότερα, το 1918 ανέλαβε υπουργός Οικονομικών της κυβέρνησης Τεοντό-
 ρωφ και το επόμενο έτος υπουργός των Στρατιωτικών. Επί εποχής δε Στομπο-
 λίσκι ανέλαβε και πάλι υπουργός των Οικονομικών (1919-1921).

Το χιούμορ διαφαίνεται σε όλο το φύλλο της εφημερίδας. Κάπου ο Μενέ-
 λαος έχει δει τη φωτογραφία του Δάνεφ, την οποία έχει στο κάτω μέρος του
 φύλλου με τη μορφή σκίτσου. Κλείνοντας ο Μενέλαος το κείμενό του γράφει:

*«Απ' των σοφών, ω Δάνεφ, κατάγεσαι την φάρα/ούρα ...ούρα!! Χίλιες
 φορές η ξακουστή σου φάρα».*

Την εφημερίδα την ανακάλυψα σε ένα παλιό βιβλιοπωλείο της Αθήνας. Κα-
 νείς δεν της έδινε σημασία. Περιέμενε με υπομονή κάποιος να βρει τα συνεκτικά
 στοιχεία που να την ενώνουν με το σήμερα. Η αναφορά μου γίνεται με την ελ-
 πίδα να φωτίσω μία σπουδαία ενέργεια ενός μαθητή γυμνασίου, που τόλμησε
 να εκδώσει μαθητική εφημερίδα στην Άρτα, τη δύσκολη εποχή του 1913. Ας
 ελπίσουμε το άρθρο μου να αποτελέσει την αφορμή ώστε να μάθουμε στοιχεία
 για τη συνέχεια της ζωής και της εξέλιξης του νεαρού Μενέλαου Τσήτσουρα.

ΕΠΙΧΡΗΣΗ ΛΑΤΙΝΙΚΩΝ
από τον κ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Πολλοί από τους
καθηγητές των
σχολείων έχουν
πιάσει τον ελάφι
να τον δει τον
καθηγητή
Πολλοί από τους
καθηγητές των
σχολείων έχουν
πιάσει τον ελάφι
να τον δει τον
καθηγητή

ΕΠΙΧΡΗΣΗ ΛΑΤΙΝΙΚΩΝ
από τον κ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

ΚΟΝΟΥ

Γράμμα άρρητο. Φωνή, όπως και η λέξη, είναι
μηνιαίο ή τριμηνιαίο σύμφωνα ελευθ.

Ερωτάει τον
καθηγητή

ΕΝ ΔΕΙΤΕ ΤΟΝ ΕΛΑΦΙΟΝ ΟΥΚ ΕΠΙΧΡΗΣΗ
ΦΟΝΗΤΟΝ ΕΙΝΑΙ ΔΕΙΤΕ ΤΟΝ ΕΛΑΦΙΟΝ ΟΥΚ ΕΠΙΧΡΗΣΗ

Ερωτάει τον
καθηγητή

"Όσα γραμμάτια φέρονται είναι διασπείρεται
"Τους ο... κίνησης..."

Μετά είδατε και τον
ελάφι Κουφάρου τον Άδερφ

Αφού τον είδαμε χαλάει και είμαστε ελάφι
Τον ελάφι φωνάζει ελάφι μακαρωναίικη
Ένα ελάφι ελάφι είναι το ελάφι
και ελάφι ελάφι είναι το ελάφι
Ελάφι και ελάφι είναι το ελάφι

Είπα μωρό μου για να φωνάζει
αφ' ελάφι είναι ελάφι είναι
και ελάφι είναι ελάφι και ελάφι είναι
ελάφι είναι ελάφι και ελάφι είναι... ελάφι

Μετά τον ελάφι φωνάζει και τον μακαρωναίικη
ελάφι τον ελάφι ελάφι είναι ελάφι
ελάφι ελάφι είναι ελάφι και ελάφι είναι
ελάφι είναι ελάφι και ελάφι είναι
ελάφι είναι ελάφι και ελάφι είναι
ελάφι είναι ελάφι και ελάφι είναι
ελάφι είναι ελάφι και ελάφι είναι

Μετά τον ελάφι φωνάζει και τον μακαρωναίικη
ελάφι τον ελάφι ελάφι είναι ελάφι

ελάφι είναι ελάφι και ελάφι είναι
ελάφι είναι ελάφι και ελάφι είναι
ελάφι είναι ελάφι και ελάφι είναι

[Signature]

Αφού τον είδαμε χαλάει και είμαστε ελάφι
Τον ελάφι φωνάζει ελάφι μακαρωναίικη
Ένα ελάφι ελάφι είναι το ελάφι
και ελάφι ελάφι είναι το ελάφι
Ελάφι και ελάφι είναι το ελάφι

Ο ΠΡΟΣ ΕΓΚΡΙΣΗ ΥΠΟΒΛΗΘΕΙΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΞΟΔΩΝ ΤΟΥ ΥΠΟΠΡΟΞΕΝΟΥ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΒΡΥΩΝΗ ΣΤΙΣ ΒΕΝΕΤΙΚΕΣ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΣΤΑ 1789

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ Α. ΒΕΤΣΙΟΥ

Η Άρτα, κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, υπήρξε έδρα βενετικού προξενείου το οποίο άρχισε ουσιαστικά να λειτουργεί από το 1723, ενώ η λειτουργία του σταμάτησε με την πτώση της Γαληνότατης Δημοκρατίας στα 1797¹.

Ένα βασικό μέλημα του προξένου ήταν ο έλεγχος των εξόδων του προξενείου, τα οποία δεν ήταν καθόλου αμελητέα. Ουσιαστικά, το πιο βαρύ έξοδο των βενετικών προξενικών αρχών ήταν τα *regali* όπως ονομάζονται στην προξενική αλληλογραφία². Πρόκειται για ένα είδος υποχρεωτικού δώρου, σε τελευταία ανάλυση αυθαίρετου υποχρεωτικού δασμού, το οποίο έπρεπε να καταβάλλουν τακτικά οι βενετικές προξενικές αρχές της Άρτας στους Οθωμανούς αξιωματούχους της περιοχής. «*Δεν μπορούμε να έχουμε την προστασία των Τούρκων παρά με δασίματα...*» έγραφαν τακτικά στην αλληλογραφία τους οι Ευρωπαίοι πρόξενοι³. Η φιλοχρηματία και η απληστία των Τούρκων υπαγορεύονταν κυρίως από τη γενικότερη αστάθεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κανένας από τους Τούρκους διοικητές και αξιωματούχους δεν ήταν βέβαιος για το αύριο· βασικό μέλημά τους λοιπόν

1. Για το βενετικό προξενείο της Άρτας περισσότερα βλ. Ε. Βέτσιος, *Η Διπλωματική και Οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη, 2007.
2. A. S. V., *Cinque Savi alla Mercanzia, Consoli e Viceconsoli in genere*, b. 21, 21 Μαρτίου 1726: «*Non v' hà dubbio, che i consolati del Levante sono mai sempre dispendiosi più d' ogn' altro consolato per i regali, mancie, et altre contributioni, che devono esser corrisposte alla voracità de comandanti et altri subalterni Ottomani*».
3. Β. Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου τον 18ο αιώνα (1715-1792) - Με βάση τα Γαλλικά αρχεία*, Αθήνα, 1972, σελ. 65· A. S. V., P. T. M., f. 1014, Copia No 4 συνημμένη στο έγγραφο No 37 με χρονική ένδειξη 10 Απριλίου 1768.

ήταν να αυξηθούν την περιουσία τους, όσο γινόταν περισσότερο και σε συντομότερο δυνατό χρόνο⁴.

Στην Άρτα δεν υπήρχε βέβαια πασάς (paşa) όπως στα Ιωάννινα, υπήρχε όμως βοεβόδας (voynoda - υποδεέστερο αξίωμα του πασά)⁵ μαζί με άλλους αξιωματούχους, στους οποίους η καταβολή φιλοδωρημάτων ήταν απαραίτητη. Δώρα, μάλιστα, έδιναν και στον πασά των Ιωαννίνων, κάθε φορά που αυτός επισκεπτόταν την Άρτα ή όταν ο πρόξενος επισκεπτόταν αυτόν στα Ιωάννινα. Έτσι, οι προξενικές αρχές της Άρτας, κατέβαλλαν γενναία φιλοδωρήματα στις οθωμανικές αρχές της περιοχής. Δεδομένου ότι χωρίς την εύνοια όλων αυτών των διοικητικών οργάνων, οι Βενετοί θα δυσκολεύονταν πολύ στη διεξαγωγή του εμπορίου τους.

Τα καθιερωμένα φιλοδωρήματα δίνονταν κατά τη διάρκεια των μεγάλων μουσουλμανικών εορτών, όπως και κατά την άφιξη του νέου βοεβόδα, καδή ή άλλου αξιωματούχου. Αν όμως λάβουμε υπόψη μας ότι οι αλλαγές ήταν συχνές ιδιαίτερα στις κατώτερες κλίμακες της διοίκησης, τα φιλοδωρήματα αυτών των περιπτώσεων καθίσταντο μερικές φορές πολύ συχνά. Τα φιλοδωρήματα, που οπωσδήποτε ήταν ανάλογα με τον βαθμό και τη θέση του οθωμανού αξιωματούχου, συνίσταντο σε χρηματικά ποσά (συνήθως τσεκίνια και γρόσια), αλλά και σε εισαγόμενα υφάσματα, αποικιακά προϊόντα (καφές, ζάχαρη, μυρωδικά), φαρμακευτικά παρασκευάσματα, όπως η θριάκα⁶, υαλικά, ρολόγια και κομφοτεχνήματα της βενετσιάνικης χειροτεχνίας.

Τα φιλοδωρήματα αποτελούσαν σοβαρό έξοδο για τον προϋπολογισμό του προξενείου, έτσι ώστε συχνά να εκφράζονται παράπονα και διαμαρτυρίες στις βενετικές αρχές, ιδιαίτερα από τους υποπρόξενους, οι οποίοι έπαιρναν ένα μόνο μικρό μισθό και επίσης ένα ποσοστό από τις εισπράξεις των δασμών του προξενείου. Συχνά τα φιλοδωρήματα ήταν τόσο πολλά, ώστε ξόδευαν και τα προξενικά δικαιώματά τους. Φυσικά οι βενετικές αρχές της Επτανήσου, στον προϋπολογισμό των οποίων εγγράφονταν αυτά τα έξοδα, φρόντιζαν να τους αποζημιώνουν.

Η παρούσα εργασία διαπραγματεύεται τον κατάλογο εξόδων του υποπρόξενου της Άρτας, που υποβλήθηκε προς έγκριση στις βενετικές αρχές της

4. Βλ. Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, (μετάφραση από τη γαλλική του πρωτοτύπου με τίτλο: *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris 1956), Αθήνα, 1996, σελ. 41.

5. Ο Βοεβόδας ήταν σλαβική λέξη που χρησιμοποιήθηκε για να υποδηλώσει το πρόσωπο στο οποίο ανέθεταν την εισπράξη των (φορολογικών) εσόδων μιας περιοχής, τα οποία είχαν παραχωρηθεί σε κάποιους ανώτατους αξιωματούχους ως χας (κρατικά τμήματα, των οποίων τα ετήσια έσοδα υπερέβαιναν τα 100.000 άσπρα) ή είχαν εκκληστηριαστεί, με βάση τη μέθοδο του *ιλιτζάμ* (είδος εκμίσθωσης φόρων). Με αφετηρία την αποστολή του αυτή ο βοεβόδας είχε πλήρη διοικητικά και αστυνομικά καθήκοντα στην περιοχή της ευθύνης του. Με την ίδια λέξη αποκαλούνταν επίσης και οι ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας, βλ. Ν. Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό κράτος - Από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραϊτή (1785)*, Αθήνα, 1993, σελ. 337. Α. Κούτουλα, *Η Οθωμανική Διοίκηση στην Ελλάδα - Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*, Αθήνα, 1996, σελ. 187-189.

6. Για τη θριάκα, βλ. Ε. Βέτσιος, *ό.π.*, σελ. 318.

Επτανήσου. Συγκεκριμένα, το έτος 1789, ο υποπρόξενος της Βενετίας στην Άρτα Γεράσιμος Βρυώνης⁷ υπέβαλε στον έκτακτο προβλεπτή της Λευκάδας⁸ Marco Cicogna⁹ κατάλογο εξόδων που διενεργήθηκαν για τις ανάγκες του προξενείου για το διάστημα 1784-1788. Μετά τον έλεγχο των εξόδων, από το δημόσιο ταμείο της Λευκάδας (Camera Fiscal di Santa Maura)¹⁰, ο κατάλογος μεταβιβάστηκε για έγκριση στον γενικό προβλεπτή (ή προνοητή)¹¹ της θάλασσας F. Falier¹², ο οποίος είχε και την τελική απόφαση της επικύρωσής του. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι ο Γεράσιμος Βρυώνης κατέβαλε το έτος 1784 στον βοεβόδα, τον καδή¹³ και τους επιτελείς τους (αναλάμβαναν υπηρεσία

7. Για τον υποπρόξενο της Βενετίας στην Άρτα Γεράσιμο Βρυώνη περισσότερα βλ. Ε. Βέτιος, *ό.π.*, σελ. 85-91.
8. «Ο καταστατικός χάρτης της Λευκάδος, κυρωθείς και υπό της Ενετικής Συγκλήτου, ετέθη αμέσως εις εφαρμογήν. Κατά τούτον, αι κυριώτεροι αρχαί της νήσου ήσαν οι δύο Ενετοί Προνοηταί, εξ ων ο εις εκαλείτο *Ανώτερος Προνοητής* (Provveditore Straordinario), διοριζόμενος υπό της Ενετικής Συγκλήτου, ο δε έτερος *Τακτικός Προνοητής* (Provveditore Ordinario), διοριζόμενος υπό του Μεγάλου Συμβουλίου, αμφότεροι εξαρτώμενοι εκ του εν Κερκύρα εδρεύοντος *Γενικού Προνοητού Θαλάσσης* (Provveditore Generale da Mar). Ο *Ανώτερος Προνοητής*, ενασκών την εποπτείαν και επί της Πρεβέξης και της Βονίτσης, ήτο η υπέρτατη της νήσου εξουσία. Ούτος ήτο επιτετραμμένος εις παν ότι αφεώρα τα πολιτικά, οικονομικά, στρατιωτικά και ναυτικά ζητήματα», περισσότερα βλ. Κ. Μαχαιράς, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας 1684-1797*, Αθήνα, 1951, σελ. 47-48.
9. Κατάλογο με τους ανώτερους και τους τακτικούς προνοητές της Λευκάδας από το 1684-1797, βλ. Κ. Μαχαιράς, *ό.π.*, σελ. 316-317. Στον κατάλογο αυτόν λανθασμένα αναφέρεται ότι ο Μ. Cicogna υπηρέτησε έως το 1788 ως ανώτερος προνοητής της Λευκάδας.
10. Για το δημόσιο ταμείο Λευκάδας, περισσότερα βλ. Κ. Μαχαιράς, *ό.π.*, σελ. 196-197.
11. Αμέσως μετά την εγκαθίδρυση της βενετικής κυριαρχίας στα νησιά το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας (Grande Consiglio) έστειλε στην Κέρκυρα, που αποτελούσε την πρωτεύουσα όλων των Επτανήσων, τον αντιπρόσωπό του, τον γενικό προβλεπτή ή προνοητή της θάλασσας (Provveditor General da Mar), δηλαδή τον αρχηγό του βενετικού στόλου σε περίοδο ειρήνης, ο οποίος ήταν ο ανώτατος διοικητής των νησιών. Εκλεγόταν από το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας για τρία χρόνια, είχε έδρα την Κέρκυρα, αλλά όφειλε να επισκέπτεται και να εποπτεύει όλα τα νησιά. Αργότερα ονομάστηκε γενικός προβλεπτής της Ανατολής (Provveditor general del Levante), βλ. Ε. Κούκκου, *Ιστορία των Επτανήσων. Από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, Αθήνα, 1999, σελ. 32.
12. Κατάλογο με τους γενικούς προβλεπτές της θάλασσας από το 1684 έως το 1797, βλ. Κ. Μαχαιράς, *ό.π.*, σελ. 314-316.
13. Ο καδής ήταν άτομο με δικαστική και διοικητική εξουσία. Στο πρόσωπό του συγκεντρώνει τις ιδιότητες του δικαστή και του εισαγγελέα, απονέμοντας δικαιοσύνη με βάση τόσο το ιερό ισλαμικό, όσο και το εθμικό δίκαιο. Στο αξίωμα αυτό διορίζονταν απόφοιτοι *μεντρεσέ* (εκπαιδευτικό ίδρυμα σε ισλαμικές χώρες), από το οποίο λάμβαναν πτυχίο/άδεια (icazet = licence), που τους επέτρεπε την άσκηση του επαγγέλματος. Οι πτυχιούχοι εγγράφονταν σε επετηρίδα με τον τίτλο του *μουλαζήμ* (mülazim) και είχαν να επιλέξουν μεταξύ τριών υπηρεσιών: σταδιοδρομούσαν είτε ως δικαστές διοριζόμενοι αρχικά σε μικρό καζά είτε ως δάσκαλοι διοριζόμενοι αρχικά σε μεντρεσέ είτε αναλάμβαναν διοικητικά καθήκοντα, όποτε τους ανέβηταν *ζεαμέτι* (ημικρατική γη με την έννοια ότι η φιλή κυριότητά της ανήκε στο κράτος) αξίας 20.000 άσπρων. Ο καδής προβιβαζόμενος ανερχόταν τις βαθμίδες καντλικιών, *ναχιγιέ καζά* και *σαντζακιού*, όποτε έπαιρνε τον τίτλο του *μεβλεβιγιέτ* (mevleviyet), δηλαδή γινόταν *μεβαλή(ς)* (mevali) ή *μολλά(ς)*. Η θητεία του διαρκούσε συνήθως έξι, δώδεκα ή δεκαοκτώ μήνες, βλ. Ν. Σαρής, *ό.π.*, σελ. 352. Α. Κούτουλα, *ό.π.*, σελ. 183-187.

συνήθως τον μήνα Μάρτιο) ως δώρα ζάχαρη, καφέ, κεριά, υφάσματα, μαντίλια και άλλα προϊόντα αξίας 35 ½ τσεκινίων¹⁴. Επίσης ότι η αξία των δώρων που δόθηκαν, κατά τη διάρκεια της ετήσιας μουσουλμανικής εορτής (πιθανότατα του ραμαζανίου), ανέρχονταν στο ποσό των 6 ½ τσεκινίων. Παραπλήσια περίπου ποσά δαπανήθηκαν ανά έτος για την κάλυψη παρεμφερών αναγκών της προξενικής αρχής και κατά την τετραετία που ακολούθησε (1785-1788). Στα επιπλέον έξοδα συμπεριλαμβάνονταν και περιπτώσεις κατά τις οποίες οι Τούρκοι δεν περίμεναν να τους προσφέρουν δώρα, αλλά τα ζητούσαν οι ίδιοι. Αναφέρεται συγκεκριμένα στα αρχαιακά έγγραφα ότι ο καδής της Άρτας, στα 1785, ζήτησε από τον υποπρόξενο της Άρτας Γεράσιμο Βρυώνη το ποσό των 20 περίπου τσεκινίων ως φιλοδώρημα για να εκδώσει ένα ιλάμ (ilâm: έγγραφο δικαστικής απόφασης). Με αυτό θα καταδίκαζε τις ατασθαλίες που υπέστησαν Βενετοί υπήκοοι από τους Τούρκους. Επιπρόσθετα για την πληρωμή ενός αγγελιαφόρου, ο οποίος στάλθηκε με επιστολές του υποπρόξενου προς το βάιλο της Κωνσταντινούπολης Zulian, αναλώθηκαν 22 τσεκινία.

14. Την κυρίαρχη θέση στις εμπορικές συναλλαγές των Βενετών υπηκόων στην περιοχή Άρτας, αλλά και στις συναλλαγές των Βενετών υποπροξένων με τους οθωμανούς διοικητές της περιοχής, είχε το χρυσό βενετικό τσεκίνι, επειδή ήταν νόμισμα με σταθερή αξία και βάρος. Εξάλλου η ομορφιά της μορφής του και οι παραστάσεις που έφερε (ο Χριστός περιβαλλόμενος από αστέρια στη μία πλευρά και στην άλλη ο δόγης που παίρνει τη σημαία της Βενετίας από τον Άγιο Μάρκο) ασκούσαν ιδιαίτερη γοητεία στην Ανατολή, όπου χρησιμοποιήθηκε το νόμισμα. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν και οι αδιάκοπες εμπορικές σχέσεις των Ελλήνων της περιοχής με τη Βενετία και τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα, μέρη που αποτελούσαν σταθερά κέντρα εφοδιασμού της περιοχής με βενετικά τσεκινία. Εκτός από τη σταθερότητα της αξίας του το τσεκίνι ήταν αντικείμενο μεγάλης ζήτησης και για ένα άλλο λόγο. Καθώς ήταν νόμισμα χρυσό, μπορούσε να ρυθμίζει το *aggio*, δηλαδή το χρηματιστικό κέρδος που προέκυπτε από τη διαφορά ανάμεσα στην πραγματική και την ονομαστική αξία των άλλων νομισμάτων. Επομένως, οι τιμές που εκφράζονταν σε οθωμανικά νομίσματα μετατρέπονταν σε βενετικά τσεκινία. Αναφορά στο βενετικό τσεκίνι (*zecchino < zecca*: νομισματοκοτείο) γίνεται σε όλα σχεδόν τα έγγραφα που αφορούν χρηματικές συναλλαγές Βενετών στην περιοχή της Άρτας, Α.Σ.Υ., Ρ.Τ.Μ, f. 955, Νο 65, Ναύπλιο 10 Δεκεμβρίου 1710 - f. 1.013, Νο 135, Κέρκυρα 31 Ιουλίου 1767 - f. 1.014, Νο 31, Κέρκυρα 13 Μαρτίου 1768 - f. 1015, Νο 20 - Άρτα 19 Μαρτίου 1768-Μ.Σ.Σ., Mss.P.D., b. 629 c., γ.α., Άρτα 22 Ιουλίου 1760. Για το ότι το βενετικό τσεκίνι ήταν ένα από τα πιο αγαπητά και αδιαφιλονίκητα νομίσματα στις αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και για την αντιστοιχία της τιμής του τσεκινιού με τουρκικά νομίσματα, βλ Π.Κ. Ραπτάρχης, *Ιστορία της οικονομικής ζωής της Ελλάδος*, τόμ. 1 (1821-1862), Αθήνα, 1934, σελ. 40, 45. Κ.Δ. Μέγτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη, 1947, σελ. 442. Vuk Vinaver, «Der venezianische Goldzechin in der Reubublik Ragusa», *Bollettino dell' Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano* 4 (1962), σελ. 106-175 (για τον 18ο αιώνα στις σελ. 171-174). Β. Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σελ. 113, 115-117. Δ. Παπαζήσης, «Νομίσματα κυκλοφορούντα εν τω Ελληνικώ χώρω επί Τουρκοκρατίας και η αξία αυτών εν συσχετισμώ με τα τουρκικά», *Ηπειρωτική Εστία* 23 (1974), σελ. 149-157. Γ. Σιορόκας, *Το Γαλλικό Προξενείο της Άρτας (1702-1798)*, Ιωάννινα, 1981, σελ. 228, υποσημείωση στο 1, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ν. Μοσχονάς, «Νομίσματα με νόμιμη κυκλοφορία στο Ιόνιο κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας», *Πρακτικά Συμποσίου 1985, Ζάκυνθος 24-27 Οκτωβρίου*, «Το Ιόνιο, Οικολογία - Οικονομία - Ρεύματα Ιδεών», Αθήνα, 1990, σελ. 20. Ε. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα - Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος - 19ος αι.*, Αθήνα, 1996, σελ. 130-134.

Με τις επιστολές αυτές, ο Γ. Βρυώνης πληροφορούσε τον βάιλο για άδικες τελωνειακές επιβαρύνσεις που επεβλήθησαν σε Βενετούς υπηκόους από τους Τούρκους. Με τον ίδιο αγγελιαφόρο εστάλη πίσω από τον βάιλο ένα φιορμάνι του σουλτάνου, με το οποίο έμπαινε εν μέρει φραγμός στις άδικες επιβαρύνσεις των Βενετών υπηκόων. Άλλα 20 τσεκίνια, ακόμη, δαπανήθηκαν για την αποστολή του αγγελιαφόρου στο βάιλο, με σκοπό να τον ενημερώσει ότι παρελήφθη το φιορμάνι, του οποίου άρχισε μερικώς η εφαρμογή του. Τέλος για την έκδοση του φιορμανιού δαπανήθηκαν 3 τσεκίνια και για τη μετακίνηση και διατροφή των τριών απεσταλμένων του βαΐλου προς τον γενικό προβλεπτή της θάλασσας Erizzo, μέσω Σαλαώρας (επίγειο της Άρτας στον Αμβρακικό), δαπανήθηκαν 5 τσεκίνια. Συνολικά το ύψος των εξόδων του προξενείου για την περίοδο 1784-1788 ανήλθε σε 277 τσεκίνια. Το ποσό αυτό θεωρείται ιδιαίτερα υψηλό, εάν αναλογιστεί κάποιος ότι ο μηνιαίος μισθός των υποπρόξενων της Άρτας, κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, ανερχόταν στο ύψος των τεσσάρων τσεκινίων το μήνα¹⁵.

Ο υποπρόξενος Γ. Βρυώνης, για να ενισχύσει την εξόφληση των εξόδων του, επισύναψε στον κατάλογο και βεβαιώσεις από το λογιστήριο της οικονομικής υπηρεσίας της Λευκάδας. Με αυτές καταδεικνυόταν ότι ο προηγούμενος υποπρόξενος της Άρτας Φραγκίσκος Πάγκαλος¹⁶ εξοφλήθηκε για παρεμφερή έξοδα που έκανε κατά τη διάρκεια της δικής του θητείας. Η πρακτική αυτή θα συνηγορούσε στην άμεση εξόφληση και των δικών του εξόδων ώστε το προξενείο να μην αντιμετωπίζε πλέον οικονομικά προβλήματα.

Ο γενικός όμως προβλεπτής της θάλασσας F. Falier αρνήθηκε την επικύρωση του καταλόγου και την έγκριση της καταβολής του ποσού. Αυτό επειδή θεώρησε ότι τα έξοδα του προξενείου αυξήθηκαν υπέρμετρα μετά το 1784, παρότι δεν αμφισβητούσε την εντιμότητα και τις καλές προθέσεις του Γ. Βρυώνη. Γι' αυτόν τον λόγο υπέβαλε τον κατάλογο στις αρχές της Βενετίας, αναμένοντας την τελική απάντηση της επικύρωσης των εξόδων από την έδρα της Γαληνότατης Δημοκρατίας.

Τα έξοδα αυτά της προξενικής αρχής, εκτός από το οικονομικό τους ενδιαφέρον, είναι σημαντικά και για την κοινωνική ζωή. Δείχνουν καθαρά τις εξαρτήσεις των Ευρωπαίων από τις τουρκικές αρχές, οι οποίες επίτηδες κωλυσιεργούσαν για να εκμεταλλεύονται οικονομικά τους προξένους, αλλά και για να επιδεικνύουν τη δύναμή τους, εξευτελιζοντας σε κάθε ευκαιρία τους ξένους. Ανάλογο ρόλο έπαιζε και η τουρκική γραφειοκρατία. Εάν σε όλα αυτά προστεθούν και οι συνεχείς απειλές και βιαιότητες από τους Τούρκους, συντίθεται ο πίνακας των δυσχερειών των Ευρωπαίων οι οποίοι ήταν εγκαταστημένοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία του 18ου αιώνα.

15. Για τον μισθό των υποπρόξενων της Άρτας, περισσότερα βλ. Ε. Βέτσιος, *ό.π.*, σελ. 115-117.

16. Για τον υποπρόξενο Φ. Πάγκαλο, περισσότερα βλ. Ε. Βέτσιος, *ό.π.*, σελ. 82-85.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

1

A. S. V., P. T. M., b. 1046, 8 Απριλίου 1789

Illustrissimo ed Eccellentissimo Signor Signor Colendissimo

Dal Vice Console Veneto in Arta Detto Gerasimo Vrioni mi fu presentata la qui annessa Polizza di spese da esso incontrate in regali annuali dall'anno 1784 fino l'anno scorso fatti a Comandanti ed altri dell'Arta, come in essa spiegato viene, supplicandomi inerentemente di rassegnarla alla venerata Autorità di Vostra Eccellenza per ottenere la Suprema Sua approvazione, e perche in seguito posso esser rimborsato delle summe spese da questa pubblica cassa. Conoscendo di equità e giustizia l'istanza sua, massime per esser rilevato da fede ministeriale di questa Camera, che il Vice Console suo predecessore Dottor Francesco Pangali dagl'Eccellentissimi Signori Provveditori Generali da Mar precedenti gli furono abbonate tali sorte di spese, e medesimamente da altra fede aver rilevato non aver consegnato al sudetto Vrioni Vice Console successore alcuna summa di danaro, mi do l'onore di rassegnarla a Spaientissimi Suoi riflessi unitamente alle dette fedì ministeriali, perche ottener possa l'ossequiata sua approvazione, onde si più animarlo al predetto servizio in cui fino ad ora lo ritrovai e(fi)catissimo, e pieno di fervore in garantir li Sudditi Veneti dalle violenze, e vessazioni, che a loro sogliono postare li Comandanti, e Sudditi Turchi di quel luoco, mentre le bacio umilmente le mani.

Santa Maura li 8 Aprile 1789 s.n.

Illustrissimo ed Eccellentissimo Signor Francesco Falier Provveditor General da Mar, Corfù

Servitore

Marco Cigogna Provveditor Extraordinario

Απόδοση στη νεοελληνική γλώσσα

Ενδοξότατε και εξοχότατε σεβαστέ κύριε

Από τον υποπρόξενο της Βενετίας στην Άρτα κ. Γεράσιμο Βρυώνη μου παρουσιάστηκε ο επισυναπτόμενος κατάλογος εξόδων, τα οποία έγιναν από τον ίδιο σε δώρα στους διοικητές της Άρτας και σε άλλους αξιωματούχους από το 1784 μέχρι σήμερα. Τον υποβάλλω στη σεβαστή αυθεντία της εξοχότητάς σας, ώστε να τύχει της ανώτατης επικύρωσής σας και να καλυφθούν έτσι τα έξοδα που θα κάνει το δημόσιο ταμείο (της Λευκάδας) για τα ποσά αυτά. Γνωρίζοντας τη δικαιοσύνη, που σας διακατέχει, σας ενημερώνω ότι

από την επίσημη βεβαίωση της δημόσιας οικονομικής υπηρεσίας (Λευκάδας) φαίνεται ότι ο προηγούμενος υποπρόξενος της Βενετίας στην Άρτα, ο Φραγκίσκος Πάγκαλος αποζημιώθηκε για αυτά τα έξοδα από τους εξοχότατους προηγούμενους γενικούς προβλεπτές της θάλασσας. Από άλλη βεβαίωση φαίνεται ότι ο νυν υποπρόξενος Άρτας Γ. Βρυώνης δεν έχει λάβει χρήματα ως αποζημίωση για τα έξοδά του σε δώρα. Όλα αυτά υποβάλλω στη σοφία της εξοχότητάς σας, με την ελπίδα, ότι η απόφασή σας θα είναι θετική και θα αποτελέσει επιπλέον κίνητρο για να συνεχίσει (ο Γ. Βρυώνης) την αποτελεσματική και κοπιώδη εργασία του, για να προστατεύονται οι υπήκοοί μας από τις βιαιότητες και τις απάτες, στις οποίες υποβάλλονται από τους Τούρκους διοικητές και υπηκόους της περιοχής εκείνης, ενώ φιλώ ταπεινά τα χέρια σας.

Αγία Μαύρα (Λευκάδα) 8 Απριλίου 1789 ν.χ.

Ενδοξότατο και εξοχότατο κύριο Francesco Falier,
Γενικό Προνοητή θάλασσας (Κέρκυρα)

Ο συνημμένος κατάλογος

Facio fede giurada io (...) Vice Console Veneto in Arta, qualmente ho esborato dal proprio l'esseguenti sume di danaro nelli sottoscritti anni, in cui mi attrove in Publico Servizio come Vice Console in questo luoco, e sue adioz-enge, cioè in regali che si usano farsi annualmente da tutti li consoli qui residenti verso li comandanti Ottomani Voivoda e cadi, loro uffiziali, e ministri quando entrano in possesso delle loro cariche nel mese di Marzo, e cosi pure per buonamani, che sogliono farsi alle corti de' sudetti Comandanti nel tempo del romanza, che suol cadere ogni anno come pare per altre urgenze come qui sotto sarà dichiarito. Rassegno la presente all' Illustrissimo ed Eccelentissimo Signor Marco Cigogna Provveditor Extraordinario di Santa Maura colla soprintendenza, perche degni trasmeterla all' Illustrissimo ed Eccelentissimo Signor Francesco Falier Provveditor General da Mar per l'ossequiata sua approvazione; e perche in seguito a questa venghi ordinato il mio giusto rimborso dalla camera fiscal di Santa Maura, e prima

Nell' anno 1784 Spesi in regali di zuccari, caffè, cere, pani, fazoletti, et altro in regalar li sudetti Comandanti Voivoda, Cadi, e loro ministri, et uffiziali in tutto *zechini trenta cinque e mezzo, vai Zec. 351/2* E più per Ottomani alle Corti de sudetti Comandanti nel tempo del Ramanza *zechini sei e mezzo 6 1/2*

Nell'anno 1785 Spesi come sopra altri *zechini quaranta e mezzo 40 1/2*

Nell'anno 1786 Spesi ut supra altri *zechini quarantuno 41*

Nell'anno 1787 Spesi come sopra altri *zechini quarantuno e mezzo 41 1/2*

Nell'anno 1788 Spesi come sopra altri *zechini quarantadue 42*

In oltre

Per un Ilam dal Cadi nel 1785 in favore de' Sudditi Veneti per le vessazioni, che erano fate a medesimi *zechini venti 20*

Per pagamento d'un espresso innoltrato in Costantinopoli all'Eccelesissimo bailo alla porta Cavalier Zulian nell'anno scorso con ossequiose mie lettere con cui li partecipavo li aggravi de' Sudditi Veneti, a cui erano soggetti dalla voracità delli Doganieri, et altri Turchi, e che dall' Eccelesissimo medesimo mi fu innoltrato con inchinate sue Lettere de 23 Giugno un Firman del Gran Signore con cui fu posto argine in parte alle vessazioni, et aggravi che soffrivano I Sudditi Veneti *zechini venti due 22*

Per pagamento di altro espresso innoltrato all'Eccelesissimo Bailo sudetto con lettere di partecipazione del ricevimento dell'inchinate sue e dell'esecuzione in parte data al sudetto firmano, e in parte per ottenere nuovi ordini di esecuzione per la quiete de Sudditi Veneti *zechini 20*

Per la produzione del firmano *zechini tre 3*

Per spese incontrate in tre consecutive volte per alimentare e spedire in Salagora tre corrieri innoltrati dall'Eccelesissimo Bailo sudetto, e ance raccomandati, con lettere dirette all'Eccelesissimo Cavalier Erizzo Provveditor Estrordinario di felice ricordanza *zechini cinque 5*

zechini 277

Gerasimo Vrioni Vice Console

Απόδοση στη νεοελληνική γλώσσα

Βεβαιώνω εγώ, ο υποπρόξενος της Βενετίας στην Άρτα, ότι κατά τη διάρκεια των αναφερομένων ετών, στα οποία υπηρέτησα ως υποπρόξενος (στην πόλη της Άρτας), εδαπάνησα τα παρακάτω ποσά (για τις ανάγκες του προξενείου). Τα ποσά αναλώθηκαν για δώρα, που κατά το έθιμο κάνουν κάθε χρόνο όλοι οι πρόξενοι στους οθωμανούς διοικητές, στον βοεβόδα και στον καδή και στους επιτελείς τους, όταν αναλαμβάνουν τα καθήκοντά τους τον μήνα Μάρτιο, όπως, επίσης, σε φιλοδωρήματα που επιθυμούν οι προαναφερθέντες διοικητές κατά την περίοδο της μουσουλμανικής εορτής (ραμαζάνι), που πέφτει κάθε χρόνο όπως φαίνεται από άλλες επείγουσες υποθέσεις, όπως δηλώνεται πιο κάτω. Υποβάλλω τον κατάλογο στον έκτακτο Προνοητή Λευκάδας Marco Cicognia και με την έγκρισή του, αυτός θα πρέπει να υποβληθεί στον ενδοξότατο και εξοχότατο Γενικό Προνοητή θάλασσας Francesco Falier, για να έχει και τη δική του έγκριση, ώστε ακολούθως να διαταχθεί η πληρωμή μου από τη δημόσια οικονομική υπηρεσία της Λευκάδας.

Το 1784 έξοδα σε δώρα (ζάχαρη, καφές, κεριά, υφάσματα, μαντίλια κ.ά.) στους παραπάνω διοικητές, βοεβόδα, καδή και τους επιτελείς τους, το σύνολο τσεκίνια 35½.

Επίσης για διάφορα την περίοδο μουσουλμανικής εορτής (ραμαζάνι) τσεκίνια έξι καιμισό, 6½

Το 1785 έξοδα όπως παραπάνω, τσεκίνια 40½

Το 1786 έξοδα όπως παραπάνω, τσεκίνια σαράντα ένα 41

Το 1787 έξοδα όπως παραπάνω, τσεκίνια σαράντα ένα καιμισό 41½

Το 1788 έξοδα όπως παραπάνω, τσεκίνια σαράντα δύο 42

Επίσης

Για ένα λάμ από τον καδή το 1785 υπέρ Βενετών υπηκόων για τα δεινά που είχαν υποστεί, τσεκίνια είκοσι 20

Για την πληρωμή ενός αγγελιαφόρου, που στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη, προς τον εξοχότατο βάιλο στην Πύλη, ιππότη Zulian, τον περασμένο χρόνο με δικές μου επείγουσες επιστολές, με τις οποίες τον πληροφορούσα για τις επιβαρύνσεις που επέβαλαν οι άπληστοι τελωνειακοί και άλλοι Τούρκοι στους Βενετούς υπηκόους. Με τον ίδιο μου έστειλε σεβαστές επιστολές του — 23 Ιουνίου — ο βάιλος με ένα φιρμάνι του σουλτάνου, με το οποίο έμπαινε εν μέρει φραγμός στα όσα υπέφεραν οι Βενετοί υπήκοοι, τσεκίνια 22

Για την πληρωμή άλλου αγγελιαφόρου, που στάλθηκε στον εξοχότατο βάιλο, με ενημέρωση για την παραλαβή των επιστολών του και τη μερική εφαρμογή του ανωτέρω φιρμανιού, επειδή χρειαζόταν θέσπιση νέων κανόνων για την πλήρη εφαρμογή του, τσεκίνια 20

Για την έκδοση του φιρμανιού, τσεκίνια 3

Για έξοδα που έγιναν τρεις συνεχόμενες φορές για να τραφούν και να σταλούν τρεις απεσταλμένοι στη Σαλαώρα, σταλμένοι από τον εξοχότατο βάιλο με εμπιστευτικές επιστολές προς τον εξοχότατο ιππότη Erizzo, έκτακτο προνοητή, τσεκίνια 5

Σύνολο τσεκίνια 277

Γεράσιμος Βρυώνης υποπρόξενος

2

A.S.V.,P.T.M., b. 1046, 2 Μαρτίου 1789

Si fu Fede per l'Officio di questa Ragioneria Fiscal di Santa Maura, qualmente per diligente osservazione praticata nelli giornali e filze di questa Camera rilevasi che al Vice Console in Arta Francesco Pangali furono bonificate dagl'Eccellentissimi Signori Provveditori Generali Precedenti Polizze di spese da esso incontrate in regali fatti a Comandanti del luoco, et a bonamani alle corti loro, e che da questa Cassa pienamente furono al medesimo esborsate. Si rilascia la presente a richiesta del successore Vice Console Gerasimo Vrioni, ed in fede della verità.

Data dall'officio sudetto li 2 Marzo 1789 s.n.

Marco Zulian, (Ragionato?)

Απόδοση στη νεοελληνική γλώσσα

Δίνεται βεβαίωση από το λογιστήριο της οικονομικής υπηρεσίας Λευκάδας, έπειτα από ενδελεχή έλεγχο των κατάστιχων της οικονομικής υπηρεσίας, ότι εγκρίθηκαν τα έξοδα του υποπρόξενου Άρτας Φραγκίσκου Παγκάλου από τους εξοχότατους Γενικούς Προνοητές, τα οποία δαπανήθηκαν από τον ίδιο για δώρα προς τους διοικητές του τόπου και σε υπαλλήλους των δικαστηρίων. Βεβαιώνεται, επίσης, ότι το παρόν ταμείο έδωσε το ποσό αυτό στον Πάγκαλο. Η βεβαίωση εκδίδεται ύστερα από αίτηση του νυν υποπρόξενου Γεράσιμου Βρυώνη, και πιστοποιούμε το αληθές.

Εκδόθηκε από την ανωτέρω υπηρεσία στις 2 Μαρτίου 1789 ν.χ.

Marco Zulian, (Λογιστής?)

3

A.S.V.,P.T.M., b. 1046, 2 Μαρτίου 1789

Si fa fede per l'ufficio di questa Ragioneria fiscal di Santa Maura, qualmente per diligente osservazione fatta negli giornali e filze esistenti non vedesi esborsata alcuna summa di dannaro al Vice Console Veneto in Arta Domino Gerasimo Vrioni in soddisfazione di spese da esso incontrate in publico servizio, e cio dall'anno 1784, che principio a servire in tal figura fino al presente. Si lascia la presente a richiesta del sudetto Vrioni, ed in fede della Verità.

Data dall'ufficio sudetto li 2 Marzo 1789 s.n.

Marco Zulian, (Ragionato?)

Απόδοση στη νεοελληνική γλώσσα

Δίνεται βεβαίωση από το λογιστήριο της οικονομικής υπηρεσίας Λευκάδας, έπειτα από ενδελεχή έλεγχο των κατάστιχων της οικονομικής υπηρεσίας, ότι δεν έχει γίνει εκταμίευση χρημάτων με αποδέκτη τον υποπρόξενο Άρτας Γεράσιμο Βρυώνη, ώστε να καλυφθούν όσα εξόδευσε στη διάρκεια της δημόσιας θητείας του, δηλαδή από το 1784, που πήρε τη θέση του υποπρόξενου, μέχρι σήμερα. Η βεβαίωση εκδίδεται ύστερα από αίτηση του ανωτέρω Βρυώνη, και πιστοποιούμε το αληθές κ.λπ.

Εκδόθηκε από την ανωτέρω υπηρεσία στις 2 Μαρτίου 1789 ν.χ.

Marco Zulian, (Λογιστής;)

4

A.S.V., P.T.M., b. 1046, 4 Ιουλίου 1789

Copia

1786 Agosto 16 in Pregadi

Al Provveditor Extraordinario all'Isole del' Levante

Omissis

Convenienti in fine riconoscendosi per le informazioni del Maggistrato de' Deputati ed Aggiunti alla Provieneza del Danaro la bonificazione dei dispendi incontrati in regali fatti a Turchi dal fu Vice Console dell'Arta Francesco Pangalo per la summa di Z 4519 di codesta Monetta, della quale è tuttavia per le descritte vicende nel Dispaccio de' Numeri 37 creditore, il Senato s'incarica che qualor sia da Voi col fondamento e riscontro de' Reggistri della Camera di S. Maura riconosciuto leggitimo il credito stesso, devenir abbiate a quell'approvazione della spese sudette, che crederete consona alle Pubbliche Leggi nel proposito, ordinando in questo caso, che dalla sudetta Camera sia sodisfatta al predetto creditore la Summa corrispondente.

1789 4 Luglio Corfù

Estratta dalla filza per li esistenti in Archivio.

Angelin Zuccaro Segretario

Απόδοση στη νεοελληνική γλώσσα

Αντίγραφο

16 Αυγούστου 1786 στη Σύγκλητο

Προς τον έκτακτο Προνοητή στα νησιά του Λεβάντε

Παραλείπονται

Γνωρίζουμε από τις πληροφορίες της υπηρεσίας στην προμήθεια χρήματος ότι ο πρώην υποπρόξενος Άρτας Φραγκίσκος Πάγκαλος αποζημιώθηκε για τα ποσά που διέθεσε για δώρα προς Τούρκους, τα οποία ανήλθαν στο ποσό 4519 Ζ(?), των οποίων ήταν πιστωτής όπως φαίνεται στην αναφορά αριθμό 37. Η Σύγκλητος αναθέτει σε εσάς έπειτα από έλεγχο των αρχείων της οικονομικής υπηρεσίας Λευκάδας να αναγνωριστεί ως νόμιμο το χρέος και να προβείτε στην έγκριση των ανωτέρω εξόδων, τα οποία θεωρείτε ότι συνάδουν με τους νόμους, και να αποδοθεί από την ανωτέρω οικονομική υπηρεσία στον προαναφερθέντα πιστωτή το ποσό το οποίο αναλογεί.

4 Ιουλίου 1789 Κέρκυρα

Αντίγραφο από τη φίλτσα.

Angelin Zuccaro, Γραμματέας

5

*A.S.V., P.T.M., b. 1046, Κέρκυρα 8 Ιουλίου 1789
(Απόσπασμα)*

Serenissimo Principe

...Il Vice Console Veneto in Arta Gierasimo Vrioni seguendo le circostanze del gelozo suo Impiego, e l'esempio de' suoi antecessori ha supplito ai regali annui verso Comandanti Turchi, Voivoda, loro Officiali, e Ministri, oltre ad altre spese di Eventual contingenza, e mi fecece accompagnare la di lui Polizia dal Nobil Huomo Provveditor Estrordinario di S. Maura, annessa a due Fedi Ministeriali, una delle quali attesta la bonificazione fatta al di lui Precessor Pangali per consimili Argomenti, e l'altra che esso Vrioni non ha ancora conseguito summa alcuna in suo compenso dall'anno 1784, che comincio a servire in tale figura fino al presente.

Trovo per verità in consuetudine tali spese, e la Polizza Limitata entro alle discrete misure, e agli esempi de' suoi Predecessori. Ma originando fin dall'anno 1784, ed ingrossata da un periodo di tempo corso anteriormente alla mia venuta in Provincia, reputo di dovermi astenere dall'addotarla, quantunque ne sia degna, come è benemerito esso Vice Console nel servizio che presta ne pubblici Affari ; e l'assogetto all'Equità di V.V.E.E., riservandomi di dipendere dalle ossequiate loro deliberazioni. ....

Corfu li 8 Luglio 1789 s.n.

Francesco Falier Provveditor General da Mar

Απόδοση στη νεοελληνική γλώσσα

Γαληνότητα πρίγκηπα

... Ο υποπρόξενος της Βενετίας στην Άρτα, Γεράσιμος Βρυώνης, εκπληρώνοντας τις υποχρεώσεις του απαιτητικού καθήκοντός του και το παράδειγμα των προκατόχων του, έκανε τα ετήσια δώρα προς τους Τούρκους διοικητές, τον βοεβόδα και τους επιτελείς του και άλλα έκτακτα έξοδα, όπως παρουσιάζονται από τη συγκυρία. Μου έστειλε τον κατάλογο με τα έξοδα επικυρωμένο από τον έκτακτο Προνοητή Αγίας Μαύρας και δύο βεβαιώσεις υπηρεσιών: η μία από τις οποίες βεβαιώνει ότι ο προκατόχός του Πάγκαλος αποζημιώθηκε για ανάλογα έξοδα, ενώ η άλλη βεβαιώνει ότι ο Βρυώνης δεν έχει ακόμα αποζημιωθεί για τα έξοδά του από το 1784, όταν άρχισε να υπηρετεί στην Άρτα.

Βρίσκω πραγματικά ότι τα έξοδά του βρίσκονται εντός των εθιμικών πλαισίων και τον κατάλογο του συνετό και σύμφωνο με το παράδειγμα των προκατόχων του. Μετά το 1784, ο κατάλογος αυξήθηκε υπέρμετρα την περίοδο πριν να αναλάβω τη θέση μου στην επαρχία αυτή και γι' αυτό νομίζω ότι πρέπει να μην τον επικυρώσω, χωρίς να αμφισβητώ την πραγματική υπόσταση του καταλόγου ούτε την ικανότητα του υποπρόξενου στην υπηρεσία του. Τον υποβάλλω στις εξοχότητές σας και επιφυλάσσομαι να αποδεχτώ την απόφασή σας. ...

Κέρκυρα 8 Ιουλίου 1789, ν.χ.

F. Falier, Γενικός Προνοητής της θάλασσας

ΤΑ ΑΓΕΡΜΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΩΣ Η ΑΠΑΡΧΗ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

*Μία απόπειρα καταγραφής των σημαντικότερων
αγερμικών παραστατικών εθίμων
κατά τη διάρκεια του εθιμικού κύκλου*

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΓΑΛΑΝΗ

Abstract

The agermi are groups of children or adults who go from house to house and sing songs in accordance to the celebrations mentioned in the church calendar. Agermi are the roots of popular theatre in Greece. Children's agermi and adult's agermi take place during the major Christian festivals and seasons of drought. They are mentioned since antiquity and Byzantine times. Theatrical elements, such as disguise and dialogues, are gradual added to agermi and these are gradually converted into dromena. The more complex agermi traditions comprise of simple theater performances which are presented in any home. The main theme of these performances is death and resurrection which symbolizes the rebirth of nature, i.e. that the seasonal drama itself.

This study attempts to list the major agermi conducted during the annual cycle in Greece, which have theatrical features. Listing of the agermi begins with the Christmas agermi and ends with the last autumn agermi.

Η εμελιώδης δημιουργική δύναμη του νεοελληνικού λαϊκού θεάτρου είναι η εθιμική πομπή των αγερμών, στους οποίους ομάδες παιδιών ή και ενηλίκων περνούν από σπίτι σε σπίτι και τραγουδούν τα κάλαντα ή άλλα τραγούδια σχετικά με το εορτολόγιο. Αγερμοί απαντούν τα Χριστούγεννα, την Πρωτοχρονιά, τα Θεοφάνεια, την πρώτη Μαρτίου, το Σάββατο του Λαζάρου, τη

Μεγάλη Παρασκευή, την πρώτη του Μάη και σε εποχές μεγάλης ανομβρίας. Οι φορείς του εθίμου περιφέρουν συμβολικά αντικείμενα — όπως ματσούκι, ανθοστολισμένο καλάθι, σταυρό, ξύλινο χελιδόνι, μαγιόξυλο, ομοίωμα του Λαζάρου κ.ά. — και κάνουν μαγικές ή συμβολικές πράξεις. Ανακατεύουν τη φωτιά, μιμούνται τα ζώα, χτυπούν τους ανθρώπους ή θορυβούν με σκοπό να διώξουν τα δαιμόνια και να ζωντανέψουν τα σπαρτά. Από αυτό το εθιμικό υπόστρωμα προέρχονται οι ρίζες του λαϊκού θεάτρου¹.

Εκτός από τους αγερούς των παιδιών και ομάδες ενηλίκων, που τελούν αγερούς, απαντούν στην αρχαιότητα αλλά και στους βυζαντινούς χρόνους².

Σταδιακά στη δομή των αγερών προστίθενται στοιχειώδη θεατρικά στοιχεία, όπως η μιμητική πράξη, η μεταμφίεση και ο διάλογος. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, στα πιο προχωρημένα στάδια, να παρασταίνονται μικρά θεατρικά έργα σε κάθε σπίτι, όπως για παράδειγμα οι «Μωμόγεροι» του Πόντου, όπου μικρές παραστάσεις δίνονταν στις αυλές των σπιτιών³.

Για τη μεταβολή του αγερού σε δρώμενο απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η μεταμφίεση και λιγότερο η μιμητική πράξη ή η χειρονομία. Ακόμη λιγότερο ο διάλογος, που συνήθως είναι αυτοσχέδιος, στοιχειώδης ή απουσιάζει εντελώς. Όταν το θέαμα αποκτήσει πιο σύνθετη και πολύπλοκη δομή, τότε αναπόφευκτα δεν θα έρθει αυτό στους θεατές μέσα από τον αγερό από σπίτι σε σπίτι, αλλά οι θεατές πλέον θα προσέλθουν στο θέαμα, που συνήθως παρασταίνεται, στην πλατεία του χωριού ή στην εκκλησία⁴.

Οι περισσότεροι αγεροί, όπως και τα περισσότερα εθιμικά δρώμενα, τελούνται το πρώτο μισό της χρονιάς, συγκεκριμένα από τα Χριστούγεννα ως τις καλοκαιρινές ξηρασίες, δηλαδή την πιο κρίσιμη φάση της καρποφορίας και το διάστημα με τις μεγάλες εορτές⁵. Επίσης την εποχή αυτή οι αγρότες διαθέτουν τον περισσότερο ελεύθερο χρόνο, μιας και η κακοκαιρία δεν επιτρέπει αγροτικές εργασίες, αντίθετα από τους καλοκαιρινούς και τους φθινοπωρινούς μήνες, που η φροντίδα των καλλιεργειών και η συγκομιδή των καρπών απαιτούν όλα τα διαθέσιμα εργατικά χέρια.

Οι αγεροί των παιδιών έχουν συνήθως ευετηριακό και αποτρεπτικό χαρακτήρα αντίθετα από αυτούς των ενηλίκων, που πίσω από την τέλεσή τους κρύβονται πολλά και διάφορα κίνητρα.

Ανάμεσα στις ομάδες των μικρών παιδιών που γυρίζουν στα σπίτια του χωριού τραγουδώντας τραγούδια σχετιζόμενα με το εορτολόγιο και στις μεταμφιεσμένες ομάδες των ενηλίκων, που μετακινούνται σε μεγάλες αποστάσεις τραγουδώντας τραγούδια προσαρμοσμένα στον κάθε νοικοκύρη ή δίνοντας απλές παραστάσεις μεσολαβεί τεράστια απόσταση.

1. Πούγχερ Β., «Το λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα», σελ. 54-55.

2. Πετρόπουλος Δ., «Μητραγύρται-Μηναγύρται».

3. Πούγχερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 27, 29.

4. Πούγχερ Β., *Θεωρητική Λαογραφία*, σελ. 275.

5. Πούγχερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον θεσσαλικό χώρο», σελ. 208.

Το διάστημα του Δωδεκαήμερου αγερμοί τελούνταν και συνεχίζουν να τελούνται σε όλη την Ελλάδα. Οι εορτές του Δωδεκαήμερου ανήκουν στο χριστιανικό, αλλά και στο ελληνορωμαϊκό εορτολόγιο και συνδυάζουν έθιμα και δεισιδαιμονίες, μαγικές και μαντικές πράξεις με τη χριστιανική πίστη⁶. Στις απλές μορφές των αγερμών ομάδες παιδιών τραγουδούν τα κάλαντα και αμείβονται με διάφορα φιλοδωρήματα ή και χρήματα. Στις σύνθετες μορφές παρουσιάζουν είτε τραγουδιστά εγκώμια για τα μέλη της οικογένειας είτε καθορισμένες τελετουργίες κατά την εκτέλεση του αγερμού με μαγικό και παντομimικό χαρακτήρα είτε μεταμφιέσεις⁷.

Κυριαρχούν οι μεταμφιέσεις με δέρματα ζώων και κουδούνια. Η παρουσία των κουδουνιών είναι έντονη και χαρακτηριστική στα δρώμενα του Δωδεκαήμερου και της Αποκριάς, όπου αποτελούν το κυρίαρχο στοιχείο της, ζωόμορφης συνήθως, μεταμφίεσης⁸. Το κουδούνι είναι φαλλικό σύμβολο και σε πολλά δρώμενα υποκαθιστά τον φαλλό⁹. Σε νυφικό έθιμο, που τελούταν στη Χίο, μετά το πέρας του γάμου οι συγγενείς συνόδευαν το ζεύγος στον νυφικό θάλαμο. Ο γαμπρός, κρατώντας κουδούνια, κρυβόταν κάτω από το κρεβάτι και στον διάλογο, που ακολουθούσε, αποκαλούσε με περηφάνεια τον εαυτό του «κουδουνάτο και διπλοκουδουνάτο»¹⁰. Επίσης θεωρείται ισχυρό αποτρεπτικό μέσο που με τον ήχο του διώχνει το κακό¹¹. Στην Ήπειρο, στις 25 Μαρτίου, πομπή παιδιών γυρίζει στους κήπους, τα αμπέλια και τα χωράφια και με τραγούδια και κωδωνισμούς διώχνει τα φίδια¹². Στη Σιάτιστα τις νύχτες, πριν από τα Χριστούγεννα, άντρες φορτωμένοι με κουδούνια τα χτυπούν στις κορυφές των λόφων και την παραμονή της εορτής γύρω από τις κλαδαριές, είδος θημωνιών με ξερά κλαριά που χρησιμοποιούνται για τροφή των ζώων τον χειμώνα¹³. Κουδούνια κρέμονται από τις «χορεύουσες» εικόνες των Αναστενάρηδων και από το ξύλινο ομοίωμα του χελιδονιού, που κρατούν τα παιδιά την 1η Μαρτίου όταν τραγουδούν το άσμα της χελιδόνας. Η πίστη του ελληνικού λαού στη μαγική αποτρεπτική δύναμη του ήχου του κουδουνιού είναι πολύ παλιά. Σε ομιλία του, τον 4ο αιώνα, ο Ιωάννης Χρυσόστομος καταδικάζει τη συνήθεια να κρεμούν κουδούνια στα μικρά παιδιά για να τα προφυλάσσουν από το κακό¹⁴.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παντομimικές πράξεις που κάνουν τα παιδιά όταν επισκέπτονται τα σπίτια. Ο Β. Πούχγερ καταγράφει πολλές από αυτές στη Θεσσαλία. Τα παιδιά, μπαίνοντας στο σπίτι, απομimούνται τα

6. Πούχγερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 29.

7. Πούχγερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον θεσσαλικό χώρο», σελ. 210-211.

8. Αικατερινίδης Γ., «Το κουδούνι σε λαϊκά δρώμενα και άλλες εθιμικές εκδηλώσεις», σελ. 27.

9. Κακούρη Κ., *Διονυσιακά*, σελ. 37.

10. Βλαστός Α., *Χιακά. Ήτοι ιστορία της νήσου Χίου*, σελ. 50.

11. Αικατερινίδης Γ., «Το κουδούνι σε λαϊκά δρώμενα και άλλες εθιμικές εκδηλώσεις», σελ. 23-25.

12. Πολίτης Ν., *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τόμ. 3, σελ. 12-13.

13. Μέγας Γ., «Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5-6 (1943-1944), σελ. 117.

14. Αικατερινίδης Γ., «Το κουδούνι σε λαϊκά δρώμενα και άλλες εθιμικές εκδηλώσεις», σελ. 22-25.

κλωσσόπουλα, τα αρνάκια, τα κατσίκια και τα μοσχάρια «ώστε να πληθύνουν» όπως λένε. Στη Γαλανόβρωση ανακατεύουν τη φωτιά και λένε: «Φέρονουμε νύφες, γαμπρούς, αρνιά, κατσίκια, μοσχάρια και κότες με κλωσσόπουλα».

Κάθονται στο πάτωμα και μιμούνται τις φωνές από τα αρνιά, τα κατσίκια, τα μοσχάρια και τα πουλερικά. Στο χωριό Λυκούδι ένα παιδί ανακατεύει τη φωτιά και ρίχνει μέσα αλάτι φωνάζοντας: «Αρνιά κατσίκια». Τα άλλα παιδιά γυρίζουν, μπουσουλώντας με τα τέσσερα, βελάζοντας και χτυπούν το πάτωμα με τις ματσούκες. Παρόμοιες πράξεις συμπαθητικής μαγείας, που αποσκοπούν στην υποστήριξη και την εξασφάλιση της γονιμότητας, γίνονται στην ορεινή Βερδικούσα και στην Κονιατσή¹⁵. Ανάλογα έθιμα εντοπίζονται στη Βόρεια Ελλάδα και στα κεντρικά Βαλκάνια και αποτελούν ένα βήμα πιο πέρα στην εξέλιξη του θεάτρου. Σε αυτές τις μιμητικές τελετουργικές πράξεις βρίσκεται η ρίζα του θεάτρου σε όλο τον πλανήτη και γι' αυτό η μίμηση είναι αναφαίρετο στοιχείο κάθε θεατρικής πράξης, ακόμη και τις πιο μοντέρνας και πρωτοποριακής¹⁶.

Το Δωδεκαήμερο και ειδικά την παραμονή της Πρωτοχρονιάς ευρύτατα διαδεδομένο είναι το έθιμο του δαρμού «για το καλό». Στη Στενήμαχο, την παραμονή της Πρωτοχρονιάς, οι κοπέλες με ένα ραβδί και μία στάμνα πάνε στο ποτάμι. Γεμίζουν τη στάμνα, χτυπιούνται με το ραβδί και λένε: «Κι του χρόν'». Το πρωί γυρίζουν στα συγγενικά σπίτια και χτυπούν τους ανθρώπους επαναλαμβάνοντας την ίδια ευχή. Στα χωριά του Μαραθώνα και του Ωρωπού, όποιος φέρνει το «αμίλητο νερό» στο σπίτι, μεταφέρει επίσης κλωνάρια ελιάς και άγριο κρένο και με αυτά χτυπά τους οικείους του στο κεφάλι και τους εύχεται «Καλημέρα και ευτυχές το νέο έτος». Κατόπιν τα κρεμά στο ανώφλι της εξώπορτας¹⁷.

Σε πολλές περιπτώσεις τα παιδιά μεταφέρουν ένα χοντρό ξύλο το οποίο καταλήγει σε ένα χοντρό κεφάλι που λέγεται «ντομούτσι» στα Λάβαρα Θράκης «στούμπος» στη Δαμασκηνιά Κοζάνης και «ρόζος» στη Σιάτιστα. Το ματσούκι έχει ιδιαίτερη σημασία και χρησιμεύει στο να προστατεύονται από τα σκυλιά, να χτυπούν τις πόρτες και τα παράθυρα των σπιτιών, να συνοδεύουν το τραγούδι τους με ρυθμικά χτυπήματα στο έδαφος, να ανακατεύουν τη φωτιά. Το ξύλο αυτό οι Βλάχοι το αποκαλούν «τσουμάγα». Στη Βούρμπιανη Ιωαννίνων, στη Σιάτιστα και στη Σιταριά Θράκης το αποκαλούν «τζουμάκα», στην Αγία Βαρβάρα Ιωαννίνων «τζομάκα» και στον Γοργοπόταμο Ιωαννίνων «τζουμανίκα». Στον Αυγερινό Κοζάνης «τζουμανίκα», στη Δαμασκηνιά Κοζάνης «τζουμανίκα», στη Χρούπιστα Καστοριάς «τζιουμαλίκα» και στο Δελβινάκι Ιωαννίνων «κοκκάλα». Στον Λαγκαδά «τοπούσκis» και στους Μεταξάδες Θράκης «σουρβαριά», από το πρωτοχρονιάτικο έθιμο του σουρβίσματος¹⁸.

15. Πούχγερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον θεσσαλικό χώρο», σελ. 212-213.

16. Πούχγερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 35-36.

17. Μέγας Γ., «Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5-6 (1943-1944), σελ. 131.

18. Πούχγερ Β., «Θεατρικά στοιχεία στα δρώμενα του βορειοελλαδικού χώρου. Συμβολή στον προβληματισμό του ορισμού της έννοιας του θεάτρου», σελ. 64-65.

Στα ξύλα αυτά αποδίδονται και γομμοποιητικές ικανότητες. Στο χωριό Λυκούδι χτυπούν με αυτά τις νύφες και τις στειρές γυναίκες. Στο Κακοπλεύρι, στους πρόποδες των Χασιών, το απόγευμα της παραμονής της Πρωτοχρονιάς τα παιδιά κόβουν τα ματσούκια και ανταγωνίζονται για το ποιος θα έχει τον μεγαλύτερο κόμπο. Στα μεγαλύτερα αγόρια ο κόμπος φτάνει στο μέγεθος του κεφαλιού. Όλη τη νύχτα χτυπούν την καμπάνα και γυρίζουν στα σπίτια τραγουδώντας τα κάλαντα και χτυπώντας με τα ματσούκια το πάτωμα. Η έμφαση που δίνεται στο μέγεθος του κόμπου και η μανία με την οποία χτυπούν τις πόρτες και το πάτωμα αποκαλύπτουν την αρχική ειδωλολατρική σημασία του εθίμου, δηλαδή τη μεταβίβαση της γονιμότητας, το ξύπνημα της βλάστησης και την αποτροπή των δαιμόνων με τη βοήθεια του θορύβου¹⁹.

Στη Θεσσαλία, στη Βόρεια Ελλάδα, στην Ανατολική Θράκη και στη Βουλγαρία την Πρωτοχρονιά κάνουν «σούρβα». Από εδώ προέρχεται το ρήμα «σουρβίζω» που σημαίνει χτυπά κάποιον με βέργα, συνήθως από κρασιά, για το καλό²⁰. Ο Γ. Βιζυηνός, στο διήγημα «Ποίος ήτο ο φονεύς του αδελφού μου» περιγράφει πως το μικρό παιδί, βλέποντας τους μεγαλύτερους που κρατούσαν τις «σουρβιές» «σούρβιζαν» τους περαστικούς, «σούρβιξε» και αυτός τον πατέρα του λέγοντας: «*Σούρβα, σούρβα! Γερό κορμί, γερό σταυρί, όλο 'γεια και δύναμη, και του χρόν' γεροί*»²¹.

Την Πρωτοχρονιά στη Σιάτιστα, νωρίς το πρωί, τα παιδιά γυρίζουν στους δρόμους, χτυπούν τους ανθρώπους με ματσούκια στην πλάτη λέγοντας: «*Γεια χαρά, και ο Άη Βασίλης πολλά σιτάρια, πολλά κριθάρια, πολλά ψηδούδια*». Τα χτυπήματα συνεχίζονται μέχρι να τους δωρίσουν κάποια φαγώσιμα²².

Στον Ναίμονα της Μεσημβρίας, για να κάνουν μεγάλη θημωνιά, την Πρωτοχρονιά ο γαμπρός με ένα μακρύ ξύλο σουρβάκιζε (έδερνε) τον πεθερό του και την πεθερά του λέγοντας: «*Γεια, χαρά, καλημέρα! Καλώς ήρθε κι Άη Βασίλης με το πολύ το μερεκέτ'. Γερό κορμί, γερό σταυρί και του χρόνου πιστέρα*». Ύστερα έβαζε το ξύλο στην κομίνα (καπνοδόχο) για να φαίνεται από πάνω και να κάνει ο πεθερός μεγάλη θημωνιά. Όταν ερχόταν ο παπάς τα Φώτα, το έβγαζαν και το έκαιγαν²³.

Την Πρωτοχρονιά στη Φιλιππούπολη η τέλεση του εθίμου ήταν τόσο μαζική που τα παιδιά δεν έκοβαν μόνα τους τις κρανιές, αλλά τις αγόραζαν από την αγορά όπου αυτές τις μέρες πωλούνταν με το σωρό²⁴.

Στην περιοχή της Αδριανούπολης τα παιδιά γυρίζουν τα σπίτια με ξύλα κρανιάς και «σουρβίζουν» τους νοικοκυραίους λέγοντας:

-
19. Πούχχερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον Θεσσαλικό χώρο», σελ. 212-213.
  20. Πούχχερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 31· επίσης Πούχχερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον Θεσσαλικό χώρο», σελ. 214-215.
  21. Βιζυηνός Γ., *Το αμάρτημα της μητρός μου και άλλα διηγήματα*, σελ. 43.
  22. Abboti G.F., *Macedonian folklore*, σελ. 80.
  23. Μέγας Γ., «Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5-6 (1943-1944), σελ. 131.
  24. «Ανάλεκτα», *Εστία*, τόμ. 29, τεύχ. 4 (1890), σελ. 62.

*«Σούρβα, σούρβα, γερό κορμί
γερό κορμί, γερό σταυρί.
Σαν ασημί σαν κρυνιά
και τη χρόν' γούλ' γεροί
και καλόκαρδοι».*

Στο χωριό Κωστί τα παιδιά τύλιγαν την κρυνιά με την ασημένια ζώνη της μητέρας τους. Αυτό για να προσελκύσουν ασημί στα σπίτια που επισκέπτονταν²⁵.

Στον Λαγό Διδυμοτείχου, τα χαράματα της Πρωτοχρονιάς, τα παιδιά κρατώντας τη «σουρβιά» (κρυνιά) γυρίζουν στα σπίτια φωνάζοντας: «Κόλυντα, σούρβα, μπάμπου τσιτσι». Οι νοικοκυρές κόβουν ένα μικρό κλαδάκι σουρβιάς για να το βάλουν στη βασιλόπιτα²⁶. Την ίδια μέρα στο Θούριο Διδυμοτείχου τα παιδιά επισκέπτονται τα σπίτια και τελετουργικά αγγίζουν τους ενοίκους στα κεφάλια με τη «σούρβα». Οι νοικοκυρές κόβουν ένα μικρό κομμάτι από το κλαδί και το ρίχνουν μέσα σε ένα δοχείο με νερό, από το οποίο πλένονται όλοι²⁷.

Στο Τσακίλι (Πετροχώρι), εάν έρθει μουσαφίρης την Πρωτοχρονιά, η νοικοκυρά τον χτυπάει με ένα καλάμι στη πλάτη λέγοντας:

*«Σούρβα, σούρβα, σουρβανιά
σαν ασημί τα κανιά
γερό κορμί, γερό σταυρί
και του χρόνου να 'ν' καλά»²⁸.*

Ο ξυλοδαρμός, ως μέσο ανανέωσης και γονιμότητας, έχει σημαντική θέση στον εθιμικό κύκλο. Στη Λέσβο, την παραμονή της Πρωτοχρονιάς, οι γυναίκες χτυπούν η μία την άλλη στη ράχη με τσουνκίδες για να μακρύνουν τα μαλλιά τους. Στον Πόντο την Πρωτομαγιά χτυπούν τα ζώα με χλωρά κλαδιά λεφτοκαρυάς, άγριας ροδιάς και κιαρμασουδάς (άγριου θάμνου) για να μην αρρωστήσουν και για να γεννούν εύκολα. Όταν τα χτυπούσαν έλεγαν: «*Χίλια κεφάλια! Χίλια κεφάλια!*». Στην Άνω Αμισό του Πόντου μικροί και μεγάλοι, άντρες και γυναίκες χτυπιούνται με κλωνάρια καρυδιάς στη ράχη. Στην Καρδαμύλη Λακωνίας, την Κυριακή των Βαΐων, οι γυναίκες μετά το τέλος της λειτουργίας χτυπούν η μία την άλλη με τα βάγια που τους μοίρασε ο παπάς. Πιστεύουν ότι βοηθάει τις έγκυες να γεννήσουν καλύτερα. Στη Μάδυτο τα παιδιά χτυπιούνται μεταξύ τους με κλαδιά μυρτιάς λέγοντας: «*Και τ' χρόν' να μη σε πιάν' η μυϊγία*»²⁹. Την

25. Μέγας Γ., «Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5-6 (1943-1944), σελ. 128.

26. Χρυσίδου Χ., «*Ηθη και έθιμα του Λαγού*», σελ. 241.

27. Κτενίδης Δ., «*Λαογραφικά στοιχεία των κατοίκων του χωριού Θουρίου, περιφέρειας Διδυμοτείχου*», σελ. 140.

28. Χουρμουζιάδης Κ., «*Το Τσακίλι (Πετροχώρι) της επαρχίας Μετρών*», σελ. 350.

29. Μέγας Γ., «Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 28, 57, 61, 70.

1η του Μάρτη, στο Κατσιδώνι Κρήτης, οι γεωργοί «δέρνουν» ελαφρά τα ζώα με βλαστούς ασφοδέλου, αλλά και τα παιδιά «δέρνονται» μεταξύ τους με τον ίδιο τρόπο, τραγουδώντας:

*«Μάρτης είναι σήμερα κι άλλαξε την τριχιά σου
και βάλε πήχες το λαρδί και πιθαμές το ξύγκι»³⁰.*

Στη Νάξο τις Αποκριές οι «κουδουνάτοι» γυρίζουν στους δρόμους και με τη «σόβα», το χοντρό ματσούκι από ξύλο κουφοξυλιάς, δέρνουν αδιακρίτως άντρες και γυναίκες. Το μαλακό ξύλο της κουφοξυλιάς προκαλεί ανώδυνα χτυπήματα με συμβολικό χαρακτήρα³¹. Στη Σκύρο, την Κυριακή των Βαΐων, τα παιδιά χτυπούν το ένα το άλλο με τα κλαδιά της δάφνης, που μόλις έχουν πάρει από την εκκλησία, λέγοντας: «Πού 'ν η βάιας;»³².

Ο Ν. Πολίτης αναφέρει ότι τα «ρόπαλα», ομάδες νέων που παρουσίαζαν ακροβατικά νούμερα τις Αποκριές στην Αθήνα κατά τον 19ο αιώνα, αρχικά ήταν ομάδες μασκαράδων που αλληλοδέρονταν μεταξύ τους και κατάγονταν από την ειδωλολατρική εορτή των «Καταγωγίων», ενός άγριου εθίμου στο οποίο οι τελεστές του περιφέρονταν μασκαρεμένοι και με ρόπαλα έδεχναν αλύπητα τους περαστικούς³³.

Διατηρώντας την ανάμνηση των μαγικών ιδιοτήτων του ο δαρμός πέρασε στις πιο εξελιγμένες μορφές του λαϊκού θεάτρου, που εξελίχτηκαν σε μία μυσταγωγία ξυλοδαρμών και αποτέλεσε τη βάση των ψυχαγωγικών ικανοτήτων τους. Το ξυλοφόρτωμα έβγαζε με ευκολία γέλιο και σε αυτό βασίστηκαν η παντομίμα, οι κωμωδίες της μπάτας, ο Φασουλής και ο Καραγκιόζης που παρουσίαζαν στη σκηνή τους ομηρικούς ξυλοδαρμούς.

Σημαντική μορφή των αγεργμών του Δωδεκαήμερου είναι οι όμιλοι των ενήλικων μεταμφιεσμένων — ευρέως διαδεδομένοι στη Βόρεια Ελλάδα, στη Θράκη και στα κεντρικά Βαλκάνια — που παλιότερα είχαν άγριο και πολεμικό χαρακτήρα³⁴. Με βασικά μέλη της ομάδας τον γαμπρό, τη νύφη και τον αράπη γυρίζουν στα χωριά και δίνουν μικρές αυτοσχέδιες παραστάσεις, που έχουν ως βάση τον θάνατο και την ανάσταση. Στη Θεσσαλία και στη Δυτική Μακεδονία αποκαλούνται συνήθως «Ρουγκάτσια»³⁵, στα Λακκοβήγια του Παγγαίου «Παμπόγεροι»³⁶, στη Νικήσιανη «Αράπ'δης»³⁷, στο Διδυμότει-

30. Σπυριδάκης Γ., «Το άσμα της χελιδόνας (χελιδόνισμα) την πρώτην Μαρτίου», σελ. 18.

31. Οικονομίδης Δ., «Ο Διόνυσος και η άμπελος εν Νάξω κατά τας αρχαίας και νεωτέρας παραδόσεις».

32. Ρήγας Γ., *Σκιάθου λαϊκός πολιτισμός*, σελ. 392.

33. Πολίτης Ν., *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παραδόσεις*, τόμ. 2, σελ. 342-343.

34. Πούχχερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 34-35.

35. Πούχχερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον θεσσαλικό χώρο».

36. Γούσιος Α., *Η κατά το Πάγγαιον χώρα Λακκοβηκίων*, σελ. 40-41.

37. Παραφεντίδου Α., «Οι αράπ'δης της Νικήσιανης στο πλαίσιο των μεταμφιέσεων του Δωδεκαήμερου».

χο «Αράπηδες» και στα χωριά γύρω από αυτό «Ραγκότσια», «Ραγκουτσάρηδες», «Μπουμπόσαροι» και «Μπουμπουσαραίοι»³⁸. Στη Σιάτιστα «Μπαμπόγεροι»³⁹, «Μπουμπουσιάρια», «Κουδουνιάζηδες»⁴⁰ και «Ρουγκατσιάρια»⁴¹. Στην Κοζάνη «Εμπουσάριοι»⁴², στο Βελβεντό «Αράμπδης», στο Παλιογράτσανο Κοζάνης «Ρουκατζιάρια»⁴³ και στα χωριά του Αλμυρού Μαγνησίας και του Πηλίου «Μπουλούκια»⁴⁴. Στο Λιτόχωρο «Κουντουνάδες», στον Τίρναβο «Μπαμπαϊούρδης», στο Πύθιο «Καπιταναραίοι», στο Αιγίνιο «Τζαμαλάδες», στον Πεντάλοφο και στο Επταχώρι «Μπούμπαροι», στην Ερμακιά Κοζάνης «Σουρβάροι», στη Φυτεία Ημαθίας «Ρουγκανάδες», στα Θερμά και στην Κάτω Ορεινή Σερρών «Κραμπουντέροι», στη Λυκόραχη και στη Δροσοπηγή Ιωαννίνων «Μπαμποέρηδες», στη Νυμφόπετρα Λαγκαδά «Αραπάδες», στον Απόσκεπο Καστοριάς «Σουροβάροι», στις Καστανιές Ανατολικής Θράκης «Ντυλίγαροι», στην Καλή Βρύση Δράμας «Μπαμπούγεροι», στην Αγία Παρασκευή Σερρών «Καρναβάλια»⁴⁵, στο Σουφλί «Ρουγκατσιάρηδες», στο Μοναστηράκι Δράμας «Αράπηδες»⁴⁶. Στη Δρίσκολη Φαρσάλων «Καρκάντσαροι», στο Παλιόκαστρο Καρδίτσας «Ρογκάτσια», στο Βογατσικό Καστοριάς «Ρουγκατσιάρια». Στο Μέτσοβο, στη Μηλιά Μετσόβου και στο Κρούσοβο του Μοναστηρίου «Αρακ'ι». Στη Σαμαρίνα, στην Κρασιά Γρεβενών, στη Βωβούσα, στο Βλαχόγιαννι Ολύμπου, στην Ελασσόνα και στη Βέροια «Λιγκουτσάροι», στο Δίστρατο Κόνιτσας και στην Κλεισούρα Καστοριάς «Αραγκουτσάροι», στο Νυμφαίο «Ishk'ınarı», στα Μογλενά και στο Σκρο «Τζαμαλάροι»⁴⁷, στο Πύθιο «Καπιταναραίοι», στη Λυγαριά «Καρκαντζάλια»⁴⁸, στο Καταφύγι Κοζάνης «Προδρομίτες», στους Γριντάδες στα Χάσια «Λουκατσιάρια», στον Αλμυρό «Καλινδράδες»⁴⁹, στην Ανατολική Θράκη «Τζαμάδες»⁵⁰ και στη Μονοκκλησιά Σερρών «Τζαμαλήδες»⁵¹. Σε κάποια χωριά των Γρεβενών «Αλήδες», «Κουδουνάδες» και «Ρούγγου», στη Χαλκιδική «Καραβασλάδες», στο Κάντσικο Κονίτσης «Μπαμπαϊούρδης», στο Λιβάδι Ολύμπου «Μπαμπαλιούρδης στα χωριά των Τρικάλων «Καλκάντζαροι» και στο Ξινό Νερό Φλώρινας «Εσκιάρια» και «Τζβογκάροι», δηλαδή «Μασκαράδες» και «Κουδουνάδες»⁵².

38. Μανάκας Δ., «Λαογραφικά (Διδυμοτείχου)», σελ. 257.

39. Abbott G. F., *Macedonian folklore*, σελ. 80, 88.

40. Αικατερινίδης Γ., «Μεταμφιέσεις Δωδεκαήμερου εις τον βορειοελλαδικόν χώρο», σελ. 25.

41. Πούχγερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 97.

42. Wace A. J. B., «North Greek Festivals and the Worship of Dionysos», σελ. 243.

43. Lawson J. C., *Modern Greek folklore and ancient Greek religion*, σελ. 224.

44. Wace A. J. B., «North Greek Festivals and the Worship of Dionysos», σελ. 233, 241, 244.

45. Αικατερινίδης Γ., «Μεταμφιέσεις Δωδεκαήμερου εις τον βορειοελλαδικόν χώρο».

46. Αικατερινίδης Γ., «Αρχή κάλαντα κι αρχή του χρόνου».

47. Wace A. J. B., «Mumming Plays in the Southern Balkans».

48. Πούχγερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον θεσσαλικό χώρο», σελ. 216, 221.

49. Ρωμαίος Κ., «Λαϊκές λατρείες της Θράκης», σελ. 107-108.

50. Τζουνης Τ., «Τα βρεξούδια Ανατολικής Θράκης», σελ. 239-240.

51. Αικατερινίδης Γ., «Μεταμφιέσεις Δωδεκαήμερου εις τον βορειοελλαδικόν χώρο», σελ. 16.

52. Καραπατάκης Κ., *Το Δωδεκαήμερο*, σελ. 205-206.

Το έθιμο των μεταμφιέσεων του Δωδεκαήμερου απαντά συστηματικά σε όλη τη Θεσσαλία, στη Δυτική Μακεδονία και στη Θράκη⁵³. Οι Wace και Thompson αναφέρουν πως είναι σε ευρεία χρήση στους βλαχόφωνους νομάδες. Ευδοκιμεί ιδιαίτερα στις κοιλάδες της Πίνδου και οι παραλλαγές του απλώνονται σε όλα τα νότια Βαλκάνια⁵⁴.

Στο Καταφύγι Κοζάνης στις 7 Ιανουαρίου, την ημέρα της εορτής του Ιωάννη του Προδρόμου, γυρίζουν οι «Προδρομίτες», ομάδες φουστανελλοφόρων που ψάλλουν ειδικά τραγούδια για τη εορτή του αγίου⁵⁵.

Ομάδες μεταμφιεσμένων το Δωδεκαήμερο απαντούν και στην Κρήτη με το όνομα «Καμπουχέροι». Λέξη συγγενική με την «Κατσιμπουχέροι», ένα από τα ονόματα των καλλικάντζαρων στην Αχαΐα⁵⁶.

Στον Γλινάδο Νάξου φοράν άσπρες φούστες και άσπρες μπλούζες και μεταμφιέζονται σε «νύφες τω Χριστουγέννω που διώχνουνε τσι καλλικάτζιαροι». Γυρίζουν αστειευόμενοι στα σπίτια του χωριού και παρακινούν και τους υπόλοιπους «να πάνε όλοι μαζί να προσκυνήσουνε τον Χριστό»⁵⁷.

Αγερούς κατά τη διάρκεια του Δωδεκαήμερου τελούσαν, ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, στην περιοχή του Πόντου ομάδες μεταμφιεσμένων που συνήθως αποκαλούνταν «Μωμόγεροι». Μετά την καταστροφή το έθιμο τελείται σε κάποιες από τις νέες περιοχές που εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες. Με τη συνοδεία της μουσικής οι τελεστές του εθίμου γύριζαν στα σπίτια και έδιναν στις αυλές τους μικρές και σχεδόν τυποποιημένες παραστάσεις⁵⁸.

Οι μεταμφιέσεις του Δωδεκαήμερου δεν αποτελούν προνόμιο των ενηλίκων. Σε κάποια μέρη τελούνται αγερμοί και από μεταμφιεσμένα παιδιά. Στους Άγιους Θεόδωρους Τρικάλων, την παραμονή των Χριστουγέννων, τα παιδιά γυρίζουν με μάσκες και κουνδούνια και τραγουδούν τα κάλαντα. Τους δίνουν φαγώσιμα και μερικές φορές χρήματα⁵⁹.

Συνηθισμένο κίνητρο τέλεσης αγερμών είναι η συγκέντρωση χρημάτων. Αυτού του είδους οι αγερμοί, που παλιότερα γύριζαν σε περισσότερα του ενός χωριά, απαιτούν τη συμμετοχή ενηλίκων ανδρών, επίσης ομαδικότητα, συλλογικότητα και βέβαια αντοχή στις κακουχίες. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι η ύπαρξη ενός αρχηγού με ειδικά προσόντα όπως το κύρος, η ικανότητα στην επικοινωνία, η γνώση της περιοχής και των κατοίκων. Η διπλωματία και η ικανότητα στην κατασκευή στίχων οι οποίοι απευθύνονται προσωπικά σε αυτούς

53. Πούχνερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον θεσσαλικό χώρο», επίσης Wace A.J.B. – Thompson M.S., *The nomads of the Balkans*, σελ. 138-140· επίσης Wace A.J.B., «North Greek Festivals and the Worship of Dionysos»· επίσης Wace A.J.B., «Mumming Plays in the Southern Balkans»· επίσης Ζιάκας Γ., «Εθιμα του Δωδεκαήμερου των πεδινών χωριών του Ν. Τρικάλων (Καραγκούνηδων)».

54. Wace A.J.B. – Thompson M.S., *The nomads of the Balkans*, σελ. 138-140.

55. Αικατερινίδης Γ., «Μεταμφιέσεις Δωδεκαήμερου εις τον βορειοελλαδικόν χώρο», σελ. 19.

56. Lawson J.C., *Modern Greek folklore and ancient Greek religion*, σελ. 223.

57. Σέργης Μ., *Λαογραφικά και εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, σελ. 425-426.

58. Οικονομίδης Δ., «Οι Μωμόγεροι εν Πόντω».

59. Πούχνερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον θεσσαλικό χώρο», σελ. 211.

που επισκέπτονται. Η ομάδα θα πρέπει να μπορεί να αντιμετωπίσει όλες τις δυσχέρειες, που πιθανώς θα προκύψουν από την περιήγηση, όπως για παράδειγμα οι επιθέσεις από ληστές, που αποτελούσαν στο παρελθόν μέρος της καθημερινής πραγματικότητας ή από τους σκύλους. Αλλά και οι ίδιες οι αγεργμικές ομάδες δημιουργούν πολλές φορές προβλήματα με καυγάδες, που διαδραματίζονται ανάμεσα σε αντίπαλες ομάδες ή ακόμα και ανάμεσα στα μέλη της ίδιας ομάδας. Επίσης, σε εποχές οικονομικής ανέχειας, οι ανδρικοί αγεργμοί εύκολα μπορούσαν να μεταβληθούν σε ομάδες πλιατσικολόγων. Η παραβατική συμπεριφορά σε συνδυασμό με την, σε πολλά μέρη, ζώομορφη ή τερατόμορφη μεταμφίεση των τελεστών καθιστά τα ευετηριακά έθιμα επιθυμητά αλλά ταυτόχρονα και τρομερά δεισιδαιμονικά και κάποτε ανεπιθύμητους τους καλαντιστές⁶⁰.

Ο G.F. Abbott αναφέρει ότι το Δωδεκάημερο, σε κάποιες περιοχές της Μακεδονίας, ομάδες ανδρών μεταμφιέζονται με παλιά ρούχα και γιδίσια δέρματα, κρεμάνε πάνω τους κουδούνια, τρέχουν στους δρόμους κάνοντας δαμονισμένο θόρυβο και εκβιαστικά «φορολογούν» τους περαστικούς καθώς σπέρνουν τον τρόπο σε άντρες, γυναίκες και παιδιά⁶¹. Ο Γ. Ζιάκας κάνει λόγο για «επιτήδειους Ρογκατσαραίους» και για συστηματικές κλοπές, συνήθως φαγώσιμων, στα σπίτια που επισκέπτονταν οι ομάδες των μεταμφιεσμένων στην περιοχή των Τρικάλων⁶².

Στα άμεσα κέρδη, από την περιήγηση, βρίσκεται και η ουσία της διαμάχης ανάμεσα στις ομάδες. Οι παρείσακτοι διώχονταν, όχι μόνον για λόγους γοήτρου, αλλά και γιατί, εάν συνέχιζαν ανενόχλητοι τη δράση τους, μοιραία θα μείωναν τα έσοδα της αντίπαλης ομάδας.

Οι μάχες ανάμεσα στις αντίπαλες ομάδες ήταν συχνές. Τα θύματα θάβονταν επιτόπου και σε πολλά μέρη υπάρχουν τάφοι ραγκουτσάρηδων που σκοτώθηκαν σε συμπλοκές ανάμεσα στις ομάδες⁶³. Οι A.J.B. Wace και M.S. Thompson αναφέρουν ότι το 1900 κοντά στη Βέροια υπήρχε το τοπωνύμιο «Λιγκουτσαρί», γιατί στο σημείο εκείνο έγινε μία μάχη ανάμεσα σε αντίπαλες ομάδες που κατέληξε στον φόνο ενός μέλους τους⁶⁴.

Οι άγριες οπλισμένες ομάδες των μεταμφιεσμένων του Δωδεκαήμερου στη Θεσσαλία προκαλούν τον φόβο σε μικρούς και μεγάλους και ενίοτε αλληλοσκοτώνονται μεταξύ τους. Στο Αγναντερό Καρδίτσας υπάρχει ο θρύλος πως ο Δεσπότης αφόρισε το έθιμο και δεν ξανάγινε ποτέ, γιατί μία συνάντηση, ανάμεσα στα ρογκάτσια του Αγναντερού και των γειτονικών Μεγάλων Καλυβιών, είχε ως αποτέλεσμα την μεταξύ τους σύγκρουση και τον αλληλοσκοτωμό⁶⁵. Αρκετά αργά, το 1957, στον Παλαμά Καρδίτσας τα «Ρογκάτσια» πήγαν

60. Ψυχογιού Ε., «Μαυρηγή» και Ελένη, *Τελετουργίες θανάτου και αναγέννησης*, σελ. 249-250.

61. Abbott G.F., *Macedonian folklore*, σελ. 88.

62. Ζιάκας Γ., «Έθιμα του Δωδεκαήμερου των πεδινών χωριών του Ν. Τρικάλων (Καραγκούνηδων)», σελ. 78.

63. Μανάκας Δ., «Λαογραφικά (Διδυμοτείχου)», σελ. 258· επίσης Ρωμαιοί Κ., «Λαϊκές λατρείες της Θράκης», σελ. 107.

64. Wace A.J.B. - Thompson M.S., *The nomads of the Balkans*, σελ. 138.

65. Μαγουλιώτης Α., *Αγναντερό Καρδίτσας*, σελ. 104.

πρώτα στην αστυνομία, όπου ερευνήθηκαν από τους χωροφύλακες μήπως είναι εφοδιασμένοι με φονικά όργανα και έπειτα τους δόθηκε η άδεια να γυρίσουν στα σπίτια του χωριού⁶⁶.

Με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων τελούνται στον νομό Πέλλας οι «Ροσόληδες», ένας άγριος και αυστηρός αγεργμός παλληκαριών που γυρίζουν το Δωδεκαήμερο και τραγουδούν τα κάλαντα. Όταν πρόκειται να χτιστεί μία εκκλησία, 20-25 νέοι του χωριού Ίδα της Πέλλας σχηματίζουν όμιλο με αρχηγό, υπαρχηγό, διοικητή και ταμιά. Ο αρχηγός έχει απόλυτη εξουσία για τα πάντα. Οι νέοι φορούν φουστάνελλα και ζώνονται ξύλινο σπαθί. Στις 26 Δεκεμβρίου ορκίζονται στον παπά και αρχίζουν τον αγεργμό στα γειτονικά χωριά. Μέχρι τα Θεοφάνεια, που θα λήξει ο αγεργμός, απαγορεύεται να κοιμηθούν στα σπίτια τους. Εάν κάποιος αρρωστήσει, τον φροντίζουν οι υπόλοιποι. Εάν πεθάνει η ομάδα τον κηδεύει και όχι η οικογένειά του. Στα χωριά, που επισκέπτονται, στέλνουν μαντατοφόρο και παίρνουν την άδεια από τις αρχές. Κατά τον αγεργμό παίζουν τα όργανα. Τους κάνει το τραπέζι ο παπάς ή ο δήμαρχος. Τα αγαθά, που συγκεντρώνονται, πωλούνται αμέσως και ο θιάσος φεύγει για το επόμενο χωριό. Εάν συναντηθούν δύο τέτοιες ομάδες, η μία πρέπει να υποχωρήσει αλλιώς γίνονται συμπλοκές μέχρι θανάτου. Την ημέρα των Φώτων γυρίζουν στο χωριό τους και ο παπάς τους απαλλάσσει από τον όρκο τους. Μπορούν πλέον τότε να γυρίσουν στα σπίτια τους⁶⁷.

Στην Ανατολική Θράκη, τη νύχτα των Χριστουγέννων, γυρίζαν στα σπίτια οι Τζαμάλες, ομάδες μεταμφιεσμένων με δέρματα και κουδούνια, που χόρευαν με τη συνοδεία της γκάιντας ή της φλογέρας και έκαναν τάχα πως κυνηγούσαν ένα από αυτούς⁶⁸.

Στην Κουτσούφλιανη (Παναγία Τρικάλων) η ομάδα των μεταμφιεσμένων περιλαμβάνει τη νύφη, τον γαμπρό, τον παπά και άλλους. Ντυμένοι με δέρματα και παλιόρουχα, φορτωμένοι με κουδούνια και κρατώντας κάλτσες γεμάτες στάχτη, βγαίνουν πριν βγει ο ήλιος στους δρόμους, «φορολογούν» τους περαστικούς και επισκέπτονται τα σπίτια μαζεύοντας χρήματα και φαγώσιμα. Αρχηγός του θιάσου είναι ο Άγιος Βασίλης που φοράει χοντρή κάπα, έχει μεγάλη άσπρη γενειάδα και περπατάει μπροστά από τους άλλους. Τραγουδούν ένα τραγούδι για τον Άγιο Βασίλη και η νύφη προσκυνάει και χαιρετάει τους περαστικούς που της φιλούν το χέρι. Εάν κάποιος δεν της δώσει χρήματα, τον χτυπούν με μία κάλτσα με στάχτη⁶⁹.

Εκτός από τις ανθρωπομορφικές μεταμφιέσεις το Δωδεκαήμερο απαντούν και ζωομορφικές μεταμφιέσεις. Συνηθισμένες είναι οι μορφές της καμήλας, της αρκούδας, του λύκου, του τράγου κ.ά. Στα Μαράσια της Αδριανούπολης, την παραμονή των Χριστουγέννων το βράδυ, φτιάχνουν καμήλα και την

66. Ντούλας Χ., «Εθιμα του Δωδεκαήμερου εν Θεσσαλία», σελ. 629.

67. Πούγγρε Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 54, 220.

68. Τζουνής Τ., «Τα βρεξούδια Ανατολικής Θράκης», σελ. 239-240.

69. Ντήτριχ Β. - Καλ Θ. - Σάργος Γ., *Κουτσούφλιανη*, σελ. 188-190.

περιφέρουν στα σπίτια εισπράττοντας χρήματα ή σιτάρι⁷⁰. Στο Θούριο Διδυμοτείχου, την παραμονή της Πρωτοχρονιάς, πολλές ομάδες νέων με καμήλες επισκέπτονται με τη σειρά τα σπίτια του χωριού⁷¹. Ο Wace ανάμεσα στις υπόλοιπες μεταμφιέσεις των αγερμών του Δωδεκαήμερου αναφέρει και αρκούδες και καμήλες⁷².

Ζωομορφικές μεταμφιέσεις συναντούμε επίσης στους «Μωμόγερους». Στα μόνιμα μέλη των αυτοσχέδιων θιάσων ανήκουν το Αγραιδόπον (αγριοκάτσι-κο), η Αιγιδίτσα (γιδάκι), ο Άρκον (αρκούδα), το Καμέλ (καμήλα), το Κουταβόπον (κουταβάκι), ο Λύκον (λύκος), το Σκυλίν (σκύλος) και ο Τράγος⁷³.

Την εορτή των Φώτων τελούνται οι τελευταίοι αγερμοί του Δωδεκαήμερου στα περισσότερα μέρη. Εκτός από τις ομάδες των παιδιών που γυρίζουν στα σπίτια για να πουν τα κάλαντα, φαινόμενο με πανελλήνια διάσταση, σε πολλά μέρη συνεχίζονται ακόμη οι αγερμοί ενηλίκων. Στον Αλμυρό οι μεταμφιεσμένοι «καλιντράδες» υποκρίνονται πρόσωπα μιμικού δράματος: γαμπρό, νύφη, πεθερά, αράπη, γιατρό⁷⁴.

Στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα, την ημέρα των Φώτων, οι «ποταμάρχοι», δηλαδή οι ενοικιαστές των νερών του Κηφισού, είχαν το αποκλειστικό δικαίωμα να λένε το τραγούδι της καλημέρας και για αυτό τους ονόμαζαν και «Καλημέρηδες». Με συνοδεία οργάνων γύριζαν στα σπίτια τραγουδώντας ένα τραγούδι, που περιλάμβανε εγκώμια και ευχές για τους νοικοκυραίους. Σε αντάλλαγμα τους έδιναν χρήματα. Επίσης, κατά τη διάρκεια του αγερμού, τους αναγνωρίζονταν το δικαίωμα να κλέψουν όποιο πουλερικό έβρισκαν μπροστά τους και για αυτό συχνά ακούγονταν φωνές που προέτρεπαν τους νοικοκυραίους να κλείσουν τα πουλερικά στα κοτέτσια. Ακριβώς γιατί έρχονται οι «Καλημέρηδες»⁷⁵.

Την ημέρα της εορτής του Αγίου Ιωάννη τελούνται σε κάποια μέρη οι τελευταίοι αγερμοί του Δωδεκαήμερου. Στα Λακκοβήγια Παγγαίου οι «Παμπόγεροι», ομάδες μασκαράδων που φοράνε κουδούνια και ό,τι άλλο μπορεί να εμπνεύσει τον φόβο, γυρίζουν στους δρόμους και τρομάζουν τον κόσμο⁷⁶. Την ίδια ημέρα στη Νικήσιανη εμφανίζονται οι «Αράπιδες». Σε παλιότερες εποχές εμφανίζονταν και την Πρωτοχρονιά. Με μία ιδιαίτερα δαιμονική εμφάνιση και τεράστια κουδούνια γυρίζουν στο χωριό κάνοντας τρομακτικό θόρυβο. Κατά τον αγερμό δεν τραγουδούν ούτε περιμένουν φιλέματα. Οι νοικοκυραίοι τους περιμένουν στην πόρτα του σπιτιού και τους κερνούν τσί-

70. Μέγας Γ., «Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5-6 (1943-1944), σελ. 121.

71. Κτενίδης Δ., «Λαογραφικά στοιχεία των κατοίκων του χωριού Θουρίου, περιφέρειας Διδυμοτείχου», σελ. 141.

72. Wace A.J.B., «Mumming Plays in the Southern Balkans».

73. Σαμουηλίδης Χ., *Το λαϊκό παραδοσιακό θέατρο του Πόντου*, σελ. 31-58.

74. Μέγας Γ., «Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5-6 (1943-1944), σελ. 135.

75. Καμπούρογλου Δημήτριος, *Ιστορία των Αθηναίων*, τόμ. 1, σελ. 236 και τόμ. 3, σελ. 166-167.

76. Γούσιος Α., *Η κατά το Πάγγαιον χώρα Λακκοβηκίων*, σελ. 40-41.

πουρο ή κρασί⁷⁷. Στις 8 Ιανουαρίου, στη Στενήμαχο, απαντούν αγερμοί μεταμφιεσμένων. Στην ομάδα αυτή υπάρχουν ο Γενίτσαρος, ο Στάρτσος (γέρος) και η Καίνα (γυναίκα)⁷⁸.

Οι αυτοσχέδιες παραστάσεις με βασικό μοτίβο τον θάνατο και την ανάσταση συμβολίζουν το ίδιο το εποχικό δράμα, δηλαδή τον χειμώνα-θάνατο και την άνοιξη-ανάσταση της φύσης.

Με το πέρασ του Δωδεκαήμερου οι αγερμοί χάνονται για να εμφανιστούν πάλι στις κινητές εορτές, που συνδέονται με τον εορτασμό του Πάσχα.

Ο εορτασμός της Αποκριάς συνδέεται με τους αγερμούς των ενήλικων μεταμφιεσμένων, που γυρίζουν στα σπίτια του χωριού ή και στα χωριά. Το έθιμο θυμίζει τους αγερμούς του Δωδεκαήμερου και συναντάμε πάλι τις μορφές του γαμπρού, της νύφης και του αράπη και πολύ συχνά την καμήλα και την αρκούδα. Η Αποκριά σηματοδοτεί το τέλος του χειμώνα και ο εορτασμός της περιέχει ένα σημαντικό πλούτο αγροτικών εθίμων, που συμβολίζουν την αναγέννηση της γης.

Σημαντικά αγερμικά έθιμα της Αποκριάς απαντούν στη Νάουσα (Γιανίτσαροι και Μπούλες)⁷⁹, στην Ηλεία (Γιανίτσαροι, Μπούλες, Γέροι)⁸⁰, στη Σκύρο (Γιανίτσαροι, Νυφάδες, Γέρος, Κορέλλα)⁸¹, στη Νάξο (Μοσκάροι, Παλιομοσκάροι, Κουδουνάτοι, Γριές)⁸², στην Κεφαλονιά (Γιανίτσαροι, Ντάμες, Κουδουνάδες, Κουλούμπασης)⁸³, στον Σοχό (Καρναβάλια)⁸⁴ και αλλού.

Στην Κόνιτσα, την Αποκριά, τα παιδιά γύριζαν στα σπίτια μεταμφιεσμένα, φωνάζοντας: «Πρα-πρα» που σήμαινε «δώσε παρα», δηλαδή χρήματα. Οι νοικοκυρές πρόθυμα έδιναν τα φιλοδωρήματα στα παιδιά. Όσες δεν είχαν χρήματα τα φίλευαν αυγά, γλυκά ή άλλα καλούδια⁸⁵.

Στο Σουφλί, τη Δευτέρα μετά την Κυριακή της Αποκριάς, οι άντρες αφού πρώτα βασανίσουν όσα σκυλιά καταφέρουν να πιάσουν, όλοι μαζί κάνουν μία γραμμή ο ένας πίσω από τον άλλο και συνδέονται με ένα σκοινί. Μπροστά πηγαίνει ο πιο ψηλός. Όλοι τους κουβαλούν κάτι, ένα δισάκι, σκόρδα, κρεμμύδια και φορούν κουδούνια στον λαιμό τους. Ο πρώτος κρατάει στο χέρι του ένα «χοντρόχερο», δηλαδή ένα μεγάλο ξύλινο «στούμπο» από γουδί. Όπως είναι στη σειρά γυρίζουν στα σπίτια και υποχρεώνουν τους νοικοκυραίους να προσκυνήσουν το «χοντρόχερο». Αυτοί που βρίσκονται στο πίσω μέρος της γραμμής θορυβούν έντονα φωνάζοντας: «Εδώ είναι το τυρί, εδώ είναι τα αυγά, εδώ είναι το

77. Παραφεντίδου Α., «Οι αράπ'δεις της Νικήσιανης στο πλαίσιο των μεταμφιέσεων του Δωδεκαήμερου».

78. Wace A. J. B., «North Greek Festivals and the Worship of Dionysos», σελ. 243.

79. Μπαϊτίσης Τ., *Γιενίτσαροι και Μπούλες*.

80. Ψυχογιός Ντ., «Οι Γιενίτσαροι».

81. Παπαγεωργίου Δ., «Αι Απόκριε εν Σκύρω».

82. Οικονομίδης Δ., «Ο Διόνυσος και η άμπελος εν Νάξω κατά τας αρχαίας και νεωτέρας παραδόσεις».

83. Λουκάτος Δ., «Οι λαϊκές Αποκριές στην Κεφαλονιά».

84. Αικατερινίδης Γ., «Τα καρναβάλια στον Σοχό».

85. Τουφίδης Σ., «Εθιμα που χάθηκαν», σελ. 11.

κρασί κ.λπ.». Η νοικοκυρά του σπιτιού τους δίνει ό,τι έχει και αυτοί τα βάζουν στους ντορβάδες τους. Με το σκοινί κλείνουν τον δρόμο, σταματούν τους πλούσιους και τους ζητούν χρήματα. Με όλα, όσα μαζεύουν, στήνουν στο καφενείο γλέντι στο οποίο παίρνουν μέρος και οι πριν από λίγο «φορολογηθέντες»⁸⁶.

Τη Δευτέρα της Τυρινής εβδομάδας τελούταν στην ανατολική Θράκη το έθιμο του «Καλόγερου». Πρόκειται για ένα πολύπλοκο παραστατικό δράμα με βασικό μοτίβο τον θάνατο και την ανάσταση, που περιλαμβάνει αγερμό των μελών του θιάσου στα σπίτια του χωριού. Στη διαδρομή συλλαμβάνουν όποιον βρεθεί μπροστά τους και για να τον απελευθερώσουν τον υποχρεώνουν να πληρώσει λύτρα⁸⁷.

Σε κάποιες περιοχές της Βόρειας Ελλάδας το έθιμο τελείται σήμερα από τους απογόνους των προσφύγων. Εάν και ο αγερμός έχει πλέον «εξευγενιστεί», οι συλλήψεις και τα λύτρα παραμένουν⁸⁸.

Αγερμοί τελούνται και στα πλαίσια της «Σκυλοδευτέρας». Το έθιμο τελείται τη Δευτέρα της Τυρινής εβδομάδας ή την Καθαροδευτέρα και περιλαμβάνει τελετουργικό βασανισμό των σκύλων. Στο Βαθύ, στους Βουρλιώτες και στους Μυτιληνιούς της Σάμου, τη Δευτέρα της Τυρινής εβδομάδας, όλοι όσοι πήραν μέρος στον βασανισμό των σκύλων γυρίζουν στα σπίτια τους με τη συνοδεία της γκάντας ή της λύρας και κρατούν μία σημαία, που αποτελείται από ένα καλάμι και ένα απλό μαντήλι, τραγουδούν αστεία άσματα και βωμολοχούν. Κάποιος προσποιείται τον μεθυσμένο, κρατάει ένα καντάρι (ζυγαριά) χωρίς βαρίδι και ζυγίζει ένα καλάθι με κόπρανα σκύλων. Με τα χρήματα και τα αυγά, που συγκεντρώνουν από τον αγερμό, αγοράζουν κρασί και οργανώνουν γλέντι το απόγευμα στην πλατεία⁸⁹.

Στο Σουφλί κυνηγούν και βασανίζουν τους σκύλους στον δρόμο και μετά όλοι μαζί τελούν αγερμό. Ζητούν από τους νοικοκυραίους να προσκυνήσουν ένα γουδοχέρι και με τα τρόφιμα, που συγκεντρώνουν, στήνουν γλέντι στο οποίο συμμετέχουν όλοι⁹⁰.

Τη Δευτέρα της Τυρινής ή την Καθαροδευτέρα στη Θράκη τελείται το δράμα του «Κιοπέκ Μπέη» (μπέη των σκύλων). Το δράμα περιλαμβάνει τελετουργικό αγερμό στα σπίτια του χωριού από τον θίασο του Μπέη. Ο Μπέης εύχεται αύξηση της γονιμότητας στα μέλη της οικογένειας, στα ζώα και στα χωράφια τους και αυτοί του προσφέρουν πιοτά, ψωμί, χρήματα, γεννήματα και μαντήλια⁹¹.

Στη Βίτσα Ζαγορίου, την Κυριακή της Τυρινής, ομάδες μεταμφιεσμένων γύριζαν στα σπίτια και εκτός των άλλων παράσταναν μία σύντομη εκδοχή του φόνου του Πανάρετου, που είχαν δανειστεί από κάποια λαϊκή διασκευή

86. Μουχταρίδου Σ., *Έθιμα του λαϊκού εορτολόγιου Σουφλίου*.

87. Βιζυηνός Γ., «Οι καλόγεροι και η λατρεία του Διονύσου εν Θράκη».

88. Ρέκλος Α., «Ο καλόγερος στην Αγία Ελένη Σερρών».

89. Κρητικίδης Ε., *Σαμιακά έθιμα*, σελ. 52-53.

90. Μουχταρίδου Σ., *Έθιμα του λαϊκού εορτολόγιου Σουφλίου*, σελ. 150.

91. Μαυροπούλου Α., «Λαογραφικά», σελ. 270.

της «Ερωφίλης» του Γ. Χορτάτζη⁹². Το βασικό δρώμενο του φόνου του γαμπρού από τον αράπη, ή και το αντίθετο αντικαταστήθηκε από το έργο του Χορτάτζη ώστε οι αρχικές μορφές του γαμπρού και του αράπη να αντικατασταθούν από τον βασιλιά και τον Πανάρετο. Βρισκόμαστε μπροστά σε μία σπάνια περίπτωση «επανατελετουργικοποίησης». Ένα έργο του λόγιου θεάτρου κάτω από συγκεκριμένες πολιτισμικές συνθήκες απομόνωσης, οικονομικής καθυστέρησης και στασιμότητας επανεντάσσεται στις εθιμοτυπίες των δρώμενων. Απαραίτητη προϋπόθεση για αυτήν την αντιστροφή στην εξελικτική διαδικασία της θεατρικής τέχνης είναι το γεγονός ότι η «Ερωφίλη» την περίοδο της Τουρκοκρατίας έγινε κτήμα του λαϊκού πολιτισμού και της λαϊκής παράδοσης⁹³.

Με τον ερχομό της άνοιξης συνδέεται το «Χελιδόνισμα», ένα αγερμικό έθιμο που τελείται συνήθως την πρώτη του Μάρτη σχεδόν σε όλη την Ελλάδα. Ομάδες παιδιών γυρίζουν στα σπίτια κρατώντας ένα ομοίωμα χελιδονιού και τραγουδούν ειδικά κάλαντα. Τα κάλαντα και ο αγερμός μαρτυρούνται από την αρχαιότητα⁹⁴.

Στη Βόρειο Ήπειρο, την ημέρα του Ευαγγελισμού, τα παιδιά φορούν κουδούνια και γυρίζουν από σπίτι σε σπίτι τραγουδώντας:

*«Φευγάτε φίδια
φευγάτε γουστερίτσες,
τι έρχετ' ο Βαγγέλης
να σας πάρει το κεφάλι
να το ρίξει στο ποτάμι»⁹⁵.*

Για τους Σαρακατσάνους η ημέρα του Ευαγγελισμού είναι «σημαδιακή μέρα». Για να την πανηγυρίσουν «αρματώνουν» τα κοπάδια, που στα χειμαδιά όλο τον χειμώνα μένουν «ξαρμάτωτα», με τα κυπροκούδουνα και το βράδυ πάλι τα «ξαρματώνουν». Η ενέργεια αυτή γίνεται με σκοπό αποτρεπτικό, για να διώξουν τα ζούδια και τα δαιμόνια. Την παραμονή τα αγόρια από οχτώ ως δώδεκα χρονών πάνε στους κάμπους, μαζεύουν κάθε λογής λουλούδια, τα φέρνουν στα κονάκια και το απόγευμα στολίζουν με αυτά ένα καλάθι. Την ημέρα της εορτής ξεκινούν δύο-τρία αγόρια μαζί. Τα δύο κρατούν τα κυπριά και τα κουδούνια και το τρίτο το καλάθι με τα λουλούδια. Γυρίζουν στα κονάκια, χτυπούν τα κουδούνια και λένε το τραγούδι του Ευαγγελισμού. Οι νοικοκυρές τους βάζουν αυγά στο καλάθι ή τους δίνουν χρήματα⁹⁶.

92. Πολυμέρου-Καμηλάκη Αι., «Πανάρατος. Λαϊκή διασκευή και παράσταση της Ερωφίλης στη Δυτική Ρούμελη», σελ. 177.

93. Πούχγερ Β., *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου. Κριτικές παρατηρήσεις στον γενετικό κώδικα της θεατρικής συμπεριφοράς του ανθρώπου*, σελ. 66-67.

94. Πούχγερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 38-39.

95. Οικονομίδης Δ., «Από τη βορειοηπειρωτική λαογραφία», σελ. 88.

96. Χατζημιχάλη Α., *Σαρακατσάνοι*, σελ. 160-161.

Αγερμοί τελούνται και κατά τη διάρκεια της νηστείας. Στην Κύθνο, το απόγευμα της παραμονής των Αγίων Θεοδώρων, τα παιδιά γυρίζουν στα σπίτια τραγουδώντας: «Κουκκάκι αλευράκι, κουκκάκι πιπεράκι, κουκκάκι αλατάκι». Με τα υλικά, που συγκεντρώνουν, τα κορίτσια κατασκευάζουν την «αρμυρόπιτα» και τη ψήνουν σε φωτιά την οποία ανάβουν όλοι μαζί. Αγόρια και κορίτσια πηδούν πάνω από τη φωτιά φωνάζοντας: «Εφέτος 'ς τα κατώγεια του χρόνου 'ς τα ανώγεια». Τα κορίτσια βάζουν στο μαξιλάρι τους ένα κομμάτι από την πίτα για να μαντέψουν ποιος θα είναι ο μελλοντικός σύζυγός τους⁹⁷.

Την Κυριακή της Σταυροπροσκυνήσεως στη Χίο τα παιδιά γυρίζουν τραγουδώντας στα σπίτια και ζητώντας αυγά⁹⁸.

Την ίδια Κυριακή, στην Κύθνο μετά τη λειτουργία, τα παιδιά κρατώντας ένα ανθοστολισμένο σταυρό επισκέπτονται τα σπίτια όπου τους δίνουν αυγά και τραγουδούν:

*«Εμείς οι τρεις οι τέσσερις και άλλ' εικοσιτέσσερις
την Πόλην εγυρίσαμε, την Πόλη τη μητρόπολη.
Μάρτη, Μάρτη μου καλέ και Απρίλη φοβερό
βαλ' τα σύκα 'ς το μαντήλι, τα σταφύλια 'ς το κοφίνι.
Χαίρε Αδάμ, χაίρε αγνή, χაίρε τίμιε Σταυρέ.
Ω χαρά των Αποστόλων και σοφία του Θεού.
Σήμερα και αύριο κι όλη την εβδομάδα
ως λουλουδίζει ο Σταυρός, να λουλουδίζουν τα ορνίθια.
Όξω ψύλλοι ποντικοί, πάρτε όρη και βουνή.
Τα κουκούλια σας πολλά και σφιχτά και δυνατά
και το βάρος σας μετάξι»⁹⁹.*

Αγερμοί απαντούν σε όλη την Ελλάδα το Σάββατο του Λαζάρου. Τα έθιμα αυτά είναι κυρίως γνωστά ως η παγανιστική, εαρινή αγερμική και θεατρική νεκρυναστάσιμη τελετουργία των παιδιών. Έχει μαγικό, λατρευτικό, ευετηριακό, γονιμικό περιεχόμενο και έντονα κοινωνικό και παιδευτικό χαρακτήρα, αλλά λειτουργεί και ως μυητικό δρώμενο κοριτσιών στην εφηβεία. Η Δυτική Ελλάδα, η οποία με σχετικό σύνορο τον ορεινό όγκο της Πίνδου και τις παραφυάδες της στην Πελοπόννησο, αποτελεί ένα ιδιαίτερο και ενιαίο πολιτισμικό χώρο και ο αγερμός του Λαζάρου τελείται στα πλαίσια μιας μουσικής επαιτείας από ομάδες ανδρών, τουλάχιστον, από το 2ο μισό του 19ου αιώνα. Ως τέτοιο δρώμενο τελείται ως τις ημέρες μας, για τρίτη τουλάχιστον γενιά, ο αγερμός της «Λαζάρου» στη Βόνιτσα¹⁰⁰. Εκτός από τους αγερμούς των παιδιών και των ενηλίκων δεν λείπουν ούτε οι αγερμοί των μεταμφιεσμένων. Οι αγερ-

97. Βαλληνδάς Α., *Κυθνιακά: ήτοι της νήσου Κύθνου χωρογραφία και ιστορία*, σελ. 118-119.

98. Μέγας Γ., «Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 18.

99. Βαλληνδάς Α., *Κυθνιακά: ήτοι της νήσου Κύθνου χωρογραφία και ιστορία*, σελ. 119.

100. Ψυχογιού Ε., «Μαυρογή» και Ελένη. *Τελετουργίες θανάτου και αναγέννησης*, σελ. 248-249.

μοί των κοριτσιών είναι οι πιο συνηθισμένοι και η αιτία βρίσκεται στον ανοιξιάτικο και γονιμολατρικό χαρακτήρα του εθίμου¹⁰¹.

Πιο εξελιγμένες μορφές του δρώμενου όπως το λίκνισμα του ομοιώματος του Λαζάρου, που μεταφέρουν οι τελεστές του αγερμού, ή η αναπαράσταση της ανάστασης του Λαζάρου συναντάμε στη Νότια Ελλάδα, στα Δωδεκάνησα¹⁰², στα έθιμα των Σαρακατσαναίων¹⁰³, στο Πωγώνι¹⁰⁴ και στη Βόρεια Ήπειρο¹⁰⁵.

Σε άλλες περιοχές των Σαρακατσάνων (Ήπειρος, Θεσσαλία, Μακεδονία, Βάλτος) οι αγερμοί τελούνται από αγόρια ενώ σε άλλες (κάτω Ρούμελη, Στερεά, Αττική) από κορίτσια. Στις πρώτες περιοχές βρίσκουμε την αρχαιότερη και την πιο πρωτόγονη μορφή του εθίμου, δηλαδή την αναπαράσταση του θανάτου του Λαζάρου και την ανάστασή του. Ανάλογό της συναντούμε μονάχα στην Κύπρο¹⁰⁶.

Στην Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα συγκροτούνται ομάδες κοριτσιών με τέσσερα συνήθως μέλη. Αυτά εκλέγουν ένα «καλαθιάρη» ή «σκυλομάγκα», ένα παλληκάρι της ίδιας ηλικίας δυνατό και ευπαρουσίαστο, που πρέπει να τα προστατεύσει από τα σκυλιά και εάν συναντήσουν άλλη ομάδα να παλέψει με τον αντίστοιχο «καλαθιάρη». Δεν πρέπει να είναι συγγενής των κοριτσιών και στο τέλος παίρνει μερίδιο από τα αυγά¹⁰⁷.

Στα Βέντσια της Δυτικής Μακεδονίας, από την Καθαρά Δευτέρα έως του Λαζάρου, τα κορίτσια τραγουδούν τον Λάζαρο. Μόλις εμφανιστεί ξένος στο χωριό όλα τα κορίτσια, μικρά και μεγάλα, τον επισκέπτονται και του τραγουδούν τραγούδια της ξενιτιάς, εγκωμιαστικά και άλλα¹⁰⁸.

Στις Καρυές της επαρχίας Καβακλή ο Μ. Λουλουδόπουλος καταγράφει ένα αγερμό κοριτσιών:

«Το Σάββατον του Αγίου και Δικαίου Λαζάρου, παρθένοι, ανά τέσσαρες ή και πλειότεραι, ευπρεπώς και εορτασίμως ενδεδυμένοι, περιέρχονται τας οικίας συγγενών και γνωστών, άδουσαι τα παρατιθέμενα δύο άσματα μεθ' ων και τινά άλλα, ερωτικής φύσεως εάν ο καλός τινος εκ τούτων, παρευρίσκειται και απαιτήση τούτο. Τα ως αμοιβήν των κόπων λαμβανόμενα χρήματα διατίθενται βραδύτερον προς ευωχίαν»¹⁰⁹.

101. Πούχχερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 40.

102. Πούχχερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον θεσσαλικό χώρο», σελ. 235.

103. Χατζημιχάλη Α., *Σαρακατσάνοι*, σελ. 161-163.

104. Οικονομίδης Δ., «Από την βορειοηπειρωτική λαογραφία», σελ. 26.

105. Μέγας Γ., «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 26.

106. Χατζημιχάλη Α., *Σαρακατσάνοι*, σελ. 161.

107. Πούχχερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 42.

108. Μέγας Γ., «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 17.

109. Λουλουδόπουλος Μ., *Ανέκδοτος Συλλογή ηθών, εθίμων, δημοτικών ασμάτων, προλήψεων, δεισιδαιμονιών, παροιμιών, αινιγμάτων κτλ. των Καρυών (Επαρχίας Καβακλή)*, σελ. 194-195.

Ο Λουλουδόπουλος παραθέτει και τα δυο κύρια τραγούδια του εθίμου, που δεν έχουν καμιά σχέση με την υποτιθέμενη θλίψη της ημέρας, ούτε διαθέτουν εμφανή μαγικά-αποτρεπτικά χαρακτηριστικά. Με αναφορές σε αρραβωνιάσματα και σε όμορφα παλληκάρια η μοναδική σκοπιμότητα που φαίνεται πως εξυπηρετούν είναι η σύσφιξη των σχέσεων ανάμεσα στα μέλη της ομάδας και πιθανώς η διευκόλυνση σύναψης σχέσεων, που θα οδηγήσουν στον γάμο.

Η μεγάλη συμμετοχή κοριτσιών στους αγεργμούς του Λαζάρου, σε όλη την Ελλάδα, προσφέρεται ως δημόσια αφορμή γνωριμίας ανάμεσα στα δύο φύλα. Παρόμοια κοινωνική λειτουργία έχουν και οι αγεργμοί των παλληκαριών που είναι πιο συνηθισμένοι την περίοδο του καρναβαλιού¹¹⁰.

Αγεργμούς κοριτσιών την ημέρα του Λαζάρου καταγράφουν και οι Wace και Thompson στις κοινότητες των Βλάχων νομάδων. Τα κορίτσια συγκεντρώνονται σε ομάδες των πέντε ή και μεγαλύτερες και φτιάχνουν ένα ομοίωμα αγοριού. Ένα από τα κορίτσια είναι επικεφαλής της ομάδας και κουβαλάει το ομοίωμα το οποίο είναι στολισμένο με λουλούδια. Η ομάδα γυρίζει στα σπίτια και τραγουδάει στα βλάχικα ή στα ελληνικά. Κάποιες φορές το ομοίωμα το μεταφέρουν δύο άτομα που μπορεί να είναι αγόρια ή κορίτσια. Αυτό γίνεται για να αποφεύγουν τα αστεία εις βάρος του κοριτσιού που μεταφέρει το ομοίωμα¹¹¹.

Αντίθετα με τις Καρτές, το έθιμο των Βλάχων διατηρεί ανέργια όλα τα μαγικοθησκευτικά χαρακτηριστικά του.

Το ομοίωμα του Λαζάρου απαντά συχνά στη λαϊκή παράδοση και πιθανώς συνδέεται με τα ανοιξιάτικα δρώμενα της αναγέννησης της φύσης. Στην Αμοργό, μόλις έρθει η Σαρακοστή, ζυμώνουν και φτιάχνουν τους «Λάζαρους», ανθρωπάκια με μύτη, στόμα, μάτια και τα δίνουν στα παιδιά. «Λάζαρους», ειδικά ψωμιά και κουλούρια, κάνουν επίσης στη Λήμνο, στη Λέσβο και στη Θράκη¹¹². Στη Νίσυρο φτιάχνουν τα «Λαζαράκια», αρτοσκευάσματα με σχήμα ανθρώπου και γέμιση¹¹³. Ομοίωμα του Λαζάρου μεταφέρουν τα κορίτσια στο Τρίκερι, στο Πήλιο και στην επαρχία Ελασσόνας¹¹⁴.

Στη Στερεά Ελλάδα στον αγεργμό παίρνουν μέρος μόνον κορίτσια. Μία κρατάει στην αγκαλιά της ένα κόπανο για τα ρούχα, τυλιγμένο με πολλά παρδαλά και πολύχρωμα κομμάτια πανιών, έτσι ώστε να μοιάζει με μωρό. Αλλού για Λάζαρο έχουν μία ρόκα ή καλάμια δεμένα σταυρωτά ή μία κούκλα που τη στολίζουν με λουλούδια, πανιά και κορδέλες. Στην Κρήτη κατασκευάζουν ένα σταυρό με καλάμια και τον στολίζουν με λουλούδια. Αυτός είναι ο Λάζαρος και τα παιδιά τον κουβαλούν από σπίτι σε σπίτι¹¹⁵.

110. Πούγχερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 40.

111. Wace A. J. B. - Thompson M. S., *The nomads of the Balkans*, σελ. 141.

112. Μέγας Γ., «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 17, 25.

113. Χαρτοφύλης Κ., «Το έθιμο της καλαντήρας».

114. Πούγχερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον θεσσαλικό χώρο», σελ. 234-235.

115. Μέγας Γ., «Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 25.

Στο χωριό Κωστή της Ανατολικής Θράκης τα κορίτσια και τα αγόρια ως δώδεκα χρονών έφτιαχναν τον Λάζαρο, δηλαδή τύλιγαν ένα κομμάτι ξύλο με ματτήλια σαν να ήταν κούκλα και γύριζαν στα σπίτια¹¹⁶.

Στο Διδυμότειχο, την ημέρα του Λαζάρου, έντυναν τα «Λαζαράκια». Φορούσαν στα παιδιά άσπρα μακριά πουκάμισα, τους έδιναν ένα καλαθάκι και ύστερα αυτά γύριζαν από σπίτι σε σπίτι χορεύοντας και τραγουδώντας. Οι γυναίκες τους έδιναν αυγά και λεπτοκούκια, δηλαδή κουκιά μουσκεμένα στο νερό¹¹⁷.

Στην Κεφαλονιά ένα από τα παιδιά κρατάει ένα ανθοστόλιστο στρογγυλό στεφάνι με ένα σταυρό, που και αυτός είναι στολισμένος με λουλούδια¹¹⁸.

Στο Τσακίλι της επαρχίας Μετρών, το Σάββατο του Λαζάρου, γυρίζουν στο χωριό οι «Κατσβέλες», δηλαδή ομάδες από τσιγγάνες. Ένα μικρό κορίτσι, το «Κατσβελάκι» το ντύνουν με ωραία και καινούρια ρούχα και μαζί του γυρίζουν χορεύοντας και τραγουδώντας τον Λάζαρο. Οι νοικοκυρές τους δίνουν ψωμί ή χρήματα¹¹⁹.

Στην Ήπειρο και στην Αλβανία ο αγερμός του Σαββάτου του Λαζάρου έχει άγριο και πολεμικό χαρακτήρα. Μοιάζει δηλαδή περισσότερο με τους αγερμούς του Δωδεκαήμερου παρά με τους αντίστοιχους ανοιξιάτικους. Γίνονται μεταμφιέσεις και μεταφέρεται ένα περίεργο ομοίωμα του Λαζάρου, που ταυτόχρονα είναι και μουσικό όργανο. Σε ένα ορθογώνιο σανίδι, που στερεώνεται κάθετα στην άκρη ενός κονταριού (τα δυο μαζί σχηματίζουν ένα κεφαλαίο Τ) και έχει ύψος ανθρώπου, κρεμούν κουδούνια και κυπριά. Όταν κουνούν ρυθμικά το κοντάρι, τα κουδούνια ηχούν αρμονικά και ο ήχος τους λειτουργεί ως υπόκρουση στο τραγούδι. Το κατασκευάσμα αυτό μοιάζει πολύ με άνθρωπο¹²⁰.

Για τους αγερμούς των μεταμφιεσμένων, το Σάββατο του Λαζάρου, στην Ήπειρο ο Δ. Οικονομίδης γράφει:

«Εν Δελβινακίω κατά το Σάββατον του Λαζάρου οι μαθηταί ήρχοντο λίαν πρωί εις το σχολείον. Εκεί ο διδάσκαλος μετημφιέζε τους μεγαλύτερους των μαθητών. Πρώτον έκαμνε τη «νύφη» και τον «γαμπρό». Άλλος εγίνετο ποιμήν, έτερος παπάς με θυμιατόν, άλλος γύφτος, βαρελάς κτλ. Εγίνετο δε και αναπαράστασις της αναστάσεως του Λαζάρου. Μαθητής τις προσεποιείτο τον νεκρόν και περιτυλισσόμενος δια λευκού χιτώνος, εδένετο με σχοινία και εφέρετο επί των χειρών των μαθητών. Διά να έχη δε και όψιν νεκρού, επεπάσσετο το πρόσωπον αυτού δι' αλεύρου. Μετά τη λήξιν της περιοδείας ανίστατο εις χώρον περίοπτον, ώστε να φαίνεται εις πάντας. Ούτω οι μεταμφιεσμένοι, μετά της ακολουθίας των άλλων μαθητών εκ της σχολής, ήρχοντο εις το «χαγιατί» της εκκλησίας, ακριβώς κατά την απόλυσιν και εκεί εχόρευον εις θρίαμβον της του

116. Πετρόπουλος Δ., «Λαογραφικά Κωστή Ανατολικής Θράκης», σελ. 236.

117. Τσακίρη Α., «Λαογραφικά Διδυμοτείχου», σελ. 152.

118. Τσιτσέλης Η., «Εθιμα εν Κεφαλληνία: η Μεγάλη Εβδομάς και το Πάσχα», σελ. 281.

119. Χουρμουζιάδης Κ., «Το Τσακίλι (Πετροχώρι) της επαρχίας Μετρών», σελ. 316.

120. Πούγχερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 42.

Λαζάρου αναστάσεως. Μετά ταύτα καθοσιωθέντες, επεσκέπτοντο τας οικίας αρχίζοντες από του παπά το σπίτι και άδοντες:

«Σήκου, σήκου, δέσποτα, και μη βαριοκοιμάσαι,
οι εκκλησιές διαβάζουνε, τα μοναστήρια ψάλλουν»¹²¹.

Στη Βόρεια Ήπειρο άγριες ομάδες μεταμφιεσμένων αντρών γυρίζουν την τελευταία εβδομάδα της Σαρακοστής, τραγουδούν τον Λάζαρο και μαζεύουν αυγά. Ο θίασος αποτελείται από ένα καπετάνιο με φουστανέλλα και γιαταγάνι, τον «ψυχογιό» του, τον ιατρό, δύο νοσοκόμες, τη νύφη, τον γαμπρό, ένα παλιάτσο που φοράει ένα «χοτζορέ» (μυναρέ) στο κεφάλι του και τον φυλούν παλληκάρια με τα γιαταγάνια, τον μπαμπα-Σεχ με τα άσπρα γένια, τον γέρο, τη γριά, τον σείτάνη με την ουρά και την πίπα και τελευταίο τον αράπη. Όλοι έχουν κουδούνια και φορούν μάσκες από χαρτόνι και σύρμα. Όταν βρεθούν δύο ομάδες μαζί μάχονται και νικήτρια είναι η ομάδα, που ένα μέλος της θα καταφέρει να κόψει με το σπαθί του τον μυναρέ από το κεφάλι του παλιάτσου της αντίπαλης ομάδας¹²².

Στο Αργυρόκαστρο, το Σάββατο του Λαζάρου, τα παιδιά μασκαρεύονται και γυρίζουν στα σπίτια αρματωμένα με γιαταγάνια, χατζάρια και κουδούνια. Μπροστά πηγαίνει ο Μπαϊραχτάρης (σημαιοφόρος) καταφορτωμένος με κουδούνια και με μία μεγάλη πάλα (σπαθί) στο χέρι. Ακολουθούν οι άλλοι κουμπουράδες και κουδουνοφόροι και μετά η νύφη, ο γαμπρός και στο τέλος ο γέρος και η γριά. Όταν οι «Λάζαροι» φτάνουν σε πομπή μπροστά στα σπίτια, χτυπούν δαιμονισμένα τα κουδούνια και κουνούν απειλητικά τα γιαταγάνια. Μετά τραγουδούν τον Λάζαρο και οι νοικοκυρές τους φιλεύουν διάφορα φαγώσιμα¹²³.

Στη Νίσυρο το Σάββατο του Λαζάρου είναι συνδεδεμένο με το έθιμο της «καλαντήρας». Η «καλαντήρα» είναι μία ξύλινη, θολοειδής, ανθοστολισμένη κατασκευή με σχήμα σταυρού, που στο μπροστινό της μέρος φέρει ένα ομοίωμα του Λαζάρου και στην κορυφή της ομοίωμα πτηνού, που περιστρέφεται με τη βοήθεια ενός σπάγκου. Τα παιδιά κρατούν την «καλαντήρα», γυρίζουν στα σπίτια και τραγουδώντας μαζεύουν αυγά κουλούρια και χρήματα¹²⁴. Πιθανώς το έθιμο της «καλαντήρας» να προέκυψε από τον συνδυασμό του «χελιδονίσματος» και του εορτασμού της ανάστασης του Λαζάρου.

Την Κυριακή των Βαΐων οι αγερμοί σχετίζονται με τα βάγια, όπως π.χ. το «βάισμαν» στον Πόντο. Στο Αδραμύτι της Λέσβου τα παιδιά φτιάχνουν ένα δεμάτι από κλαδιά δάφνης, το στολίζουν με πολύχρωμα πανάκια και στην κορυφή του τοποθετούν ένα κουδούνι. Μετά την εκκλησιά γυρίζουν στα σπίτια

121. Οικονομίδης Δ., «Από την βορειοηπειρωτική λαογραφία», σελ. 26.

122. Πούγγερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 100-101.

123. Μέγας Γ., «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 26.

124. Χαροφύλης Κ., «Το έθιμο της καλαντήρας».

ψάλλοντας «την κοινήν Ανάστασιν». Κατόπιν χτυπούν τρεις φορές το δεμάτι και λένε: «*Ἐξω ψύλλοι, ποντικοί, μέσα σε βαθύ ρουμάνι*». Κόβουν ένα κλαδάκι και το δίνουν στη νοικοκυρά λέγοντας: «*Χρόνια πολλά, εν ονόματι Κυρίου, δο μ' τα' αυγὸ να φύγω*».

Τη Μεγάλη Δευτέρα στη Μάδυτο τα παιδιά κρατούν ένα σταυρό στολισμένο με μυρτιά, που ονομάζουν λένε «ρουμάνι», και γυρίζουν στα σπίτια ψάλλοντας κάλαντα με ευετηριακούς και αποτρεπτικούς σκοπούς. Στη Λέσβο και στα Δαρδανέλια το «ρουμάνι» γίνεται την «Κόκκινη Πέφτη», δηλαδή τη Μεγάλη Πέμπτη¹²⁵.

Στη Βόνιτσα το βράδυ της Μεγάλης Τετάρτης προς τη Μεγάλη Πέμπτη οι γέροι γυρίζουν στα σπίτια τραγουδώντας το: «*Σήμερα μαύρος ουρανός*»¹²⁶.

Το ίδιο τραγούδι λένε τα παιδιά και στη Σκιάθου τη Μεγάλη Πέμπτη. Φτιάχνουν ένα σταυρό από καλάμι και τον ντύνουν αρχικά με δεντρολίβανο και από πάνω με λουλούδια. Στο κέντρο του κρεμούν μία χάρτινη εικόνα του Χριστού και στην κορυφή του ένα μεγάλο πολύχρωμο μαντίλι με ζωηρά χρώματα¹²⁷.

Στο Πετρωτό Ελασσόνας ο Σταυρωμένος ζωγραφίζεται σε χαρτί. Στο Αμούρι Λάρισας τα παιδιά έχουν ένα σταυρό σε ένα πιάτο με βασιλικό¹²⁸.

Στην Αχαΐα ομάδες ανδρών ξεκινούν τον αγερό το βράδυ της Μεγάλης Πέμπτης και γυρίζουν στα χωριά ως το πρωί της μεγάλης Παρασκευής, όταν γίνεται η αποκαθήλωση¹²⁹.

Στη Λέσβο τη Μεγάλη Πέμπτη οι αγερόμοι παιδιών γυρίζουν στα σπίτια κρατώντας το «ρουμάνι». Στις Μέτρες της Θράκης τα παιδιά κάνουν ομοίωμα του Ιούδα από παλιόρουχα και γυρίζοντας στα σπίτια ζητούν «καψίδια» δηλαδή εύφλεκτα υλικά, για το κάψιμο του Ιούδα. Το ομοίωμα καίγεται την επομένη ημέρα στον Επιτάφιο¹³⁰.

Στην Κεφαλλονιά τη Μεγάλη Παρασκευή τα παιδιά γυρίζουν στα σπίτια τραγουδώντας πένθιμα τραγούδια και κρατώντας μία μικρή εικόνα του Σταυρωμένου ή της Παναγίας καλυμμένη με διαφανές σκούρο ύφασμα¹³¹.

Στην Κορώνη, τη Μεγάλη Παρασκευή, τα παιδιά κρατώντας ένα σταυρό γυρνούν στα σπίτια και τραγουδούν τα πάθη του Χριστού. Τα φιλεύουν με κουλούρια, κόκκινα αυγά ή λεφτά. Στο Καστανόφυτο Καστοριάς, την ίδια μέρα, τα παιδιά παίρνουν από την εκκλησία το «χελιδόνι», ξύλινο ομοίωμα περιστεριού. Αυτό το στολίζουν με λουλούδια και κρατώντας το ψηλά με ένα ξύλο γυρίζουν στα σπίτια και μαζεύουν δώρα, αυγά κόκκινα ή χρήματα¹³².

125. Μέγας Γ., «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 28-31.

126. Ψυχογιού Ε., «*Μαυρηγή*» και *Ελένη. Τελετουργίες θανάτου και αναγέννησης*, σελ. 367.

127. Ρήγας Γ., *Σκιάθου λαϊκός πολιτισμός*, σελ. 117.

128. Πούχνης Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον θεσσαλικό χώρο», σελ. 236.

129. Ψυχογιού Ε., «*Μαυρηγή*» και *Ελένη. Τελετουργίες θανάτου και αναγέννησης*, σελ. 367.

130. Μέγας Γ., «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 34.

131. Τσιτσέλης Η., «Εθιμα εν Κεφαλληνία: η Μεγάλη Εβδομάς και το Πάσχα», σελ. 290-291.

132. Μέγας Γ., «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 36.

Μετά την περιφορά του Επιταφίου στην Κεφαλλονιά ομάδες νέων μεταφέρουν μία σανίδα όπου έχουν πάνω της κολλημένα κεριά, αναμμένα. Περιφέρονται όλη τη νύχτα στους δρόμους, ψάλλοντας το: «Διμερίσαντο τα μιάτιά μου» και άλλα ανάλογα άσματα. Οι περιφορές αυτές υπήρξαν πολλές φορές αφορμή για παρατράγουδα και συμπλοκές¹³³.

Στη Θεσσαλία τη Μεγάλη Παρασκευή τα αγόρια γυρίζουν από σπίτι σε σπίτι και τραγουδούν «τα πάθη του Χριστού»¹³⁴.

Στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα τη Μεγάλη Παρασκευή τα παιδιά γύριζαν στα σπίτια τραγουδώντας το: «Σήμερα μαύρος ουρανός»¹³⁵.

Στις στάνες των Σαρακατσάνων, το πρωί της Μεγάλης Παρασκευής, τα αγόρια γυρνούν από κονάκι σε κονάκι για να τραγουδήσουν «τα Πάθια του Χριστού». Μαζί τους έχουν ένα σταυρό ντυμένο με μαύρο μαντίλι και στολισμένο με μπουκετάκια από λουλούδια. Το βράδυ, μόλις σουρουπώσει, τελούν πάλι αγερό στα κονάκια, τραγουδώντας «τα Πάθια της Παναγιάς» ή «τα τραγούδια που 'λεγε η Παναγιά για τον Άη». Αυτή τη φορά, όμως, δεν έχουν μαζί τους τον σταυρό¹³⁶.

Το Μεγάλο Σάββατο στην Κεφαλλονιά μετά το κάψιμο του Ιούδα τα παιδιά γυρίζουν στα σπίτια τραγουδώντας:

*«Οι Εβραίοι τα σκυλιά
που σταυρώσαν τον Χριστό
με τα πύρινα καρφιά!
Πολύ αίμα έβγαλε
για τρεις μέρες έγιανε.
Στην πομπή σας Ιουδαίοι
και στη γάνα σας Εβραίοι»¹³⁷.*

Τη Δευτέρα του Πάσχα (της Διακαινησίμου) στα Μέγαρα εορτάζονται τα «Ρουσάλια» και απαντούν αγερόμοι ανδρών ή παιδιών. Μεταφέρουν από σπίτι σε σπίτι ένα σταυρό από λουλούδια, που τον έχουν βάλει στην κορυφή μιας σημαίας, και τραγουδούν:

*«Να σας πούμε τα Ρουσάλια;
— Πέσ' τε τα βρε παλληκάρια.
— Να σ' τα πούμε 'σένα πρώτα
που σε ηύραμε στην πόρτα,
κ' εξ υστέρου της κυράς μας
και της ρουσοπερδικάς μας (...)¹³⁸.*

133. Τσιτσέλης Η., «Έθιμα εν Κεφαλληνία: η Μεγάλη Εβδομάς και το Πάσχα», σελ. 291.

134. Πούγχερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον θεσσαλικό χώρο», σελ. 235.

135. Καμπούρογλου Δημήτριος, *Ιστορία των Αθηναίων*, τόμ. 1, σελ. 237.

136. Χατζημιχάλη Α., *Σαρακατσάνοι*, σελ. 165.

137. Τσιτσέλης Η., «Έθιμα εν Κεφαλληνία: η Μεγάλη Εβδομάς και το Πάσχα», σελ. 290.

138. Μέγας Γ., «Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 50.

Στην Αθήνα, τον 19ο αιώνα, τα «Ρουσάλια» εορτάζονται την Τρίτη του Πάσχα. Την ημέρα της εορτής οι αρβανιτόφωνοι, που ζουν στα χωριά γύρω από την Αθήνα, συγκροτούν αγερούς και με τη συνοδεία ζουρνάδων και τυμπάνων επισκέπτονται αρχικά τα σπίτια των αρχόντων και στη συνέχεια τα υπόλοιπα, τραγουδώντας εγκωμιαστικά άσματα. Σύμφωνα με το έθιμο «αξιώνουν» το κάθε αρσενικό παιδί της οικογένειας, το πετούν ψηλά δηλαδή και το ξαναπιάνουν τρεις φορές, ώστε «να γίνει ανδρειωμένο». Ολοκληρώνοντας τον αγερό υπό των ήχο των οργάνων μετακινούνται στην πλατεία Θησείου, όπου περνούν την ημέρα διασκεδάζοντας¹³⁹.

Τα «Ρουσάλια» είναι μία πολύ παλιά εορτή και τα αναφέρει ο Θεόδωρος Βαλασαμών ήδη τον 12ο αιώνα. Σχολιάζοντας τον 62ο κανόνα της εν Τρουύλλω Οικουμενικής Συνόδου ως μία απαγορευμένη εορτή που τελούταν μετά το Πάσχα «από κακής συνηθείας εν ταις έξω χώραις». Πιθανώς δανείζονται το όνομά τους από τα ρωμαϊκά «Rosalia», την εορτή των ρόδων¹⁴⁰.

«Ρουσάλια» ονομάζονται και τα έθιμα που τελούνται στα νεκροταφεία ανάμεσα στο Πάσχα και την Πεντηκοστή, κυρίως το Σάββατο «του ρουσαλιού», και έχουν σχέση με τα ψυχοσάββατα¹⁴¹.

Σε άλλες περιοχές της Ελλάδας οι Ροσόληδες ή τα Ρουσάλια είναι όμιλοι φουστανελλοφόρων που φορούν κουδούνια και γυρίζουν με τη συνοδεία της γκάιντας το Δωδεκαήμερο στα χωριά. Συλλέγουν χρήματα, τα οποία χρησιμοποιούν συνήθως για κοινωφελείς σκοπούς¹⁴².

Του Αγίου Γεωργίου στην Αθήνα τα παιδιά γυρίζουν τραγουδώντας. Το τραγούδι τους εξιστορεί τον σκοτωμό του θηρίου και τη διάσωση της βασιλοπούλας από τον Άγιο¹⁴³.

Η Πρωτομαγιά είναι η κατ' εξοχήν εορτή της ανοιξιάτικης αναγέννησης. Οι εορτές της έχουν ως σκοπό τη λατρεία της γονιμότητας και τα χρησιμοποιούμενα σε αυτές σύμβολα, όπως π.χ. το «μαγιόξυλο» κ.ά., έχουν φαλλική σημασία¹⁴⁴.

Πολύ διαδεδομένη την ημέρα της Πρωτομαγιάς είναι η έξοδος στους αγρούς και η κατασκευή του Μάη (στεφάνι ή ανθοδέσμη). Αυτό κρεμάται στην πόρτα του σπιτιού και λειτουργεί ως αποτρεπτικό μέσο¹⁴⁵.

Το κύλισμα στη γλόη, ως ενισχυτικό της γονιμότητας, απαντά στη Βόρεια Θεσσαλία και στην Ανατολική Θράκη. Στην Ελασσόνα κυλιούνται μόνον οι γυναίκες. Στη Γαλανόβρυση κυλιούνται όλοι στο σιτάρι για «να γίνουν γεροί

139. Καμπούρογλου Δημήτριος, *Ιστορία των Αθηναίων*, τόμ. 1, σελ. 241.

140. Ρομαίος Κ., «Λαϊκές λατρείες της Θράκης», σελ. 108, 125.

141. Πούχνης Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 54-55.

142. Αικατερινίδης Γ., «Μεταμφιέσεις Δωδεκαήμερου εις τον βορειοελλαδικόν χώρο», σελ. 19- επίσης Πούχνης Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 54, 220.

143. Καμπούρογλου Δημήτριος, *Ιστορία των Αθηναίων*, τόμ. 1, σελ. 238.

144. Πούχνης Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 44.

145. Μέγας Γ., «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 56.

σαν τα γαϊδούρια». Στο χωριό Αμούρι κυλιούνται όλοι στο έδαφος. Στην Κοντσιανή αγόρια και κορίτσια κυλιούνται χωριστά στη σίκαλη¹⁴⁶.

Στη Μεσήμβρια της Ανατολικής Θράκης οι γυναίκες πηγαίνουν μόνες τους στην εξοχή μεταφέροντας τη «βηλάρα», ένα ομοίωμα φαλλού βαμμένο κόκκινο. Το στολίζουν με πρασινάδες και λουλούδια και τραγουδούν αποκριάτικα τραγούδια. Χορεύουν, κυλιούνται στη γλή και βωμολοχούν. Στη Λέσβο την παραμονή της Πρωτομαγιάς οι γυναίκες χτυπούν η μία την άλλη με τσουνκίδες για «να μακρύνουν τα μαλλιά τους». Στην Ήπειρο, το βράδυ της παραμονής της Πρωτομαγιάς, αγεραίοι παιδιών γυρίζουν στους κήπους χτυπώντας τα χάλκινα σκεύη της κουζίνας και λέγοντας: «*Οξω ψύλλος και ποντίκι, μέσα αρνί με το κατόκι*». Στην Πάργα τα παιδιά γυρίζουν από το πρωί της Πρωτομαγιάς στα σπίτια και τραγουδούν το τραγούδι του Μάη. Είναι στεφανωμένα με λουλούδια και κρατούν μεγάλους κλώνους πορτοκαλιάς ή νεραντζιάς γεμάτους άνθη. Στην Κέρκυρα οι νέοι περιφέρουν το «μαγιόξυλο», ένα ανθοστολισμένο κορμό κυπαρισσιού. Ντυμένοι με κάτασπρα παντελόνια και πουκάμισα, με κόκκινα ζωνάρια και κόκκινα μαντήλια στον λαιμό γυρίζουν στην πόλη τραγουδώντας με τη συνοδεία ενός ντεφιού και ενός ατσαλένιου τριγώνου¹⁴⁷.

Ιδιόμορφη όψη έχουν οι εορτασμοί της Πρωτομαγιάς στο Πήλιο. Οι μεταμφιέσεις θυμίζουν καρναβάλια που μετακινήθηκαν στον Μάη¹⁴⁸. Ο Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης έκανε την παλιότερη περιγραφή του έθιμου το 1892. Οι «Μάηδες», μία ομάδα μασκαράδων μαζί με το «Μαγιόπουλο» — ένα νέο στολισμένο με λουλούδια που κρατάει το «Μαγιόξυλο», δηλαδή ένα επίσης στολισμένο με λουλούδια ξύλο — περιφέρεται στα χωριά αναπαριστώντας τον γάμο, τον θάνατο και την ανάσταση και τραγουδούν μαγιατικά τραγούδια. Το έθιμο αναβίωσε μερικές φορές από το 1957 και μετά στη Μακρινίτσα. Στην ορεινή Ναυπακτία απαντούν δρώμενα με Μάηδες και φουστανελλάδες, που δίνουν τον γονιμικό και τον ευετηριακό χαρακτήρα στην εορτή. Ανάλογα έθιμα είναι ο «Ζαφείρης» στην Ήπειρο και το «Φουσκοδέντρι» στην Καστανιά Στυμφαλίας¹⁴⁹.

Ο Α. J. B. Wace το 1910 περιέγραψε ένα δρώμενο της Πρωτομαγιάς στα χωριά του Πηλίου. Συνόδευσε την περιγραφή αυτή με κατατοπιστικές φωτογραφίες. Το «μπουλούκι», η ομάδα που παρατήρησε απαρτιζόταν από νέους των χωριών Άγιος Λαυρέντιος και Καράμπασι (Άγιος Βλάσιος). Σύμφωνα με τον Wace οι μασκαράδες της Πρωτομαγιάς είναι γενικά γνωστοί ως «Μάηδες». Οι ομάδες συνήθως απαρτίζονται από τον γενίτσαρο, τη νύφη, τον αράπη ή γέρο, τη γριά ή αράπισσα, τον ιατρό και τον βοηθό του τον γιατρούλι, τον χορό των Ζουμπέκηδων και το Μαγιόπουλο, μία προσωποποίηση του Μάη, που τον αναπαριστά ένα αγόρι στολισμένο με πράσινα φύλλα και λουλούδια. Η ομάδα, που είδε ο Wace, αποτελούταν από δύο νύφες, δύο γενίτσαρους, πέντε

146. Πούγχερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον θεσσαλικό χώρο», σελ. 236-237.

147. Μέγας Γ., «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 57-59.

148. Πούγχερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον θεσσαλικό χώρο», σελ. 237.

149. Πολυμέρου-Καμηλάκη Αι., «Οι Μάηδες του Πηλίου».

Ζουμπέκηδες, ένα ιατρό, μία γριά, ένα γέρο, δύο άντρες με ένα είδος φλάουτου και ένα άλλο με τύμπανο, που έπαιζαν την απαραίτητη μουσική για τους χορούς και τα τραγούδια.

Οι γενίτσαροι φορούσαν τη συνηθισμένη φορεσιά με τη φουστανέλλα και οι νύφες την κοινή γυναικεία τοπική ενδυμασία. Οι Ζουμπέκηδες είχαν μαυρισμένα με καπνιά πρόσωπα, πολύχρωμα μαντίλια, βράκες και καλύμματα στα κεφάλια που τους έκαναν να μοιάζουν με ανατολίτες. Ο ιατρός φορούσε μαύρο παλτό, περιλαίμιο με γραβάτα, καπέλο για άθλημα, χαρτονένια μάσκα, μπαστούνι και στη μέση του είχε μία μικρή σακκούλα για τα φάρμακά του. Η γριά είχε ένα κουρελιασμένο και μπαλωμένο φόρεμα, χαρτονένια μάσκα, μία ρόκα με μαλλί και ένα καλάθι για να βάζει τις προσφορές σε είδος όπως φρούτα και τυρί. Ο Γέρος φορούσε ένα είδος τουρμπανιού, μαύρη μάσκα από δέρμα προβάτου, ένα μεγάλο μαχαίρι, ένα σπαθί, μία φυσιογιοθήκη και μία φορεσιά από παλιά ρούχα.

Η ομάδα παρουσίασε δρώμενο που σχετίζεται με τον θάνατο και την ανάσταση. Ο γέρος, που είναι γιος ή σύζυγος της γριάς, παρενοχλεί μία από τις νύφες. Ο γαμπρός διαμαρτύρεται μαλώνουν και τελικά ο γαμπρός βγάζει ένα πιστόλι και πυροβολεί τον γέρο, που πέφτει νεκρός. Η γριά πέφτει κάτω δίπλα του και τον θρηνεί. Μετά τρέχει να φέρει τον ιατρό που μέχρι τώρα είναι αθέατος. Ο ιατρός αρνείται να έρθει χωρίς άλογο και τελικά τον κουβαλάει στην πλάτη της. Όταν ο ιατρός έρχεται δίπλα στο ξαπλωμένο σώμα ζητάει μία κάρεκλα και επειδή δεν υπάρχει κάθεται στην πλάτη της γριάς. Αρχίζει την εξέταση παίρνοντας τον σφυγμό. Πιέζει τον γέρο σε διάφορα μέρη του σώματός του και του δίνει για φάρμακο ένα κομμάτι σαπούνι, που αμέσως τον φέρνει στη ζωή. Κατά τη διάρκεια του δρώμενου τραγουδούν τραγούδια του Μάη. Η ομάδα, που παρακολούθησε ο Wace, δεν είχε Μαγιόπουλο και έτσι δεν υπάρχουν στοιχεία γι' αυτό στην περιγραφή του¹⁵⁰.

Ο Wace σε νεώτερο άρθρο επανέρχεται στο θέμα και δίνει και άλλα στοιχεία. Οι Μάηδες εορτάζονται ακόμα στην Τσαγκαράδα από τα μικρά αγόρια, αλλά η χωροφυλακή προσπαθεί να τους σταματήσει. Στο χωριό Κισσό ακμάζουν και αποτελούνται από μία νύφη, ένα αράπη, ένα γενίτσαρο με φουστανέλλα, ένα ιατρό, μία γριά που είναι η μητέρα του αράπη και το Μαγιόπουλο που κρατάει ένα κίτρινο λουλούδι στο χέρι του και είναι στολισμένο με λουλούδια. Τα τραγούδια τους είναι παρόμοια με αυτά του Αγίου Λαυρεντίου. Το βορειότερο «σύννορο» των Μάηδων είναι προφανώς η Ζαγορά, γιατί στο Πουρί το επόμενο χωριό προς τον βορρά, μασκαράδες απαντούν μόνον τα Θεοφάνεια¹⁵¹.

Στην Πορταριά, όπου το έθιμο συναντάται από τον 19ο αιώνα, την Πρωτομαγιά έβγαιναν έντε πρόσωπα: το κορίτσι, ο γενίτσαρος γεμάτος άρματα και ασήμι, ο ιατρός με ψηλό φράγκικο καπέλο και δύο άλλα πρόσωπα. Γύριζαν σε πομπή τα χωριά και στην πλατεία άρχιζε η παράσταση. Ο γενίτσαρος δοκίμα-

150. Wace A. J. B., «North Greek Festivals and the Worship of Dionysos», σελ. 244-246.

151. Wace A. J. B., «Mumming Plays in the Southern Balkans», σελ. 250.

ξε να κλέψει το κορίτσι, που από την τρομάρα του έπεφτε λιγωμένο. Ακολουθούσαν μοιρολόγια και κοπετοί. Μετά ο ιατρός ανάσταινε την κοπέλα. Στον Άγιο Λαυρέντιο χορός από προσωπιδοφόρους συνοδεύει το δρώμενο τραγουδώντας στους δρόμους του χωριού το Μαγιόπουλο, ενώ αυτό χορεύει¹⁵².

Στην Μακρινίτσα ντύνουν εορταστικά ένα αγόρι και το στολίζουν με λουλούδια. Το «Μαγιόπουλο» το περιφέρουν στο χωριό και το κερνούν. Αυτή η απλή μορφή πρωτομαγιάτικων καλάντων συναντάται και εκτός Πηλίου¹⁵³.

Στην Αγόριανη του Παρνασσού χόρευε ο Μάης και ο κόσμος τον φίλευε μπαμπάκι, ενγά, σιτάρι, χρήματα και οι τσοπάνηδες μαλλί. Στην Ιστιαία της Εύβοιας ομάδα από 5-6 άντρες γυρίζει στα χωριά και τραγουδάει την «Πιπεριά». Ένας από αυτούς καλύπτει ολόκληρο το σώμα του με κλαδιά και λουλούδια και κρεμάει πάνω του ένα μεγάλο κουδούνι. Αυτός είναι η Πιπεριά. Μπροστά σε κάθε σπίτι χορεύουν και τραγουδούν έχοντας στη μέση την «Πιπεριά». Στη Ναύπακτο γέροι φουστανελλάδες, κρατώντας κουδούνια στολισμένα με ανθισμένη ιτιά, συντροφεύουν το Μαγιόπουλο στα μαγαζιά χωρίς όμως να φορούν προσωπίδες. Στη μέση το παιδί χορεύει φορώντας στεφάνια από κίτρινες μαργαρίτες στο κεφάλι, στον λαιμό στα χέρια και σε όλο το κορμί. Τα ημιχόρια των γέρων βροντούν ρυθμικά με τη σειρά τα χοντρά κουδούνια και λένε τα τραγούδια.

Στο Κεφαλόβρυσο της Ελασσόνας πολλοί γίνονταν Μάηδες, δηλαδή στόλιζαν το πρόσωπο και το κεφάλι τους με λουλούδια και, κρατώντας κουδούνια, γύριζαν στα σπίτια και στα μαγαζιά τραγουδώντας και χορεύοντας τον Μάη¹⁵⁴.

Στα Λεχαινά την Πρωτομαγιά τραγουδούν τον «Μάη». Τέσσερις, πέντε γηραιοί άντρες, που κρατούν μία μεγάλη ανθοδέσμη στο κάτω μέρος της οποίας κρέμεται ένα κουδούνι, τραγουδούν, ενώ ένα ωραίο παιδί, ο Μάης με χρυσοστολισμένη φουστανέλλα, τουζλούκια και φέρμελη, φορτωμένο με λουλούδια και στεφάνια, χορεύει στον ρυθμό της μουσικής. Ο θίασος διαθέτει τραγούδια για κάθε περίπτωση και έτσι ο νέος, ο νεόνυμφος, η ανύπαντρη κοπέλα, η χήρα κ.ά. θα ακούσουν το ανάλογο τραγούδι τους¹⁵⁵.

Στις 21 Μαΐου τελούνταν στην Ανατολική Θράκη τα Αναστενάρια. Σήμερα τελούνται από τους απογόνους των προσφύγων, που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα. Το έθιμο περιλαμβάνει και κάποιες μορφές αγερμών. Στις 27 Οκτωβρίου οι Αναστενάρηδες τελούν αγερμό για να συγκεντρώσουν τα χρήματα με τα οποία θα αγοράσουν το ζώο το οποίο θα θυσιάσουν στις 21 Μαΐου. Οι εντεταλμένοι από την κοινότητα γυρίζουν στα σπίτια, κρατώντας τα «αμανέτια» δηλαδή τα ιερά μαντήλια, και συγκεντρώνουν τα χρήματα και το σιτάρι. Στις 23 Μαΐου οι Αναστενάρηδες, μαζί με τις εικόνες, μεταβαίνουν σε πομπή σε όλες

152. Μέγας Γ., «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 60.

153. Πούχγερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον θεσσαλικό χώρο», σελ. 238.

154. Μέγας Γ., «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 60.

155. Καρκαβίτσας Α., *Το αναγνωστικό μου*, σελ. 152.

τις οικίες των πιστών. Οι οικοδεσπότες τους προσφέρουν απαραίτητα σταφίδες και οινοπνευματώδη ποτά «για το καλό»¹⁵⁶.

Αγερμοί συναντώνται γενικότερα στις 21 Μαΐου, ημέρα της εορτής των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Αυτοί εκφράζουν το άγχος των ανθρώπων της υπαίθρου για την πιθανότητα μιας παρατεταμένης ανομβρίας που θα είναι καταστροφική για τα σπαρτά αυτή την κρίσιμη περίοδο. Στη Συνασό της Καππαδοκίας στις 21 Μαΐου τα παιδιά περιφέρονταν μεταμφιεσμένα στα σπίτια και τραγουδούσαν:

*«Άγιε μ', άγιε μ' Κωνσταντίνε μου
δος εδώ βροχός, δος εκεί πελός
στα χορτάρια μας, στα αστάχνα μας
στα τζείρια μας, στα τζιμένα μας.
Μια εδώ, μια εκεί, μια στον Χάρου την αυλή»¹⁵⁷.*

Σε εποχές παρατεταμένης ξηρασίας την άνοιξη ή το καλοκαίρι τελείται ο αγερμός της «περπερούνας». Ένα μικρό κορίτσι ντύνεται με φύλλα πρασινάδας και γυρίζει στα σπίτια χορεύοντας ενώ τα κορίτσια της συνοδείας της τραγουδούν παρακλητικό τραγούδι για βροχή. Οι νοικοκυρές τη ραντίζουν με νερό, ώσπου να στάξει στη γη σαν να έβρεξε πραγματικά¹⁵⁸.

Ανάλογος αγερμός τελείται στην Ανατολική Θράκη σε αντίστοιχες περιόδους παρατεταμένης ξηρασίας. Οι νέοι και οι νέες με τη συνοδεία μουσικής, κρατώντας αγγεία με νερό, καταβρέχουν τη στέγη της εκκλησίας μέχρι το νερό να στάξει στο χώμα. Παίζοντας και γελώντας καταβρέχονται μεταξύ τους μέχρι να γίνουν μούσκεμα και μετά επισκέπτονται τα σπίτια του χωριού. Με τα φαγώσιμα και τα χρήματα που συγκεντρώνουν οργανώνουν κοινό γεύμα για την ομάδα¹⁵⁹.

Στη Χαλδαία του Πόντου σε εποχή ανομβρίας δυο παιδιά 7-14 ετών κατασκευάζουν από μία σκούπα ένα ομοίωμα γυναίκας, την «κουσκουκούρα» ή «κουστκουκούρα» ή «κουσκουτέρα». Επισκέπτονται με τη σειρά τα σπίτια, τραγουδώντας στα Ποντιακά ή στα Τουρκικά επίκληση για βροχή, και κουνούν τελετουργικά το ομοίωμα. Οι νοικοκυρές το βρέχουν συνήθως με νερό και μουσκεύουν και τα παιδιά που τους δίνουν φαγώσιμα και χρήματα. Μετά τον αγερμό μαγειρεύουν και τρώνε κάποια από τα δώρα και μοιράζουν τα υπόλοιπα. Αμέσως μετά ψάχνουν να βρουν ένα φίδι που το σκοτώνουν. Το μεταφέρουν στην πλατεία και το καίνε στη φωτιά. Πιστεύουν ότι με αυτόν τον τρόπο ενισχύουν την πιθανότητα βροχής¹⁶⁰.

156. Κακούρη Κ., *Διονυσιακά*, σελ. 15, 18, 27.

157. Μέγας Γ., «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 64.

158. Πούνηγο Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, σελ. 82.

159. Χουρμουζιάδης Α., *Περί των αναστεναγίων και άλλων τινών εθίμων και προλήψεων*, σελ. 23.

160. Οικονομίδης Δ., «Εκ της λαογραφίας του Πόντου».

Στις 23 Ιουνίου, την παραμονή της εορτής του Αγίου Ιωάννη, στη Βλάστη Κοζάνης μεταμφιεσμένα αγόρια και κορίτσια πηγαίνουν στη βρύση για να βρέξουν τον «Αγιάννη», μία γλάστρα με λουλούδια. Πρωί-πρωί τα παιδιά της γειτονιάς μαζεύουν λουλούδια, ειδικά ένα άσπρο λουλούδι που το ονομάζουν «Αγιάννη» και συγκεντρώνονται στο σπίτι της «νεράιδας του μαχαλά». Τη «νεράίδα», που είναι το ομορφότερο ή το πλουσιότερο κορίτσι, την έχουν ήδη εκλέξει τα υπόλοιπα κορίτσια πριν φτάσουν οι μέρες της εορτής. Αυτή βάζει τα λουλούδια σε μία γλάστρα και τα ετοιμάζει για το βράδυ. Τα παιδιά επιστρέφουν στα σπίτια τους. Μόλις βασιλέψει ο ήλιος, μασκαρεμένα συγκεντρώνονται ξανά στο σπίτι της «νεράιδας» και με μεγάλη πομπή και σε παράταξη πηγαίνουν στη βρύση για να βρέξουν τον «Αγιάννη», δηλαδή τη γλάστρα με τα λουλούδια. Στον δρόμο τραγουδούν:

*«Άγιε Γιάννη μου, σταυροβότανε
ποιος σ' εφίλησε κ' εμαράγκιασες...».*

Μόλις βρέξουν τη γλάστρα με την ίδια παράταξη επιστρέφουν στο σπίτι της «νεράιδας» και από εκεί το καθένα γυρίζει στο σπίτι του. Την άλλη μέρα το πρωί θα σηκωθούν πάλι για να βρέξουν τον «Αγιάννη»¹⁶¹.

Στις 24 Ιουνίου αγεργοί παιδιών απαντούν στα έθιμα των Σαρακατσάνων. Τα παιδιά κρατούν δοχεία νερού και γυρίζουν στα κονάκια. Στο χωριό Πισοδέρι τα παιδιά μαζεύουν από την προηγούμενη ημέρα καλογιάννηδες, είδος λουλουδιού, και στις 24 το πρωί χορεύουν. Δένουν στα λουλούδια ένα δαχτυλίδι και τα βάζουν πάνω στο κεφάλι τους και χορεύουν. Κρατούν ένα δοχείο με νερό από τρεις βρύσες και γυρίζουν τραγουδώντας στα κονάκια. Όσο τραγουδούν, χύνουν νερό στις καλύβες. Τους δίνουν χρήματα και δώρα¹⁶².

Στις 29 Ιουνίου, την ημέρα της εορτής των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, στα Κατσανοχώρια Ιωαννίνων τελείται από τα παιδιά ο αγεργός της «Μπερμπερίτσας». Πρόκειται στην ουσία για παραλλαγή της «περπερούνας» και είναι επίκληση για βροχή¹⁶³.

Το καλοκαίρι και το φθινόπωρο είναι η εποχή του μεγάλου μόχθου για την ολοκλήρωση της συγκομιδής. Οι αγεργοί χάνονται και θα «επιστρέψουν» ξανά μόλις ο φόρτος της δουλειάς χαλαρώσει. Το καλοκαίρι άλλωστε, βασική πηγή ψυχαγωγίας στην ύπαιθρο είναι τα πανηγύρια που τελούνται στις εορτές των Αγίων.

Στο Τσακίλι της Ανατολικής Θράκης εάν τα πρωτοβρόγια αργήσουν, τον Οκτώβριο τελείται ο αγεργός της «τζαμάλας» δηλαδή της καμήλας. Εκτός από

161. Βασδραβέλης Γ., «Λαογραφικά: η εορτή του Αγίου Ιωάννου εν Βλάστη της Μακεδονίας» επίσης Μέγας Γ., «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 73.

162. Μέγας Γ., «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 76.

163. Βασιλείου Κ., «Άλλα ήθη και έθιμα», σελ. 227-228.

την τζαμάλα, που είναι ομοίωμα καμήλας, η ομάδα των μεταμφιεσμένων αποτελείται από τη χανούμισσα, τον καμπούρη και τον ιατρό. Ο αγερμός γυρίζει στα σπίτια τραγουδώντας και απαιτώντας δώρα:

*«Didil didil τζάμαλι
της τζαμάλας το παιδί
έβγανε κακό στ' αυτί
και κασίδα στη γροφφή»¹⁶⁴.*

Στους Επιβάτες της Ανατολικής Θράκης η «τζαμάλα» και οι μουντζουρωμένοι ακόλουθοί της περιφέρονται το βράδυ της παραμονής του Αγίου Δημητρίου. Νωρίτερα το απόγευμα τα παιδιά έβγαζαν μία μικρότερη καμήλα που την ονόμαζαν «το παιδί της τζαμάλας»¹⁶⁵.

Την παραμονή του Αγίου Δημητρίου, στην Τζαντώ της Ανατολικής Θράκης, τελούταν μετά το ηλιοβασίλεμα αγερμός για την καλοχρονιά με μία «τζαμάλα» φτιαγμένη από πανιά και προβιές. Οι συνοδοί της φορούσαν παράξενα ρούχα και στεφάνια κληματαριάς στο κεφάλι. Γύριζαν στα σπίτια συλλέγοντας δώρα και εύχονταν: «*Άι κερά! Καλή χρονιά, καλό μπερεκέτι και πολύχρονη*»¹⁶⁶.

Στο Τζακαντζλή, στα Μάλγαρα της Ανατολικής Θράκης το φθινόπωρο τελείται ο αγερμός της «τζαμάλας». Εδώ, όμως, η «τζαμάλα» δεν έχει σχέση με την καμήλα. Η ομάδα αποτελείται από τρία άτομα: ο νέος (τζαμαλάρης) φοράει δέρματα και κουδούνια, ο γέρος φοράει παλιόρουχα και έχει καμπούρα, η γυναίκα (την υποδύεται άντρας και τη λένε «Γκαντίνα») φοράει άσπρο φόρεμα, γιλέκο κόκκινο και μαντίλα κεντητή. Μπαίνουν στις αυλές και οι νοικοκυρές τους πετούν σιτάρι λέγοντας: «*Δώσε, Θεέ μου, μπερεκέτι*». Ο νέος και η «Γκαντίνα» χορεύουν ενώ παίζει η γκάιντα, ο γέρος την παρενοχλεί και ο νέος τον διώχνει. Ο κόσμος φωνάζει: «*Γκια, Τζαμάλα, γκια*». Ο γέρος ζητιανεύει μία σφαίρα για το όπλο του και όταν μετά από αρνήσεις του δίνουν επιτέλους μία, πυροβολεί τον νέο και τον σκοτώνει. Η «Γκαντίνα» τον θρηγεί και ο γέρος την τραβάει μακριά δηλώνοντας ότι θα γδάρει τον νέο. Ο νέος ανασταίνεται και διώχνει μακριά τον γέρο. Οι νοικοκυραίοι τους φιλεύουν συνήθως σιτάρι και η ομάδα φεύγει χορεύοντας για να παραστήσει το δρώμενο στην επόμενη αυλή. Σε παραλλαγές του εθίμου υπήρχε και αναπαράσταση άροσης και σποράς¹⁶⁷.

Στα Άβδηρα της Ξάνθης «τζαμάλα» ονομάζεται ένα αγερμικό έθιμο μεταμφιεσμένων που τελείται το φθινόπωρο, πριν από την έναρξη της σποράς:

164. Χουρμουζιάδης Κ., «Το Τσακίλι (Πετροχώρι) της επαρχίας Μετρών», σελ. 344-345.

165. Γραμματάς Θ., *Δρώμενα και λαϊκό θέατρο. Θράκη-Αιγαίο-Κύπρος*, σελ. 21.

166. Μέγας Γ., «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 90.

167. Βαρβούνης Μ., *Γκια Τζαμάλα γκια*, σελ. 12-17, 29.

«Ούτω τότε προτού βγουν για να σπείρουν, μες 'ς το χωριό εβγαίνανε νέοι και φορούσανε γυναικεία ρούχα και αντρικά ρούχα κ' εχορεύανε. Ο ένας ήταν αράπης, έβαζε για καμπούρα χόρτο ή μπαμπάκι· ο άλλος ήταν αγροφύλακας με μία κουμπούρα και μία μαχαίρα. Ο αράπης έβανε μουτζούρες 'ς τα μούτρα του, έβαζε και μία ψάθα 'ς το κεφάλι του, για να μην τον καταλάβουν ποιος είναι. 'Σ τη μέση και 'ς την πλάτη έβαζε ο αράπης κουδούνια. Εβγαίνανε κ' επηγαίνανε ζ' τα σπίτια του χωριού. Όταν ανταμώνανε μία παρέα από 'δω και μία παρέα από 'κει ετσακωνότανε. Υπάρχει μέρος που λέγεται Τζαμάλα μεζαρί (μνήματα αυτών που κάνουν τη τζαμάλα). Αυτό είναι ανάμεσα Άβδηρα Μελίσσα. Εκεί υπάρχουν ακόμα πέτρες, ήταν μνήματα. Έξω 'ς τις πόρτες των σπιτιών εχόρευαν και έκαναν αστεία. Τους έδιναν 'ς τα σπίτια από ένα πιάτο σιτάρι. Το σιτάρι το μαζεύανε και το πουλούσανε.

Άλλος ντύνοταν γριά γυναίκα. Άλλοι κορίτσια. Σ' άλλο σπίτι κάνανε πως παντρεύανε τις νέες. Σ' άλλο πως ξεγεννούσανε μία γυναίκα, σ' άλλο κάνανε τούρκικο γάμο. Τα σιτάρια τα πουλούσανε και διασκεδάζαν την άλλη μέρα. Αυτά γινόντανε αλλά τα παλιά χρόνια, επί Τουρκοκρατίας. Αυτός που έκανε τον αγροφύλακα είχε μία παλιά κουμπούρα και μία μαχαίρα. Ο αγροφύλακας ήταν χωροφύλακας. Έβλεπε γύρω γύρω τι γινότανε. Τις γυναίκες τις είχαν ξεχωριστά και τις φώναζαν. Το έλεγε ο αράπης 'ς τον αγροφύλακα και ο αγροφύλακας την φώναζε. Ο αράπης ήταν ο γενικός αρχηγός»¹⁶⁸.

Με τους τελευταίους φθινοπωρινούς αγεργμούς ολοκληρώνεται ο ετήσιος εθιμικός κύκλος που σύντομα θα ξαναρχίσει από την αρχή με τους αγεργμούς του Δωδεκαήμερου. Σε όλη τη διάρκεια του έτους καταγράφεται ένας τεράστιος πλούτος αγεργμικών εθίμων και τα περισσότερα από αυτά διαθέτουν εμφανή θεατρικά χαρακτηριστικά. Στα πιο σύνθετα δίνονται απλές παραστάσεις με βασικό μοτίβο τον θάνατο και την ανάσταση, που συμβολίζουν την αναγέννηση της φύσης δηλαδή την ουσία του εποχικού δράματος. Σε αυτό το μοτίβο θα συσσωρευτούν σταδιακά νέα στοιχεία και η κατάληξη αυτής της διαδικασίας θα είναι η θεατρική τέχνη.

Τα αγεργμικά παραστατικά έθιμα αποτελούν πρωτοβάθμιες μορφές του λαϊκού θεάτρου. Ο πλούτος τους εξηγεί, ως ένα βαθμό, το γεγονός πως ένα μεγάλο μέρος του λαού της ελληνικής υπαίθρου έφτασε ως τα μέσα του 20ού αιώνα χωρίς να έρθει σε επαφή με την επίσημη θεατρική τέχνη.

Η συστηματική μελέτη των θεατρικών χαρακτηριστικών των αγεργμικών εθίμων θα βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα όχι μόνον τη διαδικασία μετάβασης από το δρώμενο στο δράμα, αλλά και την εμφάνιση των διαφόρων ειδών, όπως είναι η τραγωδία και η κωμωδία στα πλαίσια της θεατρικής τέχνης.

168. Ημιελος Σ., «Λαογραφική αποστολή εις την περιοχήν Ξάνθης», σελ. 406-407.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική βιβλιογραφία

- Αικατερινίδης Γ., «Το κουνδούνι σε λαϊκά δρώμενα και άλλες εθιμικές εκδηλώσεις», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 29-30 (1999-2003), σελ. 21-33.
- Αικατερινίδης Γ., «Αρχή κάλαντα κι αρχή του χρόνου», *Η Καθημερινή, Επτά ημέρες* (31-12-2000), σελ. 21-23.
- Αικατερινίδης Γ., «Τα καρναβάλια στον Σοχό», *Η Καθημερινή, Επτά ημέρες* (1-3-1998), σελ. 9-12.
- Αικατερινίδης Γ., «Μεταμφιέσεις Δωδεκαήμερου εις τον βορειοελλαδικόν χώρο», *Β' Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1976, σελ. 13-27.
- «Ανάλεκτα», *Εστία*, τόμ. 29, τεύχ. 4 (1890), σελ. 62-63.
- Βαλληνδάς Α., *Κυθνιακά ήτοι της νήσου Κύθνου χωρογραφία και ιστορία*, αδελφοί Καμπάνη, Ερμούπολη, 1882.
- Βαρβούνης Μ., *Για, Τζαμάλα, για*, Κέντρο λαϊκών δρώμενων Κομοτηνής, Κομοτηνή, 1999.
- Βασδραβέλης Γ., «Λαογραφικά: η εορτή του Αγίου Ιωάννου εν Βλάτση της Μακεδονίας», *Εστία*, τόμ. 30, τεύχ. 30 (1890), σελ. 61.
- Βασιλείου Κ., «Άλλα ήθη και έθιμα», *Ιστορικά των Κατσανοχωριών-Ηπείρου*, Σύλλογος Κατσάνων Αθηνών, Πειραιώς, περιχώρων «Η Αετοράχη», Αθήνα, 1969, σελ. 219-228.
- Βιζυηνός Γ., *Το αμάρτημα της μητρός μου και άλλα διηγήματα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1999.
- Βιζυηνός Γ., «Οι καλόγεροι και η λατρεία του Διονύσου εν Θράκη», *Θρακική Επετηρίς* 1 (1897), σελ. 102-127.
- Βλαστός Α., *Χιακά. Ήτοι ιστορία της νήσου Χίου*, τόμ. 2, Γεωργίου Πολυμέρη, Ερμούπολη, 1840.
- Γούσιος Α., *Η κατά το Πάγγαιον χώρα Λακκοβοηκίων*, εκ του τυπογραφείου «Η Ένωσις», Λειψία, 1894.
- Γραμματάς Θ., *Δρώμενα και Λαϊκό θέατρο. Θράκη-Αιγαίο-Κύπρος*, Υπουργείο Αιγαίου και Νησιώτικης Πολιτικής, Αθήνα, 2006.
- Ζιάκας Γ., «Έθιμα του Δωδεκαήμερου των πεδινών χωριών του Ν. Τρικάλων (Καραγκούνηδων)», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Θεσσαλικών Σπουδών, Θεσσαλικά Χρονικά* 13 (1980), σελ. 69-80.
- Ήμμελος Σ., «Λαογραφική αποστολή εις την περιοχίν Ξάνθης», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 13-14 (1960-1961), σελ. 401-413.
- Κακούρη Κ., *Διονυσιακά*, Αθήνα, 1963.
- Καμπούρογλου Δημήτριος, *Ιστορία των Αθηναίων*, τόμ. 1 και τόμ. 3, Σ. Κουσουλίνου, Αθήνα, 1896.
- Καραπατάκης Κ., *Το Δωδεκαήμερο*, Παπαδήμα, Αθήνα, 1981.
- Καρκαβίτσας Α., *Το αναγνωστικό μου*, Πέλλα, Αθήνα, χ.χ.
- Κρητικίδης Ε., *Σαμιακά έθιμα*, Τύποις Ρενιέρη Πρίντεζη, Ερμούπολη, 1875.
- Κτενίδης Δ., «Λαογραφικά στοιχεία των κατοίκων του χωριού Θουρίου, περιφερείας Διδυμοτείχου», *Θρακικά* 43 (1969), σελ. 107-145.

- Λουκάτος Δ., «Οι λαϊκές Αποκριές στην Κεφαλονιά», *Επτανησιακή Πρωτοχρονιά 1960*, Πυρφόρος, Αθήνα, 1960, σελ. 147-154.
- Λουλουδόπουλος Μ., *Ανέκδοτος συλλογή ηθών, εθίμων, δημοτικών ασμάτων, προλήψεων, δεισιδαιμονιών, παροιμιών, αινιγμάτων κτλ. των Καρυών (επαρχίας Καβακλή)*, Βάρνα, 1903.
- Μαγουλιώτης Α., *Αγναντερό Καρδίτσας*, Θεσσαλονίκη, 1986.
- Μανάκας Δ., «Λαογραφικά (Διδυμοτείχου)», *Θρακικά* 31 (1959), σελ. 255-282.
- Μαυροπούλου Α., «Λαογραφικά», *Θρακικά* 27 (1959), σελ. 261-270.
- Μέγας Γεώργιος, «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5-6 (1943-1944), σελ. 86-144 και *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945-1949), σελ. 3-100.
- Μουχταρίδου Σ., *Εθιμα του λαϊκού εορτολόγιου Σουφλίου*, *Θρακικά* 42 (1968), σελ. 148-152.
- Μπαίτσης Τ., *Γενίτσαροι και Μπούλες*, Όμιλος «Γενίτσαροι και Μπούλες», Θεσ/νίκη, 2001.
- Ντεϊτρίχ Β. – Καλ Θ. – Σάρρος Γ., *Κουτσούφλιανη*, αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001.
- Ντούλας Χ., «Εθιμα του Δωδεκαήμερου εν Θεσσαλία», *Λαογραφία* 17 (1957-58), σελ. 627-630.
- Οικονομίδης Δ., «Ο Διόνυσος και η άμπελος εν Νάξω κατά τας αρχαίας και νεωτέρας παραδόσεις», *Ναξιακά* 4-5 (1985), σελ. 9-17.
- Οικονομίδης Δ., «Από την βορειοηπειρωτικήν λαογραφίαν», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 25 (1977-1980), σελ. 47-103.
- Οικονομίδης Δ., «Εκ της λαογραφίας του Πόντου», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 8 (1929), σελ. 363-368.
- Οικονομίδης Δ., «Οι Μωμόγεροι εν Πόντω», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 6 (1927), σελ. 181-192.
- Παπαγεωργίου Δ., «Αι Απόκρευ εν Σκύρω», *Λαογραφία* 2 (1910), σελ. 35-47.
- Παραφεντίδου Α., «Οι αράπ’δεις της Νικήσιανης στο πλαίσιο των μεταμφίσεων του Δωδεκαήμερου», *Β’ Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1976, σελ. 383-392.
- Πετρόπουλος Δ., «Λαογραφικά Κωστή Ανατολικής Θράκης», *Αρχεῖον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 6 (1939-40), σελ. 225-298.
- Πετρόπουλος Δ., «Μητραγύρται-Μηναγύρται», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 20-21 (1967-1968), σελ. 106-112.
- Πολίτης Ν., *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παραδόσεις*, τόμ. 2, Γράμματα, Αθήνα, 1994.
- Πολίτης Ν., *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τόμ. 3, Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα, 1931.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη Αι., «Πανάρατος. Λαϊκή διασκευή και παράσταση της Ερωφίλης στη Δυτική Ρούμελη», *Θεατρολογικά μελετήματα για το λαϊκό θέατρο*, Τροχαλία, Αθήνα, 1998, σελ. 169-205.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη Αι., «Οι Μάηδες του Πηλίου», *Η Καθημερινή, Επτά ημέρες* (6-5-2001), σελ. 24.
- Πούγχερ Β., *Θεωρητική λαογραφία*, Αρμός, Αθήνα, 2009.
- Πούγχερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, Πατάκη, Αθήνα, 1989.
- Πούγχερ Β., *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου. Κριτικές παρατηρήσεις στον γενετικό κώδικα της θεατρικής συμπεριφοράς του ανθρώπου (Λαογραφία, παράρτημα 9)*, Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία, Αθήνα, 1985.

- Πούχγερ Β., «Το λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα», *Αρχαιολογία* 12 (1984), σελ. 53-56.
- Πούχγερ Β., «Θεατρικά στοιχεία στα δρώμενα του βορειοελλαδικού χώρου. Συμβολή στον προβληματισμό του ορισμού της έννοιας του θεάτρου», *Ιστορικά νεοελληνικού θεάτρου*, Παϊρίδη, Αθήνα, 1984, σελ. 57-89.
- Πούχγερ Β., «Δρώμενα του εορτολογίου στον θεσσαλικό χώρο», *Θεσσαλικά Χρονικά* 13 (1980), σελ. 207-243.
- Ρέκλος Α., «Ο Καλόγερος στην Αγία Ελένη Σερρών», *Η Καθημερινή, Επτά ημέρες* (1-3-1998), σελ. 5-8.
- Ρήγας Γ. *Σκιάθου λαϊκός πολιτισμός*, τεύχ. Δ', *Ελληνικά*, περιοδικόν σύγγραμμα Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, παράρτημα 20, Θεσσαλονίκη, 1970.
- Ρωμαίος Κ., «Λαϊκές λατρείες της Θράκης», *Αρχεῖον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 11 (1944-1945), σελ. 1-131.
- Σαμουηλίδης Χ., *Το λαϊκό παραδοσιακό θέατρο του Πόντου*, Αθήνα, 1980.
- Σέργης Μ., *Λαογραφικά και εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, έκδοση Προοδευτικού Ομίλου Γλινάδου Νάξου, Αθήνα, 1994.
- Σπυριδάκης Γ., «Το άσμα της χελιδόνας (χελιδόνισμα) την πρώτην Μαρτίου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 20-21 (1967-1968), σελ. 15-54.
- Τζουνής Τ., «Τα βρεξούδια Ανατολικής Θράκης», *Αρχεῖον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 22 (1957), σελ. 237-240.
- Τουφίδης Σ., «Εθιμα που χάθηκαν», *Κόνιτσα* 12 (1987-1988), σελ. 11-13.
- Τσακίρη Α., «Λαογραφικά Διδυμοτείχου», *Θρακικά* 43 (1969), σελ. 146-167.
- Τσιτσέλης Η., «Εθιμα εν Κεφαλληνία: η Μεγάλη Εβδομάς και το Πάσχα», *Παρθνασσός*, τόμ. 15, τεύχ. 4 (1892), σελ. 280-295.
- Χαρτοφύλης Κ., «Το έθιμο της καλαντήρας», *Η Καθημερινή, Επτά ημέρες* (22-7-2001), σελ. 23.
- Χατζημιχάλη Α., *Σαρακατσάνοι*, τόμ. 1, μέρος Α', Αθήνα, 1957.
- Χουρμουζιάδης Α., *Περί των Αναστανασίων και άλλων τινών εθίμων και προλήψεων*, Τύποις Ανατολικού Αστέρως, Κωνσταντινούπολη, 1873.
- Χουρμουζιάδης Κ., «Το Τσακήλι (Πετροχώρι) της επαρχίας Μετρών», *Θρακικά* 9 (1938), σελ. 310-362.
- Χρυσίδου Χ., «Ήθη και έθιμα του Λαγού», *Θρακικά* 42 (1968), σελ. 220-258.
- Ψυχογιός Ντ., «Οι Γιενίτσαροι», *Ηλειακά* 1 (1951), σελ. 5-8 και *Ηλειακά* 2 (1951), σελ. 21-23 και *Ηλειακά* 3 (1951), σελ. 41-44.
- Ψυχογιού Ε., «*Μαυρηγή*» και *Ελένη. Τελετουργίες θανάτου και αναγέννησης*, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα, 2008.

Ξένη βιβλιογραφία

- Abbott G. F., *Macedonian folklore*, Cambridge University Press, Cambridge, 1903.
- Lawson J. C., *Modern Greek folklore and ancient Greek religion*, Cambridge University Press, Cambridge, 1910.
- Wace A. J. B., «Mumming Plays in the Southern Balkans», *The Annual of the British School at Athens*, 19 (1912/1913), σελ. 248-265.
- Wace A. J. B., «North Greek Festivals and the Worship of Dionysos», *The Annual of the British School at Athens* 16 (1909/1910), σελ. 232-253.
- Wace A. J. B.-Thompson M. S., *The nomads of the Balkans*, Methuen & Co Ltd, London, 1914.

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΟΝ ΒΙΟΓΡΑΦΟ ΤΗΣ ΟΣΙΑΣ ΘΕΟΔΩΡΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΟΥΧΟΥ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Μελετώντας ιστορικά και αγιολογικά κείμενα που έχουν σχέση με τον βίο και την πολιτεία της Οσίας Μητρός Θεοδώρας, της πολιούχου της Άρτας, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν πολλά κενά αλλά και αντιφάσεις.

Σε σχετική ανέκδοτη εργασία μας εντοπίσαμε και σχολιάζουμε αυτά τα θέματα που χρΐζουν και περαιτέρω ιστορική και αγιολογική έρευνα. Απόσπασμα από την εργασία αυτή δημοσιεύουμε στη συνέχεια. Υπενθυμίζουμε ότι παλιότερα δημοσιεύσαμε ένα άρθρο με σχόλια και παρατηρήσεις στο πρωτόκολλο της ανακομιδής των λειψάνων της Οσίας Θεοδώρας.

Με την ευκαιρία της σημερινής δημοσίευσης πρέπει να τονίσουμε και τα παρακάτω:

- α) Επιβάλλεται πλέον να γίνουν οι κατάλληλες ενέργειες, ώστε να γίνει επίσημη αγιοκατάταξη της Οσίας στο εορτολόγιο που δημοσιεύει το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η Οσία, συνεπώς, θα γίνει γνωστή στο παγκόσμιο ορθόδοξο πλήρωμα. Υπενθυμίζουμε ότι στο εορτολόγιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου είναι εγγραμμένοι μόνο οι εξής τοπικοί Άγιοι: Άγιος Μαξιμος Γραικός - 21 Ιανουαρίου, Άγιος Παρθένιος - 21 Ιουλίου και Άγιος Δαμασκηνός ο Στουδίτης.
- β) Πρέπει να αρχίσει η διαδικασία της ανακηρύξεως ως νέας αγίας της κόρης της Οσίας Ελένης Αγγελίνας Δούκαινας της Ομολογήτριας. Ήδη εδώ και δύο χρόνια ο γράφων απευθύνθηκε γραπτώς στους αρμοδίους για το θέμα. Μέχρι σήμερα όμως, δεν υπάρχει κάποια ενημέρωση-εξέλιξη για την υπόθεση.

- γ) Λόγω των πολλών κενών και λαθών, που υπάρχουν στο συναξάριο της Οσίας, είναι επιτακτική η ανάγκη να ξαναγραφεί ο βίος της με βάση τα υπάρχοντα ιστορικά στοιχεία, αλλά επίσης και τα στοιχεία που σώζει μέχρι σήμερα η τοπική προφορική και γραπτή αρτινή παράδοση. Ακόμη να συμπληρωθεί η ακολουθία της ώστε να συμφωνεί με ό,τι γράφεται στο συναξάριο της Οσίας.

ΠΟΤΕ ΕΖΗΣΕ Ο ΒΙΟΓΡΑΦΟΣ ΤΗΣ ΟΣΙΑΣ ΘΕΟΔΩΡΑΣ

Ο μοναδικός βιογράφος της Αγίας Θεοδώρας, της βασίλισσας της Άρτας, έζησε τον 13ο αιώνα και είναι ο μοναχός Ιώβ.

Το χειρόγραφο του βίου και η ακολουθία της Οσίας του Ιώβ φυλάσσονται μεταξύ των Νανιακών κωδίκων στη Μαρκιανή βιβλιοθήκη της Βενετίας. Δεν γνωρίζουμε ποτέ και πως έφτασε εκεί. Το χειρόγραφο ήλθε στο φως της δημοσιότητας κατά τον 18ο αιώνα από τον Ιωάννη Αλούσιο του Μινγκαρέλλι, όταν ο ίδιος δημοσίευσε περιγραφή των Μαρκιανών κωδίκων. Στον κατάλογο της συλλογής ο Μινγκαρέλλι (σελ. 136-141) περιγράφει τον υπ' αριθμό LXXI κώδικα του 15ου αιώνα και στις σελίδες 245-255 περιέχεται η *Ακολουθία εις την οσίαν μητέρα ημών Θεοδώραν, την θαυματουργόν βασίλισσαν, την εν Άρτη πονηθείσα παρ' εμού, Ιώβ μοναχού*.

Η ακολουθία περιέχει και το συναξάριο της Οσίας. Η ανωτέρω συλλογή του Μινγκαρέλλι είχε δύο εκδόσεις (1772 και 1812) και περιείχε και την ακολουθία του μοναχού Ιώβ. Ο Α. Μουστοξύδης, έχοντας υπόψη τις δύο αυτές εκδόσεις και επειδή διέγινωσε την ιστορική αξία του βίου, ανατύπωσε το αυθεντικό κείμενο του μοναχού Ιώβ στο περιοδικό «Ελληνομνήμων Σύμμικτα Ελληνικά» κατά τα έτη 1843-1845. Προσθέτει επίσης και κάποια πληροφορία, από άγνωστη πηγή, ότι «συγγραφεύς είναι μοναχός τις Ιώβ, ακμάσας εγγύς του 17ου αιώνος».

Ο μοναχός Ιώβ όμως δεν είναι δυνατόν να έζησε τον 17ο αιώνα, καθώς το έργο του περιέχεται σε χειρόγραφο του 15ου αιώνα. Ο Μινγκαρέλλι, από τον οποίο ανατύπωσε το κείμενο ο Μουστοξύδης, σημειώνει σαφώς ότι ο LXXI Νανιακός κώδικας περιέχει μόνο λίγα φύλλα του 16ου αιώνα. Τα υπόλοιπα και το μεγαλύτερο μέρος του, όπου περιλαμβάνεται η ακολουθία της Αγίας Θεοδώρας, ανήκει στον 15ο αιώνα.

Από το λάθος του Α. Μουστοξύδη παρασύρθηκαν πολλοί Έλληνες ιστορικοί, όπως οι Π. Αραβαντινός, Κ. Σάθας αλλά και ξένοι, μεταξύ των οποίων και ο Άγγλος Βυζαντινολόγος Donald M. Nicol. Ο τελευταίος στο έργο του *The Despotate of Epirus* (Oxford 1957) παρασύρθηκε από τη *Χρονογραφία της Ηπείρου* του Π. Αραβαντινού. Το λάθος το ανακάλυψε ο P. Lenede και έτσι ο D. Nicol στη δεύτερη έκδοση του έργου του, που έγινε το 1984, παραδέχεται το λάθος του και σημειώνει:

«Ο βίος της Αγίας Θεοδώρας γραφείς κατά τον 13ο αιώνα παρέχει αξιόλογες πληροφορίες για την εποχή της. [...] Η Ακολουθία υπό Ιώβ Μέλη εγράφη περί τα τέλη του 13ου αιώνα και όχι κατά τον 17ο αιώνα, όπως εσφαλμένα είχα γράψει. Καθίσταται τώρα περισσότερο αυθεντικό το κείμενο από ότι το είχαμε τότε παραθέσει (Β΄ έκδοση, σελ. 5).

ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΟΥ ΒΙΟΓΡΑΦΟΥ ΤΗΣ ΟΣΙΑΣ

Ο βιογράφος της Οσίας Θεοδώρας, της πολιούχου της Άρτας, ο οποίος συνέταξε το συναξάριο και το μεγαλύτερο μέρος της ακολουθίας της 11ης Μαρτίου, αναφέρεται από τους ιστορικούς συγγραφείς με τα εξής ονόματα:

- ▶ Ιώβ μοναχός
- ▶ Ιώβ μοναχός ο Μέλης (ή Μέλος ή Μελίας)
- ▶ Ιώβ μοναχός Μέλης ο Ιασίτης.

Τα υπάρχοντα ιστορικά δεδομένα δίνουν τις εξής πληροφορίες:

- α) Σε βιβλίο με τον βίο της Οσίας και όλες τις ακολουθίες της, που εκδόθηκε το 1938 στην Αθήνα και προλόγιζε ο τότε Μητροπολίτης Άρτας Σπυρίδων, γράφεται το όνομα Ιώβ μοναχός Μέλης.
- β) Στην ακολουθία της Οσίας Θεοδώρας, που εκδόθηκε στην Αθήνα 1965 και βασίστηκε σε έκδοση της Βενετίας του 1772, γράφεται ως βιογράφος και συντάκτης της ακολουθίας ο Ιώβ μοναχός Μέλος.
- γ) Ο Λέανδρος Βρανούσης στα *Χρονικά...*, (...), *Ιωάννινα*, 1962 γράφει το όνομα Ιώβ Μέλης Ιασίτης.
- δ) Ο Α. Μουστοξύδης στο περιοδικό *Ελληνομνήμων*, Αθήνα 1965, αναφέρει το όνομα μοναχός Ιώβ. Συγκεκριμένα γράφει: «Έστω πρώτος, αν όχι διά την εποχήν κατά την οποία εγράφη, τουλάχιστον δια την εις ην αναφέρεται, ο βίος της εν Άρτη βασιλίσσης Θεοδώρας. Συγγραφεύς αυτού είναι ο μοναχός τις Ιώβ, ακμάσας εγγύς του ΙΖ΄ αιώνας και συνθέσας και την ακολουθίαν της Οσίας ταύτης μητρος».
- ε) Στο βιβλίο *Η Αγία Θεοδώρα, η βασίλισσα της Άρτας* (ιστορία, βίος, ακολουθίες, τέχνη) έκδοση Ιεράς Μητρόπολης Άρτας, 2001, γράφεται το όνομα Ιώβ Μελίας ή Μηλίας ο Ιασίτης.
- στ) Στον *Βίο οσίας Θεοδώρας Ηπείρου*, που περιέχεται στην Ελληνική Πατρολογία PG.T. 127, σελ. 904-908, γράφεται το όνομα Ιώβ Ιασίτης.
- ζ) Ο D. Nicol στο έργο του *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου* αναφέρει ως βιογράφο τον Ιώβ Μέλη.
- η) Ο ιστορικός ερευνητής Νικόλαος Αθ. Λάμπας στη διδακτορική διατριβή του, με θέμα *Η πολιτική ιστορία του κράτους της Ηπείρου*, Θεσ-

σαλονίκη, 2007, γράφει τα εξής: «Ενδιαφέροντα στοιχεία μας παρέχει ο *Βίος της Οσίας Θεοδώρας*, που συνέγραψε ο μοναχός Ιώβ Μελίας προς τιμήν της Οσίας Θεοδώρας, δηλαδή της Θεοδώρας Πετραλείφα, συζύγου του δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ Δούκα. Πρόκειται για ένα αγιολογικό κείμενο που, εάν και έχει τα συνήθη μειονεκτήματα του είδους του, ανήκει πάντως σε μία κοντινή προς τα γεγονότα που περιγράφει εποχή (τέλη του 13ου αι.), όπως απέδειξε ο Λ. Ι. Βρανούσης, ο οποίος και αποκατέστησε την αξία της συγκεκριμένης πηγής».

- θ) Επίσης ο S. Petridis (Κωνσταντινουπολίτης λόγιος) στο άρθρο του *Le Moine Iob* γράφει: «Ο Ιώβ Μέλης ήταν ιερομόναχος επί Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και επί Πατριάρχου Ιωσήφ και έζησε τον 13ο αιώνα». (*Job Meles ou Melias moine του Ιασίτου a Constantinople, daw la seconde moitie du XIII siecle*) (τόμ. XV, Paris 1912, pp. 44, 46, 48) (Κ. Τσιλιγιάννη: *Τα τέκνα του Μιχαήλ Β΄ και της Αγίας Θεοδώρας*).
- ι) Στο αρχείο των βυζαντινών μνημείων της Ελλάδος του Α. Ορλάνδου (Αθήνα, 1936, τεύχ. 1, Ιανουάριος-Ιούνιος) στον Β΄ τόμο στη σελίδα 71, όπου γράφονται ιστορικά στοιχεία για την Ιερά Μονή Κάτω Παναγιάς, ο καθηγητής αναφέρει ότι το 1814 τυπώθηκε «εις δημόδη ελληνική μετάφραση του υπό του μοναχού Ιώβ, κατά τον 17ο αιώνα συνταχθέντος βίου της Οσίας Θεοδώρας...».

Έτσι, λοιπόν, προκύπτουν τα εξής θέματα τα οποία απαιτούν διερεύνηση:

- ▶ Ο Ιώβ ήταν ιερομόναχος ή μοναχός;
- ▶ Ο Ιώβ ο μοναχός, ο Ιώβ Μέλης ή Μελίας ή Μηλίας ή Μέλος και ο Ιώβ ο Ιασίτης ήταν το ίδιο πρόσωπο;

Από την δική μας έρευνα προέκυψαν τα εξής:

Στο βιβλίο *Λεξικό Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων*, τόμος Α΄ των Wolfgang Buchwald, Armin Hohlweg Tusculum και Otto Prinz (εκδόσεις Φουρλάς 1993) στη σελ. 228, γράφονται τα εξής:

«... Ιασίτης Ιώβ ιερομόναχος και σύμβουλος του πατριάρχη Κων/πόλεως Ιωσήφ Α΄ (1267-1275), με εντολή του οποίου και έγραψε — σε συνεργασία με τον Γεώργιο Παχυμέρη — ένα ογκώδη τόμο κατά των Λατίνων, καθώς και μία εγκύκλιο προς τους πιστούς στο ίδιο πνεύμα... Το θέμα της ταύτισης του Ιασίτη με τον Ιώβ Μελή (ή Μελία) — και οι δύο μπορούν, με βάση εσωτερικά κριτήρια, να ταυτιστούν — δεν έχει ξεκαθαριστεί, κάτι που κάνει αδύνατη την απόδοση άλλων έργων σε αυτόν. Ως συγγραφέας των ύμνων στη Γέννηση του Χριστού, στα Θεοφάνεια, στο Πάσχα κ.λπ. θεωρείται ο μοναχός Ιώβ Μελής, στον οποίο ανήκουν ο βίος και η ακολουθία στη Θεοδώρα της Άρτας...».

Εάν εξετάσουμε με προσοχή το συναξάριο της Οσίας Θεοδώρας, θα διαπιστώσουμε ότι ο συγγραφέας του ήταν τελειώς ξένος προς εκείνον που συνέταξε τα αριστουργηματικά τροπάρια της ακολουθίας της 11ης Μαρτίου. Δηλαδή, ο συντάκτης του συναξαρίου και ο ποιητής της ακολουθίας ήταν σαφώς διαφορετικά πρόσωπα. Μήπως τελικά τα οικειοποιήθηκε όλα ο μοναχός Ιώβ;

Εάν υποθέσουμε ότι συντάκτης του συναξαρίου και της ακολουθίας ήταν ο ιερομόναχος Ιώβ ο Ιασίτης, λόγιος ιερομόναχος, που ήταν σκληρός πολέμιος των Λατίνων, δημιουργούνται πάλι οι εξής απορίες:

- α) Γιατί στο συναξάριο της Οσίας δεν περιλαμβάνονται οι ομολογιακοί αγώνες της για την ορθοδοξία;
- β) Γιατί δεν υπάρχουν τροπάρια στην ακολουθία σχετικά με τους αγώνες της Οσίας για τη διατήρηση της ορθόδοξης πίστης;

Υπενθυμίζουμε τα εξής αξιομνημόνευτα ιστορικά γεγονότα:

- ▶ Η Οσία Θεοδώρα, με διπλωματικές πρωτοβουλίες, προσπάθησε να μεταλαμπαδεύσει την ορθοδοξία στην καθολική Ιταλία. Η προσπάθειά της αυτή θα είχε πετύχει, εάν ο γαμβρός της Μαμφροέδος (σύζυγος της κόρης της Ελένης) δεν είχε ηττηθεί στη μάχη του Μπενεβέντο.
  - ▶ Προσπαθώντας να εξασφαλίσει συνθήκες ειρήνης μεταξύ του Δεσποτάτου της Ηπείρου και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας της Νίκαιας, συμβούλευσε τον σύζυγό της και τους βυζαντινούς αυτοκράτορες να μη συμφωνήσουν στην ένωση καθολικισμού και ορθοδοξίας. Η προσπάθεια αυτή να αντισταθεί στην ενωτική απόφαση του αυτοκράτορα (της Νικαίας και στη συνέχεια της Κωνσταντινούπολης) Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου της στοίχισε τον θάνατο των υιών της Δημητρίου και Ιωάννη, που ήταν σπουδαίοι στρατιωτικοί.
  - ▶ Η ορθοδοξία, σαν θρησκευτική πίστη και σαν συνεκτικός εθνικός κρίκος στην Αρτα και σε ολόκληρο τον λαό της Ηπείρου, ενισχύθηκε κυρίως από τις άοκνες προσπάθειες της Αγίας Θεοδώρας και επικράτησε και μετά τον θάνατό της. Σχετικό είναι το γεγονός, ότι ο Νικόλαος Ορσίνι και άλλοι Ιταλοί διάδοχοί του έγιναν ορθόδοξοι, γιατί, όπως αναφέρουν οι ιστορικοί Γ. Φερεντίνος και D. Nicol, μόνον με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτοί από τους Ηπειρώτες.
- γ) Πώς δικαιολογούνται τα ιστορικά λάθη που αναγράφονται στην αρχή του συναξαρίου από ένα λόγιο μοναχό της εποχής της Οσίας; Συγκεκριμένα ο Ιώβ γράφει ότι από τον γάμο του Μιχαήλ Α΄ με τη Μελισσηνή γεννώνται τέσσερις υιοί. Σχολιάζοντάς το ο Α. Μουστοξύδης έγραψε στον *Ελληνομνήμονα*: «Μεγάλην εδώ και εξαισίαν σύγχυσιν έφερον ο Ιώβ εις την ιστορίαν. Ο Θεόδωρος, ο Μανουήλ και ο Κωνσταντίνος, τους οποίους λέγει υιούς του Μιχαήλ του Α΄, ήσαν αδελφοί αυτού και γνήσια τέκνα του σεβαστοκράτορος Ιωάννου».

- δ) Γιατί δεν δίνει ιστορικές πληροφορίες από τον βίο και την πολιτεία της Οσίας στην εξορία; Η τοπική παράδοση διέσωσε αρκετές. Ο Ιώβ δεν είχε ακούσει καμία από αυτές; Η Πρένιστα ή η Πρέντα (περιοχή κοντά στις σημερινές Πηγές) ήταν πράγματι ο τόπος εξορίας της Αγίας; Εάν δεχτούμε ότι η περιοχή Πρένιστα, όπου εξορίστηκε η Αγία, ήταν το σημερινό Κορφοβούνι, περιοχή δηλαδή που την εποχή της Οσίας απείχε δύο περσίου ώρες από την Άρτα αποτελεί απορίας άξιο, πώς τόσο κοντά στην πόλη της Άρτας έμεινε για πέντε περίπου χρόνια άγνωστη η θέση της εξορίας της;

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΑΠΟΡΙΕΣ

Από τα όσα αναφέραμε προκύπτουν τα συμπεράσματα:

- α) Οι περισσότεροι ιστορικοί πιστεύουν ότι ο βιογράφος της Οσίας ήταν ο μοναχός Ιώβ ο Μέλης ή Μελιάς ή Μέλος, που έζησε τον 13ο αιώνα. Πώς δικαιολογείται, όμως, το γεγονός ότι στα γραπτά του αποσιωπώνται βασικά ιστορικά και αγιολογικά στοιχεία γνωστά προφανώς σε ένα συγγραφέα σχεδόν σύγχρονο της Αγίας Θεοδώρας; Επίσης δεν δικαιολογούνται τα ιστορικά λάθη τα οποία γράφονται στην αρχή του συναξαρίου.
- β) Ο μοναχός Ιώβ και ο μοναχός Ιώβ Μέλης ή Μέλος ή Μελιάς φαίνεται να είναι το ίδιο πρόσωπο.
- γ) Ο μοναχός Ιώβ Μέλος δεν ταυτίζεται με τον μοναχό Ιώβ τον Ιασίτη ο οποίος ήταν ιερομόναχος, λόγιος και πολέμιος των Λατίνων και των λατινοφρόνων. Την ταύτιση του μοναχού Ιώβ με τον Ιώβ Μέλη και τον Ιώβ τον Ιασίτη παραδέχεται ο διευθυντής του μεσαιωνικού αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών Λέανδρος Βρανούσης ήδη από το 1962 στο *Χρονικό της Ηπείρου*.
- δ) Μήπως υπήρξε και άλλος μοναχός Ιώβ και επενέβη ποικιλοτρόπως στα γραπτά του μοναχού Ιώβ του 13ου αιώνα, με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν αυτά τα μειονεκτήματα που αναφέραμε παραπάνω. Ή μήπως η ακολουθία της 11ης Μαρτίου ανήκε σε άλλη Οσία και μετασηματίστηκε κατάλληλα από τον μοναχό Ιώβ; Αλλά τελικά ποιος ήταν αυτός ο μοναχός Ιώβ;

ΤΟ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟ ΕΚΤΑΦΗΣ ΤΩΝ ΟΣΤΩΝ ΤΗΣ ΟΣΙΑΣ ΘΕΟΔΩΡΑΣ ΠΟΛΙΟΥΧΟΥ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Κατά τη διδασκαλία των Πατέρων η άκτιστη χάρη του Θεού αγιάζει όχι μόνον τις ψυχές, αλλά και τα σώματα των Αγίων, ακόμη και ιερά αντικείμενα όπως τις εικόνες και τους τάφους των ιερών προσώπων. Κατά τον Άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη η αιτία της ευωδίας και θαυματουργίας των λειψάνων των Αγίων «είναι η άπαξ ενοικήσασα εις τα σώματα αυτών Χάρις του Αγίου Πνεύματος, ήτις δεν χωρίζεται απ' αυτά μετά θάνατον, αλλά μένει μετ' αυτών. Όταν τας μεν ψυχάς των αγίων ποιεί μακαρίας εν ουρανοίς, τα δε σώματα αυτών αποδεικνύει πηγήν ευωδίας και θαυμάτων παραδόξων και ιαμάτων. Καθώς και η Χάρις είναι ζωοποιός, ούτω ζωοποιά και τα σώματα των αγίων αποτελεί» («Εορτοδρομίον», έκδοσις 1961, σελ. 570).

Η τιμητική προσκύνηση των αγίων λειψάνων βασίζεται στο δόγμα της ενανθρωπήσεως του Θεού Λόγου. «Ο Χριστός έγινε τέλειος άνθρωπος - σημειώνει ο καθηγητής Δημήτριος Τσάμης - για να θεώσει ολόκληρη την ανθρώπινη φύση η άκτιστη ενέργεια της θεώσεως επεκτείνεται σε όλο το σώμα του Χριστού, την κοινωνία των Αγίων, που είναι η εκκλησία. Η εκθεωτική αυτή ενέργεια παραμένει στα σώματα των Αγίων και μετά τον θάνατό τους» («Το Μαρτυρολόγιον του Σινά», σελ. 23-24).

Τα ιερά λείψανα μας μιλούν και μας λένε ότι ο Θεός τιμά και δοξάζει πλούσια αυτούς που εφάρμοσαν το θέλημά Του στη ζωή τους, που ευαρέστησαν ενώπιόν Του. Αυτοί, κατά την υπόσχεσή Του, δεν πεθαίνουν: «Αμήν αμήν λέγω υμίν, εάν τις τον λόγον τον εμόν τηρήση, θάνατον ου μη θεωρήση εις τον αιώνα». Σας διαβεβαιώνω κατηγορηματικά ότι, εάν κάποιος εφαρμόσει στη ζωή του τον λόγο μου, δεν θα δει ποτέ τον πνευματικό και αιώνιο θάνατο (Ιω. ή' 51). Ζουν και μετά τον σωματικό θάνατο, τιμημένοι κοντά στον Θεό. Και έχουν παρρησία ενώπιόν Του. Τον παρακαλούν και Εκείνος τους ακούει, ιδιαίτέρως εκείνους και κατά συνέπεια εκπληρώνει τις επιθυμίες τους.

ΤΑ ΛΕΙΨΑΝΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΘΕΟΔΩΡΑΣ, ΤΗΣ ΠΟΛΙΟΥΧΟΥ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

Εν τῷ ιερῷ ναῷ της Αγίας Θεοδώρας της Βασιλίδος υπάρχουν τα ιερὰ ἀντίστα, ἐκτός της κεφαλῆς, ανορυχθέντα ἀρχιερατικῆ του Μητροπολίτη ἐπιταγή, τῷ ἔτει 1873 Μαρτίου 20, τας ἰάσεις ἀφθόνως προχέοντα τοῖς εὐσεβέσιν. (Δοκίμιον ἱστορικόν Ἀρτης καὶ Πρεβέζης, Σεραφεῖμ Ξενόπουλου του Βυζαντίου, κεφ. ΙΔ', σελ. 149, 150).

Τὴν Κυριακὴ μετὰ των Ἁγίων Πάντων εορτάζεται, κατὰ τὴν παράδοση, ἡ μνήμη τῆς ἀνακομιδῆς των λειψάνων τῆς Αγίας Θεοδώρας.

ΧΡΟΝΙΚΟ ΑΝΑΚΟΜΙΔΗΣ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ

Ἐπειδὴ πολλοὶ ἀμφισβητοῦσαν τὴν ὑπαρξὴ των λειψάνων τῆς Αγίας καὶ υποστήριζαν ὅτι κλάπηκαν ἀπὸ τους Φράγκους (ὅπως συνέβη με πολλὰ ιερὰ λείψανα), ὁ τότε Μητροπολίτης Ἀρτης Σεραφεῖμ ὁ Βυζάντιος ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ἀνοιχτεῖ ὁ τάφος τῆς. Ἐτοῖς 20 Μαρτίου τοῦ 1873, ἡμέρα Τρίτη καὶ ὥρα 01:30' πρωινῆ, ἀφοῦ ἐψάλλαν τὴν παράκληση τῆς Αγίας ὁ ἱερός κλήρος, ὁ εὐσεβὴς λαός, οἱ ἐπίτροποι τοῦ ναοῦ, οἱ πρόκριτοι τῆς Ἀρτας καὶ οἱ πρόξενοι τῆς Ρωσίας καὶ τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας με ἐπικεφαλῆς τὸν ἀρχιμανδρὶτὴ Στέφανο Κλεόμβροτο (ὁ Μητροπολίτης Σεραφεῖμ ἀπουσίαζε στὴν Κωνσταντινούπολη) ἀνοῖξαν τὸν τάφο καὶ με πολλὴ εὐλάβεια συνέλεξαν τὰ ιερὰ καὶ εὐωδιάζοντα λείψανα τῆς Οσίας. Ἀφοῦ τὰ τοποθέτησαν σὲ ξύλινη λάρνακα, τὰ ἀφήσαν γιὰ προσκύνημα στὴν ωραία πύλη τοῦ ναοῦ. Συνέχισαν τὴν ὁλονύκτια ἀγρυπνία πρὸς τιμὴ τῆς Αγίας καὶ τὴ δοξολογία γιὰ τὴ μεγάλη δωρεὰ των λειψάνων τῆς. Τὰ χαριτόβρυτα λείψανα τῆς Αγίας ἀναδείχτηκαν πηγὴ πολλῶν καὶ μεγάλων θαυμάτων ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ ΑΝΑΚΟΜΙΔΗΣ

Τὴν 24ην Μαρτίου 1873 συντάχθηκε τὸ πρωτόκολλο ἐκταφῆς των οστών τῆς Οσίας Θεοδώρας. Αὐτὸ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ «ΣΚΟΥΦΑΣ» τὸ ἔτος 1956, συγκεκριμένα στὸ 4ο τεύχος στὶς σελίδες 165-168. Τὸ δημοσιευμένο κείμενο ἦταν ἀντίγραφο τοῦ Χ. Φιλίππου ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, πού κατεῖχε ὁ γυμνασιάρχης Κ. Μόραλης. Τὸ πρωτόκολλο συντάχθηκε τὴν 24η Μαρτίου 1873 (δηλαδὴ τέσσερις ἡμέρες ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς ἀνακομιδῆς) ἀπὸ τὸν Γεώργιο Παπαγεωργίου καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ οκτῶ ἐνότιτες.

Ἡ ἀνακομιδὴ ἐγένεο «παρουσία καὶ των κ.κ.υποπροξένων Ρωσίας καὶ Ἐλευθέρας Ἑλλάδος Γεωργίου Βαρζέλη καὶ Δημητρίου Δεσποτοπούλου» χωρὶς ὅμως αὐτοὶ νὰ υπογράψουν τὸ πρωτόκολλο. Τὸ ἔγγραφο υπογράφουν:

- ▶ Ο αρχιμανδρίτης Στέφανος, ο του Αγίου Άρτης Επίτροπος και δώδεκα άλλοι κληρικοί, οι οποίοι αναφέρονται μόνον με τα οφθίκιά τους (όσοι έχουν) ή με τα μικρά τους ονόματα (π.χ. παπα-Νικόλας, παπα-Δημήτριος) και όχι με τα επίθετά τους. (!!)
- ▶ Είκοσι ένας (21) πρόκριτοι πολίτες με τα ονοματεπώνυμά τους, εκτός από ένα, ο οποίος αναφέρεται μόνον με το επίθετό του (Λουρόπουλος). Σε αυτούς περιλαμβάνονται ο αρχιτέκτονας Δημήτριος Μαργαρίτης, που επέπτευε τη διαδικασία, και ο επίτροπος του ναού Θωμάς Μπαγιάκας.

Το συγκεκριμένο έγγραφο δεν το συμπεριέλαβε ο Μητροπολίτης Σεραφείμ Βυζάντιος στο ιστορικό δοκίμιο του περί Άρτης και Πρεβέζης.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ - ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ

Η προσεκτική μελέτη του κειμένου δημιουργεί πλήθος αποριών, με τις οποίες οφείλει η ιστορική έρευνα να ασχοληθεί και να δώσει σαφείς απαντήσεις, καθώς το έγγραφο αυτό χαρακτηρίζεται σπουδαίο ιστορικό τεκμήριο. Συγκεκριμένα:

- α) Στη δεύτερη παράγραφο του πρωτοκόλλου διαβάζουμε τα παρακάτω: «Εσχάτως δε ο αποδημών γεραρός ημών αρχιερεύς κύριος Σεραφεΐμ, συμπεσόντος λόγου περί των ιερών λειψάνων της αγίας, απεφώνητο προς τους προκρίτους των πολιτών, ότι κρίνει καλόν να γίνη εκταφή ίνα εξ αυτών των πραγμάτων καταδειχθή εάν η παράδοσις αύτη (διά την αρπαγήν των λειψάνων υπό των Ισπανών), έχεται ή μη αληθείας και η γνώμη αύτη εγένετο ασπαστή υπό τε των προκρίτων και των άλλων πολιτών. Όθεν και απεφασίσθη να γίνη η ανασκαφή, αλλά δυστυχώς ασθενήσας ο αρχιερεύς, ανέβαλε διά τον Μάρτιον και επειδή αίφνης και απροσδοκήτως μετεκαλείτο κατ’ ανωτέραν επιταγήν εις Κωνσταντινούπολιν, αφήκεν εντολήν εις τον αντιπρόσωπόν του αρχιμανδρίτην κύριον Στέφανον Κλεόμβροτον, όπως από κοινού μετά των προκρίτων πολιτών επιχειρήσωσι τα της ανασκαφής».

Σχόλιο. Για ποιο λόγο δεν έγινε και άλλη μία έστω ολιγοήμερη αναβολή της ανασκαφής μέχρι να επιστρέψει ο Μητροπολίτης από την Κωνσταντινούπολη; Δικαιολογείται από ένα τόσο σημαντικό γεγονός η απουσία του Μητροπολίτη Σεραφεΐμ;

- β) Στην τέταρτη και πέμπτη παράγραφο του πρωτοκόλλου διαβάζουμε μεταξύ των άλλων και τα εξής:

«Πρώτον, εψάλη κατά τα νενομισμένα, προ του μνημείου υπό του ιδίου αρχιμανδρίτου η παράκλησις της Αγίας Θεοδώρας, ην εμελοποίησεν ο Σεβασμιότατος Μητροπολίτης Κύριος Σεραφεΐμ. Ακολούθως, οι κτίσται τη επιστασία του αρχιτέκτονος Δημητρίου Μαργαρίτου απέσπασαν από του εδάφους του νάρθηκος μεγάλην μαρμάρινον πλάκαν έμπροσθεν του μνημείου, παρακειμένην και εντεύθεν ήρχισαν να σκάπτωσι, μέχρις ου προχωρούντες προς τα κάτω του μνημείου, απήντησαν τείχος εκ κεραμίων πλακών (τούβλων) προς διάρρηξιν, του οποίου εδέησε να μεταχειρισθώσι όξον και σχηματίσαντες οπήν, τινά εννόησαν ότι το τείχος τούτο, ουδέν άλλο ην ή η δεξιά πλευρά του τάφου, διότι διά της οπής εφάνη το χαίνον του τάφου, εις το βάθος του οποίου υπό φωτός λαμπάδος βοηθούμενοι, ην προσεκόλλησαν εις το έτερον άκρον ράβδου και διά της οπής εισήγαγον εντός του τάφου, διέκριναν λείψανον τηρούν την φυσικήν αυτού κατάστασιν. Ότε δε ουδεμία πλέον αμφιβολία υπήρχε, ότι το λείψανον ευρίσκετο εντός του τάφου, ήρξατο η ανασκαφή του επί του τάφου μνημείου...

Σχόλια. Χρησιμοποιήθηκε «όξος», δηλαδή ξύδι για να τρυπήσουν το δεξιό τείχος του τάφου, που αποτελούνταν από κεράμινες πλάκες. Όπως όμως καθένας εύκολα μπορεί να διαπιστώσει το ξύδι δεν διαλύει τις κεράμινες πλάκες ή τα τούβλα. Εάν υποθέσουμε ότι με τη λέξη «όξος» εννοείται ένα πολύ ισχυρό οξύ, θα ήταν ενδιαφέρον να μάθουμε το είδος του οξέος και την τεχνική που χρησιμοποιήθηκε για το άνοιγμα της τρύπας στον τάφο σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα. Αυτό επειδή γνωρίζουμε καλά τη συμπεριφορά των κεραμικών σκευών απέναντι στα υπάρχοντα σήμερα ισχυρά οξέα.

Επίσης αναγράφεται ότι από την τρύπα, που προέκυψε, φάνηκε με τη βοήθεια λαμπάδας «ην προσεκόλλησαν εις το έτερον άκρον ράβδου και διά της οπής εισήγαγον εντός του τάφου», το «λείψανον τηρούν την φυσικήν αυτού κατάστασιν». Είναι όμως δυνατόν να διατηρηθεί η φλόγα της λαμπάδας, όταν αυτή τοποθετείται σε κλειστό χώρο από μια μικρή τρύπα, όπως στην περίπτωση του τάφου όταν απουσιάζει το οξυγόνο στον κλειστό αυτό χώρο; Πως δόθηκε η δυνατότητα στους συμμετέχοντες να περιεργαστούν το εσωτερικό του τάφου και να δούν το λείψανο στη φυσική κατάστασή του;

- γ) Στην τέταρτη παράγραφο αναγράφονται και τα εξής: «Η εσωτερική αυτή κατάσταση του μνημείου και η συσσώρευσις πολλών αναμεικτων υλών εντός αυτού αποδεικνύουσιν ότι βέβηλοι χείρες επέφερον την καταστροφήν του μνημείου, πειραθείσαι να αρπάσωσιν το λείψανον αλλά αποτυχούσαι... Ακολούθως, αφαιρέσαντες τα συντριμματα ταύτα και προχωρούντες εις την ανασκαφήν, ανεύρον τον τάφον άθικτον και ανέπαφον προς ανατολάς εστραμμένον... Αφού δε οι κτίσται εκα-

θάρισαν καλώς την επικαλύπτουσαν τον τάφον μαρμάρειν πλάκαν και προπαρεσκευάσαν τα πάντα, απεσύρθησαν και ανέλαβον οι ιερείς να ανελκύσωσιν την πλάκαν, τούτου δε γενομένου, εφάνησαν τα λείψανα της αγίας, εφ’ ὧν ἐκείντο σεσηπότα τεμάχια σανίδων δρυός και μία κέραμος μεγάλη και πλατεία, υπό την κεφαλὴν του ιεροῦ λειψάνου. Τα περιωθέντα δε ταῦτα λείψανα των σανίδων μαρτυροῦσιν ὅτι το σῶμα της αγίας, αναπαυθεῖσης, πρῶτον ἐτέθη ἐντός δρυϊνῆς λάρνακος και μετ’ αὐτῆς ἀκολούθως ἐν τῷ τάφῳ. Κατὰ την κρίσιμον δε ταύτην και πλήρους θρησκευτικῆς ευλαβείας περιστάσιν, των ιερῶν φερόντων επιτραχήλια και ἀδόντων, ὁ ἀντιπρόσωπος του ἀρχιερέως ἀρχιμανδριτῆς Κύριος Στέφανος, καταβάς μετὰ της προσηκούσης ευλαβείας ἀσκεπῆς εἰς τον τάφον και φέρων επιτραχήλιον, συνέλεξε μετὰ πάσης προσοχῆς και δεξιότητος τα οστά, τα πλείστα των ὁποίων ἐκ του χρόνου ἦσαν σεσαπρωμένα και πολλά ἐν εἶδει τέφρας και ειλίσας εἰς σινδόνην καθαρὰν, ἐπέθηκε αὐτὰ ἐν κενῷ κιβωτίῳ, ὅπερ σφραγισθέν υπό του ἀντιπροσώπου ἀρχιμανδριτοῦ Κυρίου Στεφάνου, υπό του προκρίτου πολίτου Κυρίου Γερασίμου Καραπάνου και του επιτρόπου της ἐκκλησίας Θωμά Μπαγιάνκα, μετεκομίσθη υπό των ιερῶν και ἐτέθη προ των ὠραίων πυλῶν του ιεροῦ βήματος...».

Σχόλιο. Εδῶ ἀναφέρεται ὅτι βρέθηκε και το κεφάλι της Οσίας κάτω ἀπὸ ἓνα κεραμίδι. Ὁ Μητροπολίτης Σεραφεῖμ, ὅμως, ἀναφέρει στο Χρονικό ὅτι δὲν βρέθηκε κατὰ την ἀνακομιδὴ το κεφάλι της Οσίας. Και πῶς εἶναι δυνατόν το λείψανο της Οσίας, ἐνῶ βρισκόταν στη φυσικὴ αὐτοῦ κατάσταση, μεγάλο μέρος του ξαφνικά να εἶναι σαν τέφρα; Πῶς δικαιολογεῖται αὐτὴ ἡ ἀντίφαση;

- δ) Ἑβδομη παράγραφος: «Πόσα δε και τίνα ἐκ των ιερῶν οσῶν περιεσώθησαν ἀκριβῶς δὲν ἤξεύρομεν, ὡς μὴ δόντες προσοχὴν, διότι ἅμα συνελέγοντο εὐθύς και ετίθεντο ἐν τῷ κιβωτίῳ, ὅπερ ἐν ἀκαρεῖ εσφραγίσθη ἔνεκα του συρρεῦσαντος πλήθους».

Σχόλια. Εὖνῳ προηγουμένως ἀναγράφεται ὅτι «ὁ ἀντιπρόσωπος του ἀρχιερέως ἀρχιμανδριτῆς Κύριος Στέφανος, καταβάς μετὰ της προσηκούσης ευλαβείας ἀσκεπῆς εἰς τον τάφον και φέρων επιτραχήλιον, συνέλεξε μετὰ πάσης προσοχῆς και δεξιότητος τα οστά, τα πλείστα των ὁποίων ἐκ του χρόνου ἦσαν σεσαπρωμένα και πολλά ἐν εἶδει τέφρας και ειλίσας εἰς σινδόνην καθαρὰν, ἐπέθηκε αὐτὰ ἐν κενῷ κιβωτίῳ» στον ἐπίλογο ὁ συντάκτης του πρωτοκόλλου ἀνακομιδῆς ἀφήνει να ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ συλλογὴ των λειψάνων ἐγένε με βιαστικό τρόπο, πρακτικὴ που δὲν ἐνδείκνυται σε ἀνάλογες περιπτώσεις.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τελικά το συγκεκριμένο έγγραφο, λόγω των αντιφάσεων που περιέχει, περιπλέκει το θέμα της ανακομιδής των λειψάνων της Οσίας Θεοδώρας παρά το διαφωτίζει. Ίσως γι' αυτό να μην το συμπεριέλαβε και ο Σεραφείμ ο Βυζάντιος στο *Ιστορικό δοκίμιο περί Άρτης και Πρεβέζης*. Άποψη και πρόταση του γράφοντος είναι να χαρακτηριστεί το έγγραφο ως αναξιόπιστο και να παραμείνει μόνον η ιστορική μαρτυρία του Μητροπολίτου Σεραφείμ, όπως αυτή αναγράφεται στο ιστορικό δοκίμιο. Απομένει στην ιστορική έρευνα να αποδείξει τι απέγινε το κεφάλι του λειψάνου της Αγίας.

ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΑΓΙΑΣΜΕΝΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ «ΕΝ ΑΡΤΗΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ»

ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Το κείμενο υποβλήθηκε στην αρμόδια εκκλησιαστική αρχή την 20 Νοεμβρίου 2017 (αριθμός πρωτοκόλλου 1384/20-11-2017), προκειμένου να προβεί στις απαραίτητες ενέργειες για να ενταχθούν στο τοπικό ορθόδοξο αγιολόγιο και οι παρακάτω εκκλησιαστικές προσωπικότητες.

* * *

ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΙΝΑ-ΔΟΥΚΑΙΝΑ

Απόσπασμα από την αναλυτική βιογραφία

Η Ελένη Αγγελίνα (π. 1241-1271) ήταν κόρη του Μιχαήλ Β΄, δεσπότη της Ηπείρου και της Αγίας Θεοδώρας Πετραλίφαινας, της πολιούχου της Άρτας. Γεννήθηκε στην Άρτα το 1242 μ.Χ.

Ήταν σεμνότατη με ωραίο παράστημα, «είχε όχι μόνον απaráμιλλον καλλονήν αλλά και την ερασίμιαν εκείνην χάριν, η οποία διπλασιάζει της καλλονής τα θέλητρα. Χαρίεσσα και ευειδής, ευφυής και συνετή, με ελληνορθόδοξη-βυζαντινή παιδεία, ήτο άξιο τέκνο μιας αγίας και ενός φιλοδόξου και δυναμικού δεσπότη».

Η Ελένη Αγγελίνα σε ηλικία 16 ετών παντρεύτηκε τον Μανφρέδο Χοενστάουφεν, νόθο υιό του Φρειδερίκου Β΄ βασιλιά της Γερμανίας. Ο πατέρας της νύφης, Μιχαήλ Β΄ Άγγελος Κομνηνός Δούκας είχε προτείνει την επιγαμία ως επισφράγιση της συμμαχίας του με τον βασιλιά των Δύο Σικελιών¹.

---

1. Το βασίλειο των Δύο Σικελιών, γνωστό κοινώς ως οι Δύο Σικελίες, ακόμη και πριν την επίσημη δημιουργία του ήταν το μεγαλύτερο και πλουσιότερο από τα ιταλικά κράτη πριν την

Χρειαζόταν ένα ισχυρό δυτικό σύμμαχο στον αγώνα του εναντίον του αυτοκράτορα της Νίκαιας. Άλλωστε, ο υποψήφιος γαμπρός μόλις είχε καταλάβει σημαντικά εδάφη τα οποία ανήκαν στο δεσποτάτο, το νησί της Κέρκυρας και διάφορες θέσεις στην απέναντι ακτή, εκτεινόμενα από το Δυρράχιο στα βόρεια ως τα Κάνινα νότια, που ο ηπειρωτής δεσπότης θα έδινε ως προίκα στην κόρη του για τον επικείμενο γάμο. Σύμφωνα με τα σχέδια του συζύγου της ήταν και η βασίλισσα της Άρτας, η Αγία Θεοδώρα, η οποία γνώριζε πόσο φανατικά αντιπαπικός και ελληνολάτρης, σαν τον πατέρα του, ήταν ο Γερμανός ηγεμόνας. Γεγονός που πίστευε ότι θα βοηθούσε μακροπρόθεσμα στη διάδοση της ορθόδοξης πίστης στην περιφέρεια του βασιλείου του.

Ο Μανφρέδος ήταν αξιόλογος άνθρωπος. Ομορφος, ευγενής και καλλιεργημένος, φιλότεχνος και ποιητής, ενσάρκωνε τα ιδεώδη του ιπποτικού πνεύματος της εποχής του. Είχε χηρέψει πρόσφατα μετά τον πρώτο χαμό της πρώτης συζύγου του, Βεατρίκης της Σαβοΐας με την οποία είχε αποκτήσει μία κόρη, την Κωνσταντία. Μετά τη βασιλική στέψη του στο Παλέριο της Σικελίας, στις 11 Αυγούστου του 1258, ο εικοσιεξάχρονος ηγεμόνας χρειαζόταν μία νέα σύζυγο, εξίσου όμορφη, καλλιεργημένη και αριστοκρατική όσο εκείνος. Επιπλέον, ήθελε και ο ίδιος να επικυρώσει την κατοχή των εδαφών του στις ηπειρωτικές ακτές, έχοντας πάντα στο πίσω μέρος του μυαλού του τα σχέδια των Νορμανδών και Γερμανών προκατόχων του για εκστρατεία προς την ανατολή και κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, μόλις έφθασε η πρόταση για γάμο με την ηπειρώτισσα πριγκίπισσα, δέχθηκε χωρίς δεύτερη κουβέντα.

Ο γάμος τελέστηκε στις 2 Ιουνίου 1259 και ο Μανφρέδος έλαβε σαν προίκα το Δυρράχιο, τον Αυλώνα, τα Βελέγραδα, τα Κάνινα και την Κέρκυρα. Η Ελένη καθίσταται βασίλισσα της Σικελίας, δούκισσα της Απουλίας και πριγκίπισσα της Καπύης.

Την πρώτη γλυκιά περίοδο της έγγαμης ζωής της η Ελένη ήταν εγκρατεστημένη στο επιβλητικό κάστρο του Trani, κτίσμα του πεθερού τον οποίο δεν είχε προλάβει να γνωρίσει. Εκεί, τον Μάιο του 1262, έφερε στον κόσμο το πρώτο της παιδί, τον Ερρίκο. Ακολούθησαν μία κόρη, η Βεατρίκη και δύο ακόμα υιοί, ο Φρειδερίκος και ο βενιαμίν, ο Azzolino που ονομάστηκε έτσι ίσως από το οικογενειακό όνομα των προγόνων της Ελένης, των Αγγέλων.

Επειδή, όμως, ο τροχός της ζωής συνεχώς γυρίζει και τίποτα δεν μένει σταθερό, πόσο μάλλον η ευτυχία, οι ανέφελες και ξέγνοιαστες ημέρες της Ελένης στην Ιταλία ήταν μετροημένες.

Η Κωνσταντινούπολη είχε χαθεί οριστικά για τους Λατίνους μετά την ανάκτησή της από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο το 1261 και η παποσύνη έψαχνε

ιταλική ενοποίηση. Δημιουργήθηκε από την ένωση του βασιλείου της Σικελίας και του βασιλείου της Νεάπολης το 1816 και διήρκεσε έως το 1860, οπότε και προσαρτήθηκε από το βασίλειο της Σαρδηνίας, το οποίο έγινε το βασίλειο της Ιταλίας το 1861. Το βασίλειο είχε την πρωτεύουσά του στη Νάπολη και αναφερόταν επίσης και ως το «βασίλειο της Νεαπόλεως». Το βασίλειο εκτεινόταν επί του Μεσογείου (νότιο τμήμα της ηπειρωτικής Ιταλίας) και του νησιού της Σικελίας.

τρόπο να απαλλαγεί οριστικά από την ενοχλητική παρουσία του «γιου του αντίχριστου» όπως αποκαλούσε τον Φρειδερίκο τον Β΄.

Ο Μιχαήλ Β΄ ήταν αποδυναμωμένος, μετά την ήττα του στην Πελαγονία το 1259, από τα στρατεύματα της Νίκαιας και δεν μπορούσε να προσφέρει πολλά στον γαμπρό του, όταν αυτός άρχισε να απειλείται σοβαρά από τον ισχυρό γαλλο-παπικό συνασπισμό που σχηματίστηκε εναντίον του στην Ιταλία. Στην κρίσιμη μάχη του Benevento το 1266, όπου οι δυνάμεις του αντιπαρατάχθηκαν σε εκείνες του Καρόλου Α΄ του Ανδεγαυού, έμελλε να χάσει τη ζωή του ο Μανφρέδος, όταν, τραγουδώντας όπως συνήθιζε, κατέβηκε τον λόφο από όπου παρακολουθούσε την εξέλιξη της μάχης. Βρέθηκε τότε μόνος εν μέσω των εχθρών, αλλά υπερήφανος και αγέρωχος στο άλογό του, με την πανοπλία του να αστράφτει, κάτω από τις δυνατές αχτίδες του ήλιου. Ήταν μόλις 32 χρόνων.

Τέλος εποχής για τη γερμανική κυριαρχία στη Νότιο Ιταλία και Σικελία, τέλος εποχής και για τη δύσμοιρη Ελένη, που σύντομα η ίδια και τα αθώα παιδιά της θα πλήρωναν το βαρύ τίμημα του να είναι συγγενείς του ηττημένου.

Για λόγους ασφαλείας είχε ήδη μεταφερθεί οικογενειακώς, έχοντας στο μαζί της την κουνιάδα της Κωνσταντία, χήρα του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη στο κάστρο της Lucera, προπύργιο των Σαρακηνών που παραδοσιακά υποστήριζαν τον Φρειδερίκο τον Β΄ και αργότερα τον Μανφρέδο. Εκεί, προς τα τέλη του Φεβρουαρίου 1266 έμαθε τα δυσάρεστα νέα για την απώλεια του συζύγου της. Ο πανικός και η ταραχή την κυρίευσαν και το πρώτο που σκέφθηκε ήταν να διαφύγει στην πατρίδα της, την Ήπειρο. Τη νύχτα της 3ης Μαρτίου έφθασε με τα παιδιά της στο λιμάνι του Trani. Ο καιρός, όμως, δεν ήταν σύμμαχός τους.

Η θάλασσα ήταν φουρτουνιασμένη και έπρεπε να περιμένουν λίγες μέρες ακόμα μέχρι να αποπλεύσουν. Ο φύλακας του κάστρου, ο οποίος αρχικά τους παρείχε άσυλο, φέρεται να είναι εκείνος που τους κατέδωσε σε κατασκόπους του πάπα Κλήμη Δ΄. Η Ελένη συνελήφθη και τέθηκε υπό περιορισμό στο κάστρο για αρκετούς μήνες. Αργότερα μεταφέρθηκε στην αυλή του Καρόλου Α΄, στη Lago Pesole στη Basilicata και από εκεί στο κάστρο της Nocera de Cristiani στην Καμπανία.

ΑΛΛΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Οι βαρώνοι και οι αυλικοί τώρα, που είχε σβήσει ο Μανφρέδος, της γύρισαν τις πλάτες. Το μεγαλύτερο παιδί της ήταν τότε πέντε χρόνων και η Ελένη δεν ήξερε τι να κάνει και πως να φυλαχθεί. Ήταν τώρα πια μόνη και απροστάτευτη, βουτηγμένη στη θλίψη και την απόγνωση.

Ο πάπας, όμως, σκοπεύοντας να ξεσηκώσει τον λαό της Νότιας Ιταλίας εναντίον του Μανφρέδου είχε εξαπολύσει στις χώρες του βασιλείου μεταμφιεσμένους μοναχούς, οι οποίοι έμαθαν την παρουσία της Ελένης και των παιδιών της στο κάστρο.

Αμέσως παρουσιάστηκαν στον διοικητή και του πρότειναν να κρατήσει αιχμαλώτους αυτούς που φιλοξενούσε. Θα είχε έτσι πολλές αμοιβές από τον Κάρολο, τον νικητή του Μανφρέδου.

Και πόση ατυχία! Η θάλασσα αρνήθηκε τη σωτηρία στην Ηπειρώτισσα πριγκίπισσα στη Νοκερία, απ' όπου έφυγε κρυφά ακριβώς για να σωθεί. Οι Σαρακηνοί, που ήταν τόσο αφοσιωμένοι στον άτυχο και άξιο καλύτερης τύχης αρχηγό τους Μανφρέδο, είχαν ετοιμαστεί για αντίσταση. Ο Κάρολος όμως τους πολιόρκησε και πέτυχε να συνθηκολογήσουν με έντιμους όρους και πολλά προνόμια.

Εάν η Ελένη είχε μείνει μαζί τους, θα πάθαινε πολύ λιγότερα απ' όσα έπαθε ύστερα από τη φυγή της προς το Τράνο. Μα αυτό ήταν το γραφτό της!... Η θλιβερή ιστορία πλησιάζει προς το τέλος της. Τρεις μόλις ημέρες μετά την άφιξη της στο Τράνο η Ελένη και τα παιδιά της παραδόθηκαν στους άντρες του Καρόλου και «νύχτα απήχθησαν, ουδείς γινώσκει εις ποιον μέρος» γράφει ο χρονογράφος. Τόσο εξακολουθούσαν οι Ιταλοί να συμπαθούν τον Μαμφρέδο και τη γυναίκα του ώστε ο χρονογράφος αποκαλεί τον διοικητή του φρουρίου «προδότην» για αυτή του την πράξη.

Η φήμη όμως αυτή, της μεταφοράς των αιχμαλώτων από το Τράνο, δεν ήταν αληθινή παρά μόνον για τα παιδιά της Ελένης, από τα οποία τη χώρισε ο Κάρολος και φυλακίστηκαν ακολούθως με κάθε μυστικότητα στο φρούριο της Santa Maria del Monte. Η Ελένη έμεινε φυλακισμένη στο Τράνο· διέδωσαν, όμως, ότι τους είχαν πάρει όλους από εκεί, γιατί πρώτον, δεν ήθελαν να γίνει γνωστό ότι χώρισαν μία μητέρα από τα νήπια παιδιά της και δεύτερον για να αποκρύψουν την παρουσία της Ελένης στο Τράνο.

Οι Γιβελλίνοι² της πόλης μπορούσαν να κάνουν απόπειρα για να την απελευθερώσουν και ο πατέρας της Ελένης μαζί με τον τολμηρό ναύαρχο του Κινάρδο μπορούσαν να επιχειρήσουν πραξικόπημα. Γύρω όμως από τη φυλακισμένη Ηπειρώτισσα πριγκίπισσα άρχισε καινούργια περιπέτεια. Τον Ιούνιο ή τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς ο Κάρολος την κάλεσε στο Lago Pesole, που ήταν ένας από τους συνηθισμένους τόπους ανάπαυσης του Μανφρέδου. Της ζήτησε να παραιτηθεί από τα προικώα δικαιώματά της στις ηπειρωτικές περιοχές με αντάλλαγμα την προσωπική ελευθερία της.

Η Ελένη δεν θα δίσταζε καθόλου να θυσιάσει την προίκα της. Φτάνει μονάχα να ελευθερώταν και τα παιδιά της. Αυτά, όμως, ήταν οι νόμιμοι κληρονόμοι του Μανφρέδου και έπρεπε να λησμονηθούν ολότπλα. Ο Κάρολος δεν το δέχθηκε και έστειλε την Ελένη στη Νοκερία, όπου φυλακίστηκε για να μην απελευθερωθεί ποτέ. Για τα παιδιά της, που ήταν αλλού φυλακισμένα, ο Κάρολος έφερε από το Αντζιού δικό του Γάλλο αξιωματικό και πιστούς του Γάλλους στρατιώτες για τη φρουρήσή τους. Στο μεταξύ έντονες γίνονταν προσπάθειες

2. Οι Γουέλφοι και οι Γιβελλίνοι ήταν δύο αντίπαλες πολιτικές παρατάξεις που δρούσαν στη βόρεια και κεντρική Ιταλία, από τον 12ο μέχρι τον 14ο αιώνα. Οι μεν Γουέλφοι υποστήριζαν αρχικά την υπόθεση του Πάπα, οι δε Γιβελλίνοι αντιστοίχως τον αυτοκράτορα.

για να τακτοποιηθεί «πολιτικά» η υπόθεση της Ελένης. Καθένας τους για δικούς του βέβαια λόγους και σκοπούς. Ο πάπας, ο πατέρας της Ελένης, ο Κάρολος πρωτοστατούσαν στη σύναψη καινούργιου συνοικεσίου της Ελένης με τον Ερρίκο της Καστίλλιας, τριτότοκο γιο του βασιλιά Φερδινανδου Γ' και αδερφό του βασιλιά Αλφόνσου του Γ'. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να αρνηθεί την ορθόδοξη πίστη της και να ασπασθεί τον παπισμό.

Ο Κάρολος, μετά τη νίκη του, άρχισε και αυτός να ονειρεύεται την ανάκτηση της φράγκικης αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης. Ο Μιχαήλ δεν μπορούσε να ανεχθεί την επικράτηση του συνώνυμου του Παλαιολόγου στην Πόλη και ήθελε ταυτόχρονα να ελευθερώσει την κόρη του. Ο πάπας δεν μπορούσε παρά να ευλογήσει με την καρδιά του ένα τέτοιο συνοικέσιο. Ο Ερρίκος, ατρόμητος πολεμιστής, είχε και τα χρειαζόμενα για την επιχείρηση αυτή χρήματα. *«Η Ορθοδοξία έτσι θα εξηλείφετο και ο χριστιανικός κόσμος οριστικώς πλέον θα συνηθούντο υπό τας ευλογίας της Ρώμης»*. Αυτό ήταν το σχέδιο των Λατίνων που το βοηθούσε και ο δυστυχισμένος Μιχαήλ, περισσότερο πιστεύουμε, από πόνο για την κόρη του και τα εγγόνια του.

Η Ελένη όμως δεν υπέκυψε. Είχε βαθιά αγαπήσει τον ωραίο και ξανθό Μανφρέδο. Η μητέρα της ήταν μία βαθιά ορθόδοξη χριστιανή, η κατόπιν Θεοδώρα η Αγία. Αγαπούσε πολύ τα παιδιά της και ήταν βαθιά ποτισμένη με την αξιοπρέπεια της φυλής και της γενιάς της. Αντίθετα ο Ερρίκος ήταν ένας άπιστος, δόλιος, διεφθαρμένος και βδελυρός. Ούτε απειλές ούτε βία ούτε συμβουλές ούτε αναλογισμός της φοβερής τύχης που την περίμενε και αυτήν και τα παιδιά της μπόρεσαν να τη μεταπείσουν να δεχθεί το μισητό συνοικέσιο. Μόνη πια και εγκαταλελειμμένη πέθανε τον Ιούλιο του 1271 και την ίδια χρονιά πέθανε και ο πατέρας της.

Οι τρεις γιοι της Ελένης Αγγελίνας τυφλώθηκαν και φυλακίστηκαν στο Castel del Monte της Απουλίας, ενώ οι δύο κόρες της φυλακίστηκαν για ένα διάστημα στο Castel de Oro της Νάπολης και μετά ελευθερώθηκαν.

Αυτή είναι η τραγική ιστορία της Ελένης της Αγγελίνας Δούκαινας, της Ηπειρώτισσας πριγκίπισσας, που *«εμαρτύρησεν αληθώς, υπέρ της πίστεως, υπέρ της αρετής, υπέρ της ευγενείας του έθνους αυτής»*.

Ο μελετητής της ζωής της Ελένης Μιχαήλ Δένδιας διατύπωσε στην εργασία του την εξής ενδιαφέρουσα άποψη:

Είναι κρίμα ότι η Ορθόδοξος Εκκλησία εσκέφθη να αγιάσει τη μητέρα αυτής Θεοδώρα μόνην, ουχί δε και την Ελένην. Ο λόγος είναι ότι η εκκλησία αυτή, υπήρξε μακράν των παθημάτων της θυγατρός της Αγίας Θεοδώρας, δεν εγένετο μάρτυρας της εμμονής αυτής εις την αρετήν, δεν εγνώρισε ποτέ την χριστιανικήν αυτής εγκαρτέρησην εν τη θλίψει, εν τω πόνω, εν τη συμφορά, εν τη ταλαιπωρία, δεν επληροφορήθη ποτέ τα κατά τη στάσιν αυτής απέναντι των εν Ιταλία αντιπροσώπων της πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας. Η κόρη του «ευγενούς Μιχαλίτη» εμαρτύρησεν αληθώς υπέρ της αρετής, υπέρ της ευγενείας του έθνους αυτής.

Ο μακαριστός μητροπολίτης Αργολίδος κ. Ιάκωβος, στον εσπερινό της εορτής της οσίας Θεοδώρας την 10η Μαρτίου 1997, στο κήρυγμά του υποστήριξε με πάθος την οσιότητα της Ελένης και συμφώνησε πλήρως με την άποψη του Μ. Δένδια ώστε να καταταγεί η Ελένη Δούκαινα Αγγελίνα στο αγιολόγιο των μαρτύρων και ομολογητών της Ορθοδοξίας.

ΠΗΓΕΣ

ΜΙΧΑΗΛ ΔΕΝΔΙΑ, *Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα, βασίλισσα Σικελίας και Νεαπόλεως.*

ΙΩΑΝΝΟΥ ΡΩΜΑΝΟΥ, *Περί του Δεσποτάτου της Ηπείρου.*

Κ.ΤΣΙΛΠΙΑΝΝΗ, *Τα τέκνα του Μιχαήλ Β' Αγγελοκομνηνοδούκα και της Αγίας Θεοδώρας, βασίλισσας της Άρτας.*

Δ. ΣΑΛΑΜΑΓΚΑ, *Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα.*

D. NICOL, *Οι βυζαντινές Δέσποινες.*

* * *

Ο ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΑΡΤΙΝΟΣ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΑΣ

Μοναχού Μάξιμου Γραικού διήγηση, αυτόπτου στο μαρτύριο κάποιου νεοφανούς μάρτυρα στην ελληνική γη

«Ήταν κάποιος νέος πολύ ευσεβής, στολισμένος με εξωτερική εμφάνιση και είχε άφθονες ψυχικές αρετές, πιστός χριστιανός. Δεν είχε πλήρη μόρφωση, αλλά κατά νουν είχε αξιέπαινα έθιμα. Ήταν σκλάβος ενός πλούσιου Αγαρηνού και βοσκούσε τα πρόβατα εκείνου σε εύφορα λιβάδια. Η κόρη του κυρίου του, νεαρή παρθένα, τον ερωτεύτηκε σφόδρα. Εκείνη, ερωτευμένη και μαγεμένη από την ομορφιά και τη λεβεντιά του χριστιανού νέου, συμφωνεί ν' αλλάξει οπιστήσει. Για χάρη του κάνει τα πάντα και τελικά αποφασίζουν να φύγουν μαζί έξω από την πόλη. Θέλουν να πάνε όσο το δυνατόν πιο μακριά από τους γονείς και το σπίτι τους. Αλλά αυτός που βλέπει όλα τα καλά με ζηλόφθοно μάτι δεν άφησε έξω από τα δικά του ζηλόφθονα δίχτυα και αυτήν την υπόθεση». Και συνεχίζει παραβάλλοντας τα ζηλόφθονα δίχτυα και τις μηχανορραφίες του σατανά με το κατόρθωμα του διαβολικού Τούρκου, που κατάφερε τελικά να τους ανακαλύψει στο δάσος και να τους συλλάβει.

Ο Αγαρηνός, πνέων μένεα, μόλις τους ανακάλυψε, τραυμάτισε βάνουσα με φοβερό ξυλοδαρμό τον νεαρό βοσκό του, γιατί δεν ήξερε ότι τα δύο παιδιά παρά τον παράφορο έρωτά τους ήταν ακόμη αγνά. Ο Τούρκος έδεσε τον βοσκό σφιχτά και τον ξανάφερε στο σπίτι του. Εκεί έμεινε άναυδος, όταν πληροφορήθηκε από την ίδια του την κόρη ότι ο βοσκός ήταν αγνός και εγκρατής και ότι χάρη σε αυτόν παρέμεινε αγνή και ανέγγιχτη. Αμέσως γαλήνεψε και αντιμετώπισε ψύχραιμα την κατάσταση. Θαύμασε τη δύναμη της εγκράτειας του νεαρού υποτακτικού του και μεταβλήθηκε από οργίλος εκδικητής σε πράο υποψήφιο πεθερό.

Προσπάθησε με γλυκά λόγια να κάνει τον βοσκό να δεχθεί τις προτάσεις του λέγοντας: “Να απαρνηθείς, καλό μου παιδί, τη δική σου πατρική πίστη, να δεχθείς τη δική μου και να είσαι όπως εγώ και θα δέσω εσένα με την κόρη μου, που επιθυμείς με γάμο, και θα σε κάνω γενικό κληρονόμο όλων των κτημάτων μου”. Αλλά οι προτάσεις του Τούρκου κρίθηκαν απαράδεκτες από τον νεαρό βοσκό. Το χριστιανόπουλο, ακούγοντας ότι ο Τούρκος του έδινε την κόρη και την περιουσία με την προϋπόθεση να απαρνηθεί τη χριστιανική πίστη του, σηκώθηκε με ορμή όρθιος και η ύπαρξή του πλημμύρισε ευθύς από το Άγιο Πνεύμα. Φλογίστηκε και φωτίστηκε η αγνή ψυχή του με τη θείκη αγάπη και, ως φυσικό επακόλουθο, του γεννήθηκε η υπέρροχη και υπέρτατη επιθυμία του μαρτυρίου. Θεία ακτινοβολία τον περιέλουσε και έλαμψε ολόκληρος και είπε: “Εγώ την πίστη στον Θεό μου θα τη διαφυλάξω αγνή, όσο έχω τις δυνάμεις μου, εσένα και τα πλούτη και την κόρη σου και την ίδια την πλάνη του άθεου Μωάμεθ με χαρά την εξεμώ”.

Στο δικαστήριο ο κατής προσπαθεί να καλοπιιάσει και να πείσει τον αξιόλογο νεαρό με υποσχέσεις, γλυκόλογα και δολοπλοκίες. Επεδίωξε όμως να πετύχει τα ακατόρθωτα. Προσπάθησε να αποδειχθεί πιο αποτελεσματικός από τον προσβεβλημένο Τούρκο πατέρα.

Προσπαθούσε ο κατής να αφανίσει τον ψυχικό στύλο του εξαιρέτου νέου, αλλά συνάντησε σε αυτόν αμετακίνητο βουνό, το οποίο και προσπαθούσε να μετακινήσει από τη θέση του και σαν να ήθελε με τη βελόνα να ελέγξει τον σκληρότατο αδάμαντα. Όταν ο κατής βεβαιώθηκε ότι με κανένα τρόπο, με καμία υπόσχεση και με κανένα επιχείρημα ή και βασιανιστήριο δεν θα μπορούσε να κάμψει την πεποίθηση του εξαιρέτου νέου, διέταξε να τον θανατώσουν μαρτυρικά.

Του πέρασαν το σχοινί στον λαιμό. Στη συνέχεια τον σήκωσαν σιγά-σιγά από τη γη και τον κατέβαζαν κάτω απότομα. Τρεις φορές μαρτύρησε κατ’ αυτόν τον τρόπο και την τρίτη φορά πέθανε. Η χαρά του μάρτυρα, που πραγματοποιεί την υπέρτατη θυσία για τον Χριστό πηγαίνοντας να κατακτήσει την ουράνια ζωή, διακρινόταν εκείνη τη στιγμή στο τελευταίο βλέμμα του από τη γη προς τον Ουράνιο Πατέρα» (κείμενο διασκευασμένο).

ΣΧΟΛΙΑ

1. Ο Άγιος Μάξιμος γεννήθηκε στην Άρτα το 1470 μ.Χ., αλλά η καταγωγή του ήταν από τον Μωριά. Το κοσμικό του όνομα ήταν Μιχαήλ Τριβώλης. Δεν είναι ιστορικά εξακριβωμένο τότε η οικογένεια Τριβώλη εγκαταστάθηκε στην Άρτα. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η οικογένεια Τριβώλη ήταν πλούσια εμπορική οικογένεια, που τα μέλη της αποτελούσαν στελέχη της αυλής των ηγεμόνων. Οι ενδείξεις αυτές επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η εγκατάστασή τους στην Άρτα έγινε πολύ πριν από την κατάληψή της από τους Τούρκους. Ίσως την εποχή των Αγγέλων-Κομνηνών στην επικράτεια των οποίων υπάγονταν για ορισμένα χρονικά διαστήματα και η Κέρκυρα. Η οικογένεια Τριβώλη διατηρούσε εμπορικές επιχειρήσεις και στην Κέρκυρα και

στην Άρτα. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι ο πατέρας του Μιχαήλ (Μαξίμου) Τριβώλη Εμμανουήλ βρίσκεται μόνιμα εγκατεστημένος στην Άρτα, ενώ ο αδελφός του Δημήτριος στην Κέρκυρα.

Ο Μιχαήλ Τριβώλης την πρώτη μόρφωσή του την έλαβε στην Άρτα, όπου ακόμα λειτουργούσε Ελληνικό σχολείο. Το καθαρά ελληνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο γεννήθηκε και γαλουχήθηκε του έδωσαν συνείδηση ότι ήταν Έλληνας. Και η συνείδηση ότι ήταν Έλληνας και ότι ανήκε στον περιούσιο αυτόν λαό και ότι μόνον αυτό αρκούσε για να του δώσει κύρος αποδεικνύεται από το ότι σε μία από τις πιο κρίσιμες στιγμές της ζωής του αναφωνεί:

*«Έλλην είμι και εν ελληνική χώρα εγγενήθην
και ανετράφην και εκάρην μοναχός».*

2. Ο ιστορικός ερευνητής του έργου του Οσίου Μαξίμου, μακαριστός Κώστας Τσιλιγιάννης, σημειώνει τα εξής σχετικά:

«Μετά τη λέξη «αυτόπτου» θα μπορούσαμε, μεταφράζοντας ελεύθερα, να προσθέσουμε τις λέξεις «που ήταν» ή «που παραβρισκόταν». Αναλύοντας τον τίτλο της διηγήσεως διαπιστώνει κάποιος ότι μπορεί η λέξη «αυτόπτης» να μην προσδιορίζει σε συγκεκριμένο πρόσωπο, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν είναι δυνατόν ο Μάξιμος να απέφυγε από ταπεινοφροσύνη να καταδείξει τον ίδιο τον εαυτό του. Ως Αγιορείτης, αλλά και από ιδιουσυγκρασία δεν επιθυμούσε να ταυτιστεί ο διηγηματογράφος με τον αυτόπτη και τελικά με τον ίδιο. Ο ξενιτεμένος Βατοπαιδινός από ταπεινοφροσύνη δεν διασαφηνίζει τη διφορούμενη έκφραση «*μοναχού Μαξίμου Γραικού διήγηση αυτόπτου...*», αλλά και στην ανάπτυξη δεν εκφράζεται σε πρώτο πρόσωπο. Στο σημείο αυτό αξίζει να προσθέσω ότι ο Ρώσος μοναχός Moisei, όταν στις αρχές του 20ού αιώνα, μετέφραζε από τα σλαβονικά στα νέα ρωσικά τη διήγησή αυτή, τόλμησε να γράψει: «που αυτόπτης ήταν ο Μάξιμος ο Γραικός».

Η έκφραση «*νεοφανής μάρτυρας στην ελληνική γη*» δηλώνει ότι ο μαρτυρήσας ήταν σύγχρονος του Μαξίμου και από τους πρωτομάρτυρες της Τουρκοκρατίας. Είναι σίγουρο πως το μαρτύριο έλαβε χώρα τον καιρό που ο Μάξιμος βρισκόταν στην Ελλάδα. Επίσης η διατύπωση «*νεοφανής μάρτυρας*» οδηγεί στη σκέψη ότι ο νεομάρτυρας είναι σύγχρονος του Μαξίμου και ότι δεν του ήταν άγνωστος, γιατί στην περίπτωση αυτή θα έγραφε «*νεοφανής άγνωστος μάρτυρας*».

Βέβαια, για το ενδεχόμενο να συνέβη το γεγονός του μαρτυρίου όχι στην Άρτα αλλά σε πόλη της Μακεδονίας ή σε νησί, που τον έστειλαν οι γέροντες της Μονής για εράνουσ, ο Κ. Τσιλιγιάννης σημειώνει:

«Σε κανένα γραπτό κείμενο δεν κατονομάζεται έστω και μία συγκεκριμένη μακεδονική πόλη ή τουρκοκρατούμενο νησί που επισκέφτηκε ο Μάξιμος, αφού τα περισσότερα ήταν ενετοκρατούμενα... Εφόσον δεν υπάρχουν άμεσες ή έμμεσες πηγές — αποδεικτικά στοιχεία — οι υποθέσεις για τον τόπο τελέσεως ενισχύεται με τη λογική ανάλυση συγκεκριμένων στοιχείων της διηγήσεως και με την ασφαλή γνώση του τρόπου συγγραφής του Μαξίμου όπως, επίσης, και της μεγάλης ταπεινοφροσύνης του.

Ο Μάξιμος στα συγγράμματά του μιλάει με υπερηφάνεια για την καταγωγή του. Στην *Ομολογία Πίστεως* έγραφε: «Είμαι Έλληνας και σε ελληνική γη γεννήθηκα, μορφώθηκα και καλογέρεψα». Στη φράση αυτήν «*ελληνική γη*», όσον αφορά τα δύο ρήματα «*γεννήθηκα και μορφώθηκα*», είναι η Άρτα και όσον αφορά το ρήμα «*καλογέρεψα*» είναι το Άγιο Όρος. Όσον αφορά τη διήγησή αυτή, δεν είχε νόημα για τους Ρώσους να κατονομάσει ή να προσδιορίσει συγκεκριμένα ο Μάξιμος σε

ποια πόλη της Ελλάδας τελικά αναφέρεται. Γίνεται απόλυτα κατανοητό ότι αυτό που επεδίωκε ήταν να υπογραμμίσει ότι το επεισόδιο διαδραματίστηκε σε «ελληνική γη», για να τονίσει ότι η Ελλάδα υπέφερε από τους Αγαρηνούς...

3. Ο Άγιος ανώνυμος Αρτινός νεομάρτυρας θα μπορούσε να ερραστεί την Κυριακή των Αγίων Νεομαρτύρων (Γ' Ματθαίου).

ΠΗΓΕΣ

Αγίου Μαξίμου του Γραικού Λόγοι, τόμ. Γ', έκδοση Ιεράς Μονής Βατοπεδίου, Άγιο Όρος, 2014.

Κ. ΤΣΙΛΠΙΑΝΝΗ, *Μαξίμου Γραικού. Διήγηση για κάποιο νεομάρτυρα*, Άρτα, 1996.

† ΜΕΛΕΠΟΥ ΚΑΛΑΜΑΡΑ, Μητροπολίτη Νικοπόλεως και Πρεβέζης, *Ένας ένδοξος ανώνυμος νεομάρτυρας από την Άρτα*, περιοδικό «Λυχνία» Νικοπόλεως.

* * *

Ο ΑΓΙΟΣ ΟΣΙΟΜΑΡΤΥΡΑΣ ΣΙΛΒΑΝΟΣ

Εάν και δεν κατάγεται από την Άρτα, ο Άγιος οσιομάρτυρας Σιλβανός ο υπάκουος ήταν γνήσιος μαθητής και βιογράφος του Αγίου Μαξίμου του Βατοπαιδινού, του επονομαζόμενου Γραικού. Υπήρξε οσιότατος μοναχός της λαύρας του Αγίου Σεργίου. Διαπνεόμενος από το ίδιο πνεύμα του γέροντα και δασκάλου του αναδείχθηκε εφάμιλλος της πνευματικής γνώσεως με εκείνον.

Ο ίδιος θεωρούσε πολύ μεγάλη εύνοια του Θεού προς το πρόσωπό του την πνευματική επικοινωνία με τον Άγιο Μάξιμο. Θαυμάζοντας τις ικανότητες του γέροντά του ο Άγιος Σιλβανός δικαιολογημένα τον χαρακτήριζε ταμείο σοφίας για τη γνώση τριών γλωσσών (ελληνικών, λατινικών και ρωσικών) και ως ποιητή ηρωοελεγειακών ποιημάτων, επίσης επειδή ξεχώριζε μεταξύ των συγχρόνων του για την ευφυΐα και την οξυδερκεία του. Το εγκώμιο του αναφέρεται στην εισαγωγή του βιβλίου του που μεταφράζει την ερμηνεία του κατὰ Ματθαίον Ευαγγελίου του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, έργο που πραγματοποίησε με τη βοήθεια του Αγίου Μαξίμου το 1524. Σε αυτό αναφέρεται με πολλή αυτομεμψία, σαν ο ίδιος να μην κατέβαλε πολλούς κόπους για την ολοκλήρωσή του, αποδίδοντας τη μετάφραση στον γέροντά του. Δεν ευσταθεί όμως ο ισχυρισμός του, επειδή ο Άγιος Μάξιμος ο Γραικός δεν είχε τότε επαρκή γνώση της εκκλησιαστικής σλαβονικής διαλέκτου.

Ο Άγιος Σιλβανός κοιμήθηκε με μαρτυρικό θάνατο πριν από τον Άγιο Μάξιμο. Τον έκλεισαν μέσα σε θάλαμο με δηλητηριώδη αέρια, που προέρχονταν από ατελή καύση ξύλων, και του προκάλεσαν ασφυξία. Ο πρίγκιπας Κούρμπσκυ, σύγχρονος του Αγίου Μαξίμου, αναφέρει ότι ο ίδιος ο Μητροπολίτης Δανιήλ, λίγο πριν την καθαίρεσή του, παρέδωσε στον θάνατο τον Άγιο Σιλβανό μέσα στη μητρόπολη το 1539. Με τον θάνατό του ο Άγιος έλαβε το διπλό στεφάνι, του οσίου και του μάρτυρα.

Η Ρωσική Εκκλησία τον εορτάζει στις 25 Ιουλίου. Ακολουθία του Αγίου συντάξε ο υμνογράφος Χαράλαμπος Μπούσιας.

Απολυτίκιο

*Θεοσόφου Μαξίμου γραφέα πάνσεπτον, τῶν θεοπνεύστων ῥημάτων, καὶ μαθητὴν εὐπειθῆ, Σιλβανὸν τὸν Ὀσιόαθλον τιμῆσωμεν, πίστεως εὐ-
χος ὡς σεπτὸν καὶ Ῥωσίας τιμαλφές, θησαύρισμα ἐκβοῶντες μαρτύρων
νέων κοσμητορ, Θεοῦ Υἱὸν ἡμῖν ἰλέωσαι.*

ΠΗΓΕΣ

Το συναξάριο του Αγίου στη ρωσική γλώσσα.

www.pemptousia.gr

*Ἀκολουθία Ὀσιομάρτυρος Σιλβανοῦ τοῦ Ῥώσου, ψαλλομένη τῇ 25ῃ Ἰουλίου, ποίημα
Δρ Χαράλαμπος Μπούσια.*

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Ο Άγιος Μάξιμος ο Γραικός, όπως αποδεικνύεται από τη μελέτη του βίου του, συνδέεται με την Παναγία την Παραμυθία τη Βατοπεδινή, τον Άγιο οσιομάρτυρα Σιλβανό τον Ρώσο και τον Άγιο ανώνυμο Ἀρτινό νεομάρτυρα.

Ο πρώτος μεγαλοπρεπής ναός του στον ελλαδικό χώρο είναι αυτός που υπάρχει στην Ἄρτα. Θα μπορούσε το συγκρότημα του ναού, με τους χώρους που διαθέτει, να χρησιμοποιηθεί και για την τιμή των παραπάνω αγίων, ώστε να αποτελέσει μοναδικό πανελλαδικό και παγκόσμιο προσκύνημα, όπως είναι και η πνευματική εμβέλεια του οσίου Μαξίμου.

* * *

ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΜΕ ΑΚΕΡΑΙΟ ΜΥΡΟΒΛΥΖΟΝ ΛΕΙΨΑΝΟ

Ο ηγούμενος Κωνστάντιος της ιεράς μονής Κάτω Παναγιάς Ἄρτας σε μία από τις ημερολογιακές σημειώσεις του (εικοστή τρίτη ενθύμηση), που βρέθηκε στο λεξικό εγκυκλοπαίδειας D' Arteau (έκδοση Σμύρνης 1864) και που υπάρχει στη Μονή, συνταγμένη το 1870 αναφέρει τα εξής:

«Ἦκουσα εκ γηραιού τινός πρό 26 ετών (δηλ. το 1844) ονομαζομένου Δημητρίου Τόλιου, Ἀρταίου πολυμαθούς, ότι εντός του φρουρίου Ἄρτης, εν τινι παρεκκλησίῳ εν τῷ οἴκῳ του Οθωμανοῦ Μεθελιά Εφέντη, ἐγένε ἀνασκαφή ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του βιοθανοῦς Ἀλή πασά. Εν τῇ ειρημένῃ οἰκίᾳ, εν τῷ προαυλίῳ ταύτης εὗρον εν τῇ γῇ λείψανον ἀρχιερέως σώον και ἀνελιπές, πνέον ἀόρητον ευωδιαν μεθ' ὄλων των ἀρχιερατικῶν ἀμφίων, μηδὲ

λως διεφθαρμένων και αμέσως έκρυσαν αυτό χωρίς να δώσουνι κρότον, ούτε εις τον διοικητήν, ούτε εις άλλο τινά και έμεινεν και μένει μέχρι σήμερον κεκαλυμένον εν τη γη».

ΣΧΟΛΙΑ

1. Ο Δημήτριος Τόλιος ήταν διακεκριμένος Αρτινός, πλούσιος και ευρυμαθής.
2. Επί Τουρκοκρατίας εντός του φρουρίου της Άρτας έμειναν οικογένειες πλουσιών Τούρκων. Προφανώς μία από αυτές ήταν του Μεθελιά Εφέντη.
3. Η ανασκαφή πρέπει να έγινε πριν το 1820.
4. Ένας Άγιος Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης ήταν ο Άγιος Δαμασκηνός ο Στουδίτης, ο οποίος εορτάζει την 27η Νοεμβρίου. Ο Γαβριήλ Καλωνάς μαρτυρεί ότι πέθανε το 1577 και ότι η ταφή του έγινε στη μητροπολιτική του περιφέρεια όπως μαρτυρεί επίγραμμα, το οποίο πιθανότατα συνέγραψε ο Συμεών Καβάσιλας. Τάφηκε σε άγνωστο μέρος. Την εποχή της κοίμησής του η έδρα της μητρόπολης ήταν η πόλη της Άρτας. Μήπως το λείψανο αυτό ανήκει στον Άγιο Δαμασκηνό; Ο μακαριστός Κ. Τσιλιγιάννης στο βιβλίο του για την ενθύμηση του γέροντος Κωσταντίου το εξής: «Ανεύρεση λειψάνων Μητροπολίτη στο Κάστρο», δηλαδή ο αρχιερέας ήταν Μητροπολίτης και όχι απλός Επίσκοπος.

ΠΗΓΕΣ

Κ. Τσιλιγιάννη, *Κωνσταντίος Πλάτων (1827-1885) ο χρονικογράφος. Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Κάτω Παναγιάς Άρτας.*

Η ΑΝΝΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΙΝΑ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΗ ΣΥΝΤΟΜΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Η Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή (απεβίωσε 1313) ήταν ανηψιά του Μιχαήλ Η΄ και η δεύτερη σύζυγος του Νικηφόρου Α΄ Αγγέλου, δεσπότη της Ηπείρου. Όταν αυτός απεβίωσε το 1297, ανέλαβε τη διακυβέρνηση της Ηπείρου ως την ενηλικίωση του 12ετούς υιού τους Θωμά Α΄. Ήταν η τρίτη κόρη του Ιωάννη Καντακουζηνού, πιγκέρνη και δούκα των Θρακησίων, και της Ειρήνης Παλαιολογίνας, αδελφής του Μιχαήλ Η΄. Οι δύο μεγαλύτερες αδελφές της ήταν η Θεοδώρα, σύζυγος του Ιωάννη Ραούλ και η Μαρία, σύζυγος του Κωνσταντίνου Α΄ Τυχ της Βουλγαρίας. Μικρότερή της αδελφή ήταν η Ευγενία, σύζυγος του Συργιάννη του μεγάλου δομέστικου.

Το 1264 παντρεύτηκε τον Νικηφόρο Α΄ Άγγελο, υιό του Μιχαήλ Β΄ του δεσπότη της Ηπείρου, ως μέρος της συμφωνίας ειρήνης μεταξύ του θείου της Μιχαήλ Η΄ και του Μιχαήλ Β΄, ηγέτη της υπέρ της Κωνσταντινούπολης μερίδας στην Ήπειρο. Από τον γάμο αυτό προέκυψαν τα εξής τέκνα: Θάμαρ, Μαρία, Θωμάς Α΄ και Θεόδωρος.

Η Άννα επηρέαζε και επισκίασε τον σύζυγό της, όπως παρόμοια έκαναν και οι αδελφές της Μαρία και Θεοδώρα. Έγινε δούκισσα των Νέων Πατρών (Υπάτης) το 1289.

Με την άνοδο στον θρόνο του Ανδρόνικου Β΄ του Παλαιολόγου το 1282 ο Νικηφόρος Α΄ θέλησε να ανανεώσει τη συμμαχία του με την Κωνσταντινούπολη. Έστειλε τότε την Άννα για τη διευθέτηση της συμφωνίας. Η ίδια εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της αυλής της Κωνσταντινούπολης. Η Άννα και ο σύζυγός της κάλεσαν στην Ήπειρο τον Μιχαήλ, υιό του Ιωάννη Α΄ της Θεσσαλίας (ετεροθαλούς αδελφού του Νικηφόρου Α΄), δελεάζοντάς τον με την υπόσχεση να νυμφευτεί την κόρη τους ως νόμιμης κληρονόμου του δεσποτάτου. Όμως τον συνέλαβαν και τον έστειλαν στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ιωάννης Α΄ εξαιτίας αυτού ληλάτησε τα περίχωρα της Άρτας ως αντίποινα.

Η Άννα συνέλαβε το φιλόδοξο σχέδιο της ένωσης των Αγγέλων της Ηπείρου με τους Παλαιολόγους και θέλησε να παντρέψει την κόρη της με τον διάδοχο Μιχαήλ Θ΄. Εάν και δεν υλοποιήθηκε τελικά το σχέδιο, στον υιό της όμως Θωμά απονεμήθηκε ο τίτλος του δεσπότη. Η αντίθετη με την υπέρ της Κωνσταντινούπολης μερίδα έπεισε τότε τον Νικηφόρο Α΄ να συμμαχήσει το 1291 με τον Κάρολο Β΄ της Νάπολης, ο οποίος επιθυμούσε να εισβάλει στην Ελλάδα. Ο Κάρολος Β΄ χρησιμοποιούσε γι' αυτόν τον σκοπό τους υποτελείς του Ριχάρδο Α΄ Ορσίνι, παλατινό κόμη (δούκα) της Κεφαλληνίας και τον Φλωρέντιο του Αινά, πρίγκιπα της Αχαΐας. Η Άννα και ο Νικηφόρος Α΄ πάντρεψαν τις κόρες τους, τη Θάμαρ με τον Φίλιππο Α΄ του Τάραντα, υιό του Καρόλου Β΄ και τη Μαρία με τον Ιωάννη Α΄ Ορσίνι, υιό του Ριχάρδου Α΄. Η Θάμαρ θα κληρονομούσε το δεσποτάτο αντί του αδελφού της Θωμά και θα κρατούσε την ορθόδοξη πίστη της. Με τον γάμο της το 1294 μερικά παραθαλάσσια φρούρια του δεσποτάτου

παραχωρήθηκαν ως προίκα στον Φίλιππο Α΄ και επιπλέον εκείνος έλαβε τις περιοχές και τις διεκδικήσεις του πατέρα του στην Ελλάδα. Ο Νικηφόρος Α΄ απεβίωσε το 1297 και η Άννα εξασφάλισε τη διαδοχή στον 12ετή Θωμά, έστω και εάν η συμφωνία προέβλεπε την Ήπειρο στη Θάμαρ και στον σύζυγό της. Ο Κάρολος Β΄ όμως απαίτησε την τήρηση της συμφωνίας. Η Άννα του απάντησε ότι η Θάμαρ πείστηκε να γίνει καθολική (με το όνομα Catherine), γεγονός που παραβίασε και ακύρωσε τη συμφωνία τους και ζήτησε ακολούθως τη βοήθεια του Ανδρόνικου Β΄.

Η συμμαχία επισφραγίστηκε με τον γάμο του Θωμά με την Άννα Παλαιολογίνα, κόρη του Μιχαήλ Θ΄. Ο γάμος τους έγινε το 1307 ή το 1313.

Εν τω μεταξύ ο Κάρολος Β΄ έστειλε στρατό, που απωθήθηκε από το δεσποτάτο. Μάλιστα οι Ηπειρώτες το 1304-05 κατέλαβαν το Βουθρωτό και τη Ναύπακτο από τις κτήσεις των Καπέτων-Ανζού. Το 1307 έστειλε άλλο στρατό για να εκθρονίσει την Άννα. Η επιχείρηση όμως έληξε με την παραχώρηση των περιοχών που κατέλαβαν οι Ηπειρώτες στον προηγούμενο πόλεμο, από τον Φίλιππο Α΄.

Η Άννα μνημονεύεται το 1313 σε έγγραφο της Βενετίας στο οποίο απαριθμούνται οι σύμμαχοί της στη Ρωμανία.

Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΗΣ ΑΝΝΑΣ

Ήταν κήτορας πολλών ναών και μονών, τις οποίες και διακόσμησε αγιογραφικά. Η Παναγία η Παρηγορήτισσα στην τελική της μορφή, ο νάρθηκας της Μονής της Βλαχέρνας κ.ά.

Αντιτάχθηκε στην ένωση της Ορθοδόξου Εκκλησίας με τον παπισμό.

Η βασίλισσα Άννα και η μικρότερη κόρη της Ευλογία-Ειρήνη τάχθηκε αλληλέγγυη στον σύζυγό της Νικηφόρο στον αγώνα του αφενός κατά του φιλενωτικού βυζαντινού αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και αφετέρου κατά της Ένωσης των Εκκλησιών στη Σύνοδο της Λυών. Συμμετείχε στη Σύνοδο του Αρδαμετίου το 1284 η οποία αποκέρυξε τη φιλενωτική Σύνοδο της Λυών.

Μετά τον θάνατο του άνδρα της το 1296 αθέτησε τους όρους της προίκας της Θάμαρ και ως γνήσια Παλαιολογίνα αρνήθηκε να παραδώσει το δεσποτάτο της Ηπείρου στα χέρια του γαμβρού της Φιλίππου, δηλαδή στους Λατίνους. Και αυτό γιατί στον Τάραντα η κόρη της Θάμαρ πείστηκε από τον σύζυγό της Φίλιππο να ενδώσει στο λατινικό τυπικό και να γίνει με τη βία καθολική, φέροντας το όνομα Catherine.

Ο αρτινός λαός εκτίμησε ιδιαίτερα την προσφορά της Άννας, την οποία τίμησε ως Αγία και μάλιστα της είχαν συνθέσει και απολυτικό.

Στο βιβλίο ενός παλιού Αρτινού, με θέμα την ιστορία των μνημείων της Άρτας, παρά τα σοβαρά ιστορικά λάθη του αναφέρεται και το εξής απολυτικό:

*Της Βασιλίδος (Κων/πόλεως) το κλέος, ασκητριών το αγλαΐσμα,
ορθοδοξίας το τείχος, της πίστεως θρόισμα.
Των αιχμαλώτων και πτωχών η προστάτης,
των κατεχομένων ελπίς, συμπαραστάτης.
Των πολεμίων αμείλικτος τιμωρός,
των ασθενούντων ακένωτος θησαυρός.
Αρταίων βασίλισσα του Βυζαντίου Καισάρισσα,
Ηπείρου προγκίπισσα την πίστιν στηριξάσα.
Μητέρα ευσεβής, θυγατρός, συνώνυμος της Παρθενομήτορος.
Δεύτε ουν φιλέορτοι την Άνναν τιμήσωμεν,
την κτήτορα των ναών ευφημήσωμεν.
Αύτη γαρ κατελάμπρυνεν, την πίστιν εστήριξεν
και αενάως προεσβύει υπέρ του ποιμνίου της.*

Η άποψη του γράφοντος είναι ότι πιθανόν η αναφερόμενη Άννα να είναι η Άννα Παλαιολογίνα Κατακουζηνή, καθόσον τα ιστορικά στοιχεία επαληθεύουν τους χαρακτηρισμούς του υμνογραφήματος.

Όσον αφορά τον χαρακτηρισμό «ασκητριών το αγλαΐσμα» ίσως αυτός να χαρακτηρίζει τη μεγάλη προσφορά της Άννας στις ιστορικές μονές της περιοχής, όπως ευδιάκριτα φαίνεται και από το απόσπασμα της εργασίας της ερευνήτριας Leonela Fundic.

Πρόταση

Επειδή η Παναγία η Παρηγορήτισσα τιμάται μόνον μία φορά τον χρόνο στην εορτή του Ευαγγελισμού, προτείνεται η καθιέρωση δεύτερης εορτής αφιερωμένη αποκλειστικά στην Παναγία την Παρηγορήτισσα. Η εορτή αυτή προτείνεται να τελείται τον Σεπτέμβριο κάθε έτους. Αυτό επειδή σύμφωνα με το συναξάριο της Αγίας Θεοδώρας η θαυματουργική παρέμβαση της Θεοτόκου έδωσε παράταση ζωής στην οσία για ένα εξάμηνο, ώστε τελικά εκοιμήθη στις 11 Μαρτίου 1280. Επίσης προτείνεται στην εορτή αυτή να τιμάται επιπλέον η Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή ως ομολογήτρια της ορθοδόξου πίστεως.

Πρωτοπρεσβύτερος
Δημήτριος Αθανασίου

Απόσπασμα από τη διδακτορική διατριβή της Leonela Fundić
με θέμα τη μνημειακή τέχνη του Δεσποτάτου της Ηπείρου

... Τον Μιχαήλ Β΄ το 1269 διαδέχθηκε ο Νικηφόρος Α΄ στην Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία, ενώ η Θεσσαλία παραχωρήθηκε στο νόθο υιό του Ιωάννη. Σύμφωνα με τον ιστορικό Παχυμέρη, ο Νικηφόρος ήταν ικανοποιημένος με τα εδάφη που είχε κληρονομήσει. Παντρεύτηκε τελικά την Άννα Παλαιολογίνα, ανηψιά του Μιχαήλ Η΄, επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη όπου εκτός από πολλά δώρα του απονεμήθηκε ο τίτλος του δεσπότη της Ηπείρου. Διαφάνηκε, λοιπόν, ότι η περίοδος των πολέμων από πλευράς του ηγέτη της Ηπείρου για τη διεκδίκηση της Κωνσταντινούπολης είχε οριστικά παρέλθει. Ωστόσο, όταν ο Νικηφόρος είδε ότι ο Κάρολος Α΄ Ανδεγαυός ετοιμάζει καινούρια εκστρατεία κατά των Βυζαντινών, αποφάσισε να εκμεταλλευτεί την κατάσταση. Ο θρόνος στη Βασιλεύουσα, τον οποίο δεν κατάφερε να καταλάβει ο πατέρας του Μιχαήλ ο Β΄, τώρα με τη βοήθεια των συμμάχων από την Ιταλία θα μπορούσε να γίνει δικός του. Το 1277 ο Νικηφόρος στέλνει απεσταλμένους, προκειμένου να ξεκινήσουν διαπραγματεύσεις με το βασίλειο της Νάπολης και Σικελίας του Καρόλου του Ανδεγαυού, με σκοπό τη σύναψη συμμαχίας μαζί τους. Από την άλλη πλευρά ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος βλέποντας ότι προετοιμάζονται καινούριες επιθέσεις από τη Δύση υπέγραψε την Ένωση των εκκλησιών Ανατολής και Δύσης στη Λυών το 1274. Ο Νικηφόρος, παρόλο που είχε σχέσεις με τη Δύση, δεν συμφωνούσε με την Ένωση αυτή και χάρη σε αυτήν τη στάση κέρδισε την υποστήριξη του λαού. Οι δυτικοί σύμμαχοί του δεν ζήτησαν καν από αυτόν να υπογράψει την Ένωση και έτσι μπορούσε να προβάλλει ανενόχλητα την ορθοδοξία στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, δίνοντας έμφαση στην προβολή των διαφορών μεταξύ των δύο Εκκλησιών.

Στην Κωνσταντινούπολη πολλοί αντιστάθηκαν τόσο στην ένωση της Λυών, όσο και στον ίδιο τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Ανάμεσά τους και η αδελφή του Ειρήνη, ήδη τότε μοναχή Ευλογία μαζί με την κόρη της Θεοδώρα Ραούλαινα επίσης μοναχή. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας τις εξόρισε από την Κωνσταντινούπολη και τις φυλάκισε στο κάστρο του Αγίου Γεωργίου στην ακτή του Ευξείνου Πόντου.

Η βασίλισσα Άννα, σύζυγος του δεσπότη της Ηπείρου, και η μικρότερη κόρη της Ευλογία-Ειρήνη τάχθηκε στην πλευρά του άνδρα της Νικηφόρου στον αγώνα του αφενός κατά του βυζαντινού αυτοκράτορα και αφετέρου κατά της Ένωσης της Λυών. Ο διάδοχος του Μιχαήλ, Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος ακύρωσε την Ένωση, πιθανότατα στη σύνοδο στο παλάτι των Βλαχερνών, τον Μάιο του 1284.

Φαίνεται ότι τα αναφερόμενα γεγονότα επηρέασαν και τις εικαστικές συνθέσεις ορισμένων ηπειρωτικών συνόλων, όπως λόγου χάρη τον νάρθηκα της μονής Βλαχέρνας. Στην κατώτερη ζώνη του επιχωριάζουν θέματα που σχετίζονται με την ίδια την αφιέρωση της μονής στην Παναγία τη Βλαχερνίτισσα. Κε-

ντρικός πόλος αυτής της ενότητας είναι η απεικόνιση πάνω από την κεντρική είσοδο προς τον κύριο ναό της Παναγίας στον εικονογραφικό τύπο της Γλυκοφιλούσας μεταξύ των δύο αγγέλων.

Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η σύνδεση που επιχειρήθηκε ανάμεσα στην παράσταση αυτή και την εικόνα της Παναγίας της Βλαχερνίτισσας στην ομώνυμη μονή της Κωνσταντινούπολης, επίσης και με ένα αντίγραφο της, που προφανώς υπήρχε ως εφέστια εικόνα στη «θυγατρική» μονή της Άρτας.

Στο νότιο αψίδωμα του δυτικού τοίχου εικονίζεται η λιτανεία της εικόνας της Παναγίας της Οδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη και στην ομόλογη επιφάνεια, στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα, το Στιχηρό των Χριστουγέννων το οποίο μάλιστα συνδέεται άμεσα με την πανήγυρη της μονής.

Η σημαντικότερη σκηνή, από το εικονογραφικό πρόγραμμα της μονής Βλαχερνών, είναι αναμφίβολα η λιτανεία της θαυματουργής εικόνας της Παναγίας της Οδηγήτριας. Παριστάνεται η λιτανεία, η οποία πραγματοποιείται κάθε Τρίτη στην Κωνσταντινούπολη. Επρόκειτο για τη σημαντικότερη από τις δεκάδες λιτανείες και αγρυπνίες, που πραγματοποιούνταν στην Κωνσταντινούπολη, προς τιμή της Παναγίας. Την ερμηνεία της παράστασης της λιτανείας βοηθά και η επιγραφή και ειδικά η πρώτη λέξη της:

Η ΧΑΡΑ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ Θ(ΕΟΤ)ΚΟΥ / ΤΗΣ Ο[ΔΗ]ΓΗΤΡΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΤΗ / ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ.

Η παρουσία του όρου «χαρά» δεν είναι τυχαία. Βάσει της λέξης αυτής η κ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου υποθέτει ότι εδώ δεν πρόκειται για μία από τις καθιερωμένες εβδομαδιαίες λιτανεύσεις της εικόνας, αλλά για ένα ξεχωριστό γεγονός που αποτυπώνει τη χαρά της εκκλησίας και των πιστών. Και ποιο γεγονός θα μπορούσε να είχε προκαλέσει μεγαλύτερη χαρά από αυτό της πρόσφατης αποκήρυξης της Συνόδου της Λυών και της επακόλουθης ειρήνης στους κόλπους της εκκλησίας, που σήμαιναν ταυτόχρονα νέο θρίαμβο για την Ορθοδοξία; Σύμφωνα με την ίδια ερευνήτρια, μέσα στη σκηνή της λιτανείας, εικονίζεται ένα ιστορικό γεγονός, η συνάντηση στην Κωνσταντινούπολη των τριών γυναικών — της Άννας Παλαιολογίνας, βασίλισσας της Ηπείρου, της αδελφής της Θεοδώρας Ραούλαινας και της μητέρας της Ειρήνης-Ευλογίας. Η ίδια προτείνει επίσης ότι στη βόρεια καμάρα του νάρθηκα, πάνω από την τοιχογραφία της λιτανείας, ίσως να εικονίζονταν οι δύο τοπικές Σύνοδοι που συνδέονται με την αποκήρυξη της ενωτικής πολιτικής του Μιχαήλ Η΄: α) η Σύνοδος των Βλαχερνών το 1283 και β) εκείνη του Αδραμυττίου το 1284. Στο αριστερό κάτω άκρο της σκηνής παριστάνονται σε μικρογραφία δύο γυναικείες μορφές σε προτομή, ντυμένες με μαφόριο και χωρίς φωτοστέφανο, οι οποίες ταυτίζονται με την Άννα Παλαιολογίνα και την αδελφή της Θεοδώρα Ραούλαινα. Η παρουσία γυναικών σε Σύνοδο δεν ήταν κάτι το συνηθισμένο, πολύ περισσότερο δε η απεικόνισή τους στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Οι ιστορικές πηγές μαρτυρούν ότι η βασίλισσα Άννα ήταν παρούσα στη Σύνοδο του Αδραμυττίου

το 1284 μαζί με τη μητέρα και την αδελφή της... Η επιλογή του θέματος των Οικουμενικών Συνόδων στον νάρθηκα της Βλαχέρνας ταιριάζει απόλυτα με το υπόλοιπο εικονογραφικό πρόγραμμα, στο οποίο απηχούνται και τα ιστορικά γεγονότα της εποχής. Μετά τις αποτυχημένες προσπάθειες του βυζαντινού αυτοκράτορα, ο οποίος επέβαλε την ένωση των Εκκλησιών στη Σύνοδο της Λυών, ενδεχομένως οι κτήτορες της μονής της Βλαχέρνας, ο Νικηφόρος και η βασίλισσα Άννα να επέλεξαν εσκεμμένα να ζωγραφιστούν οι παραστάσεις των Οικουμενικών Συνόδων. Αυτό προκειμένου να υπενθυμίσουν ότι στις Συνόδους αυτές διατυπώθηκε η ορθότητα της πίστης και η ακρίβεια της δογματικής διδασκαλίας της Εκκλησίας.

... Οι τοιχογραφίες από τον νάρθηκα της μονής της Βλαχέρνας, με τα σύνθετα εικονογραφικά θέματά τους, συνιστούν προφανώς ένα κορυφαίο δείγμα της αυλικής τέχνης της Ηπείρου, ενώ οι ζωγράφοι που τις φιλοτέχνησαν προέρχονταν από την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Πρέπει να επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι ο Νικηφόρος ορκίστηκε πίστη στον Κάρολο τον Ανδεγαυό και ότι η Άννα, η οποία θεωρείται κτητόρισα του νάρθηκα της Βλαχέρνας από την αρχή και ιδιαίτερα μετά από τον θάνατο του άνδρα της, υπογράμμισε τόσο την παλαιολόγεια καταγωγή της, όσο και τη στενή σχέση της με τα ανάκτορα της Κωνσταντινούπολης. Υπό το πρίσμα αυτό ίσως θα πρέπει να ιδωθεί και η παράσταση της λιτανείας της Θεοτόκου στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και ολόκληρο το εικονογραφικό πρόγραμμα του νάρθηκα. Το εν λόγω εικονογραφικό σύνολο παρουσιάζει ένα ακόμα παράδειγμα νοσταλγίας για την ίδια την Κωνσταντινούπολη και για τη ζωή στη βασιλεύουσα πόλη, δεδομένου ότι στην παράσταση της λιτανείας δεν απεικονίζεται μόνον η περιφορά της περιφνημής εικόνας, αλλά και πολλές ρεαλιστικές λεπτομέρειες από την καθημερινή ζωή της πόλης, όπως η αγορά με τους εμπόρους και το πλήθος που συνωστίζεται σε αυτήν, τα αρχιτεκτονικά σύνολα, οι ενδυμασίες κ.ά. Πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι η βασίλισσα Άννα το 1282 δεν ήρθε στην Κωνσταντινούπολη μόνον για να επισκεφθεί τους συγγενείς της και για να πανηγυρίσει την ακύρωση της Ένωσης της Λυών. Η αλλαγή στον βυζαντινό θρόνο δεν ήταν θετική για το κράτος της Ηπείρου, επειδή ο καινούριος αυτοκράτορας, Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος το 1282-3 αναλαμβάνει εκστρατεία εναντίον του Νικηφόρου. Μετά μάλιστα την απόρριψη της Ένωσης της Λυών από τον Ανδρόνικο Β΄, ο Νικηφόρος δεν μπορούσε πλέον να παρουσιάζεται στις πολιτικές διαμάχες ως ο μόνος προστάτης της Ορθοδοξίας. Παρά ταύτα όμως δεν ήταν έτοιμος να θυσιάσει την ανεξαρτησία του Δεσποτάτου. Απέστειλε λοιπόν τη σύζυγό του Άννα στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να μεσολαβήσει στη σύναψη συμφωνίας μεταξύ αυτοκράτορα και δεσπότη χωρίς όμως κάποιο αποτέλεσμα. Στη συνέχεια τα βυζαντινά στρατεύματα στράφηκαν εναντίον των Ηπειρωτών και το 1290, σύμφωνα με το *Χρονικό του Μορέως*, ο στρατός του Ανδρόνικου πολιορκήσε το κάστρο των Ιωαννίνων. Πολλά πλοία ήρθαν στον κόλπο της Άρτας χωρίς ωστόσο να σημειώσουν κάποια επιτυχία. Στον αντίποδα των παραπάνω γεγονότων, ο Νικηφόρος αποφάσισε το 1294 να ενισχύσει τη συμμαχία

του με την Ιταλία μέσω του γάμου της κόρης του Θάμαρ και του υιού του Καρόλου του Ανδεγαυού, Φιλίππου.

Παρόλο που η Άννα δεν συμφωνούσε με την ιδέα αυτή και προσπαθούσε να παντρεύσει την κόρη της στην Κωνσταντινούπολη τελικά τον Αύγουστο του 1294 η ίδια συνοδεύει την κόρη της στην Ιταλία, στην πόλη Οτράντο όπου πραγματοποιήθηκε ο γάμος της. Με τον γάμο αυτό συνδέεται ένα ενδιαφέρον έργο μικροτεχνίας, ένα από τα δώρα της Θάμαρ προς τον σύζυγό της Φίλιππο. Πρόκειται για μία επίχρυση σμαλτωμένη θήκη σχήματος φύλλου κισσού, που εκτίθεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Cividale del Friuli της Ιταλίας. Η θήκη είναι διακοσμημένη με κρινάνθημα, σύμβολα του οίκου των Ανζού και με δικέφαλους αετούς, τα σύμβολα των Βυζαντινών.

Όπως έχει σημειώσει και ο Nicol, το δώρο της Θάμαρ συμβόλιζε την ένωση των δύο πολιτισμών. Η ενότητα αυτή όμως αποδέχτηκε τόσο εφήμερη, όσο και ένα φύλλο κισσού που πλήττεται από ισχυρό άνεμο. Φαίνεται ότι ο δεσπότης της Ηπείρου χρησιμοποιούσε τον δικέφαλο αετό απλώς ως σύμβολο της αυτοκρατορικής εξουσίας. Στην κτητορική παράσταση, που βρίσκεται στο περίστωο της Παντάνασσας Φιλιπιάδος, η βασίλισσα Άννα φορά αυλική ενδυμασία διακοσμημένη με κύκλους που περικλείουν φυτά και δικέφαλους αετούς.

Και στο καθολικό της μονής Παρηγορήτισσας, στην κορυφή του τόξου του ανάγλυφου διακόσμου του υπερθύρου, που βρίσκεται η κτητορική επιγραφή με τα ονόματα του Νικηφόρου, της Άννας και του υιού τους Θωμά, παριστάνεται ο δικέφαλος αετός, ενώ η κάτω ταινία του τόξου διακοσμείται με τα κρινάνθημα.

Το καθολικό της μονής Παρηγορήτισσας, που στη σημερινή μορφή του αποτελεί μετασκευή ενός προγενέστερου σταυροειδούς εγγεγραμένου ναού, αποτελεί παράδειγμα δημιουργικής όσμωσης της βυζαντινής με τη δυτική παράδοση. Η μετασκευή ολοκληρώθηκε πριν από τον θάνατο του Νικηφόρου, το 1296. Σύμφωνα με τις πηγές η τελευταία φορά που βρέθηκε στην Άρτα η κόρη του Νικηφόρου, Θάμαρ, ήταν στις αρχές του έτους 1295. Τότε πιθανολογείται ότι έγιναν και τα επίσημα εγκαίνια του ναού της Παρηγορήτισσας. Τυπολογικά το καθολικό αποτελεί unicum στη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Συγκεκριμένα εφαρμόστηκε ο τύπος του οκταγωνικού ναού, στον οποίο επιτυγχάνεται η μείωση της διαμέτρου του τρούλου με την παρεμβολή ενός σύνθετου συστήματος με προβόλους.

Ο Α. Ορλάνδος έχει σημειώσει ότι το καθολικό της Παρηγορήτισσας θυμίζει τα μέγαρα της πρώιμης ιταλικής Αναγέννησης.

Η γλυπτική του, όπως έχει αποδεχθεί από τον ίδιο ερευνητή, παραπέμπει σε αντίστοιχα έργα της νότιας Ιταλίας, από όπου πρέπει και να κλήθηκαν οι τεχνίτες οι οποίοι εργάστηκαν στην Άρτα. Ωστόσο ο ψηφιδωτός διάκοσμος του συνιστά γνήσιο έργο στην πρωτοπορία των καλλιτεχνικών αναζητήσεων της παλαιολόγιας τέχνης.

Μετά το θάνατο του Νικηφόρου το 1296 ξέσπασε στο Δεσποτάτο της Ηπείρου δυναστική κρίση εξαιτίας των διεκδικήσεων του γαμπρού του Φιλίππου του Τάραντα. Αυτό επειδή ήθελε να κληρονομήσει την εξουσία σε ολόκληρη την επικράτεια του Δεσποτάτου. Ο Νικηφόρος, στην προσπάθειά του να ενισχύσει

τη συμμαχία με την Ιταλία, πρόσφερε την κόρη του Θάμαρ ως νύφη για τον υιό του Καρόλου του Ανδεγαυού, τον Φίλιππο του Τάραντα, παραχωρώντας του ως προίκα το μεγαλύτερο μέρος του βασιλείου του. Με την παραχώρηση αυτή δεν συμφώνησε ποτέ η σύζυγος του Νικηφόρου βασίλισσα Άννα Καντακουζηνή Παλαιολογίνα, παρόλο που την κόρη της τον Αύγουστο του 1294 τη συνόδευσε στο Οτράντο της Ιταλίας, όπου πραγματοποιήθηκε με επισημότητα ο γάμος της. Έτσι, μετά τον θάνατο του άνδρα της το 1296, αθέτησε τους όρους της προίκας της Θάμαρ και ως γνήσια Παλαιολογίνα αρνήθηκε να παραδώσει το Δεσποτάτο της Ηπείρου στα χέρια του γαμβρού της Φιλίππου, δηλαδή στους Λατίνους. Αντίθετα αποφάσισε να αναλάβει η ίδια τη διακυβέρνηση του κράτους της Ηπείρου ως επίτροπος του ανήλικου υιού της Θωμά, ο οποίος ήταν τότε μόνον έξι χρονών. Η αντιβασιλεία της Άννας αποδείχτηκε αρκετά επιτυχημένη, προβάλλοντας αντίσταση σε κάθε είδους δυτικές πιέσεις. Το 1304 ο στρατός του Καρόλου Β΄ Ανδεγαυού έφθασε με πλοία στο λιμάνι της Κόπραινας και προσέγγισε απειλητικά την Άρτα, επιδιώκοντας να πολιορκήσει το κάστρο της. Η ανδεγαυική στρατιωτική επέμβαση ήταν μία πράξη αντιποίνων στην πολιτική προσέγγιση που ακολουθήθηκε από την Άννα. Μετά από ένα μήνα άκαρπης πολιορκίας ο στρατός των Ανδεγαυών αποσύρθηκε.

Η βασίλισσα Άννα επιχειρούσε με διάφορους τρόπους να κατοχυρώσει τη νομιμότητα της εξουσίας της, καθώς και του υιού της Θωμά. Η ίδια θεωρείται ότι διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην καθιέρωση της λατρείας της Αγίας Θεοδώρας. Αυτή συνιστούσε αναμφίβολα σπουδαία ιδεολογική βάση για την ηγεμονία της Άννας, η οποία τόνιζε τη συγγενεία της με την Αγία. Η βασίλισσα Άννα εκτιμούσε ιδιαίτερα την πεθερά της Θεοδώρα την οποία είχε ως πρότυπο. Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, η προσθήκη του νάρθηκα στον ναό της Αγίας Θεοδώρας, καθώς και η συγγραφή του βίου, που χρονολογείται στον 13ο αιώνα, οφείλονται σε πρωτοβουλίες της βασίλισσας Άννας.

... Ο τομέας της τέχνης στο ανεξάρτητο κράτος της Ηπείρου γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση την εποχή των δύο τελευταίων Κομνηνοδουκάδων δεσποτών, του Νικηφόρου Α΄ (1267-1298) και του υιού του Θωμά (1296-1318). Πρωταγωνιστικό λόγο στις καλλιτεχνικές εξελίξεις του Δεσποτάτου, αναμφίβολα, είχε η βασίλισσα Άννα Παλαιολογίνα είτε ως σύζυγος του δεσπότη Νικηφόρου είτε μετά ως επίτροπος του υιού της Θωμά μέχρι την ενηλικίωσή του (1296-περ. 1306). Η ίδια η Άννα συνδέεται και με τις περισσότερες χορηγικές δραστηριότητες στην Ήπειρο. Λόγω της καταγωγής της από τον οίκο των Παλαιολόγων είχε τη δυνατότητα να ενημερώνεται για την καλλιτεχνική κίνηση και δραστηριότητα στην Κωνσταντινούπολη, καθώς ποτέ δεν διέκοψε την επικοινωνία της με την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, στην οποία είχε ενηλικιωθεί.

Την εποχή αυτή χρονολογούνται τα ψηφιδωτά της Παρηγορήτισσας και άλλα τρία σύνολα μνημειακής ζωγραφικής στην Άρτα και τα περιχώρά της. Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα της μονής Βλαχέρνας, μία φάση στον ναό του Αγίου Δημητρίου του Κατσούρη και οι τοιχογραφίες του νάρθηκα της Αγίας Θεοδώρας. Επίσης, την ίδια περίοδο, χρονολογούνται οι τοιχογραφίες της Πα-

ντάνασσας στη Φιλιπιάδα, της Κόκκινης Εκκλησίας (Παναγίας Βελλά), των Ταξιαρχών της Κωστανιανής πλησίον της Δωδώνης, του καθολικού της μονής του Αγίου Δημητρίου στο Φανάρι, του σπηλαιώδους ναού του Αγίου Ανδρέα στο Χαλκιδόπουλο της Αιτωλοακαρνανίας και της Παναγίας στην Πρεβέντζα.

Είναι πιθανόν η εικονογράφηση του νάρθηκα της μονής Βλαχέρνας να ολοκληρώθηκε στα τέλη του 13ου αιώνα και μάλλον μετά το 1284, δηλαδή μετά την επιστροφή της Άννας Παλαιολογίνας από την Κωνσταντινούπολη και την αποκήρυξη της συνόδου της Λυών κατά τα έτη 1283-1284. Η παράθεση πλήθους λεπτομερειών στην παράσταση της λιτανείας, όπως τα αρχιτεκτονικά στοιχεία της πόλης, η κίνηση της αγοράς, το τυπικό της λιτάνευσης της εικόνας, οι ενδυμασίες των μορφών κ.λπ. αποτελούν τεκμήρια για την καταγωγή των ζωγράφων από την Κωνσταντινούπολη, απ' όπου προφανώς κλήθηκαν από τη βασίλισσα Άννα.

Στην εποχή του δεσπότη Νικηφόρου και της συζύγου του Άννας Παλαιολογίνας τοιχογραφήθηκαν η μονή της Παντάνασσας στη Φιλιπιάδα και η Κόκκινη Εκκλησία (Παναγία Βελλάς) έξω από την Άρτα, σε απόσταση 10 και 50 χιλιομέτρων αντίστοιχα. Πρόκειται για τα μοναδικά μνημεία στο μεσαιωνικό κράτος της Ηπείρου στα οποία ταυτίζονται οι τοιχογραφημένες κτητορικές παραστάσεις και διαβάζονται οι αντίστοιχες επιγραφές.

Το καθολικό της μονής Παντάνασσας Φιλιπιάδος, του μεγαλύτερου πιθανότατα υστεροβυζαντινού ναού της Ελλάδος, κτίστηκε στα μέσα του 13ου αιώνα από τον δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ Κομνηνό Δούκα, ενώ στα τέλη του ίδιου αιώνα προστέθηκε το περίστωο επί Νικηφόρου του Α΄. Αυτό που περιβάλλει το ναό από τη δυτική, τη νότια και τη βόρεια πλευρά. Ο ναός πρέπει να καταστράφηκε ήδη από το 15ο αιώνα. Η συστηματική ανασκαφή, που έχει διενεργηθεί στο μνημείο από τον ακαδημαϊκό Π. Βοκοτόπουλο, έχει αποδώσει πλήθος σπαραγμάτων τοιχογραφιών. Στη ΝΔ γωνία του περιστώου εικονίζονται το ζεύγος των κτητόρων με τα παιδιά τους, τους οποίους στέφει η στηθαία Θεοτόκος και ευλογεί ο Χριστός που κρατά στην αγκαλιά της. Από τις επιγραφές προκύπτει ότι κτήτορές του είναι ο δεσπότης της Ηπείρου Νικηφόρος Α΄ (1267-1296) και η σύζυγός του Άννα Παλαιολογίνα.

* * *

ΑΓΙΟΣ ΣΑΒΒΑΣ Ο ΓΡΟΥΣΗΣ

Ο εξ Άρτης ιερέυς Σάββας Γρούσης επροξένησε πολλές ζημίας εις τους Τούρκους και συνελήφθη αιχμάλωτος από τον πρώτον σουλτανικόν ναύαρχον Ιμέρ Αλήν. Ούτος τον έδωκεν ζωντανόν, οπίσω από το πλοίον του και τον έσυρεν ολόκληρα μίλλια, έως ότου ο τραγικός ιερέυς κατεσπαράχθη από τα σαρκοβόρα κήτη της θαλάσσης (Προκοπίου Τσιμάνη, *Από υψηλή σκοπιά οι πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως*, τόμ. Α΄).

Αγιογραφία του Αγίου Σάββα υπάρχει στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Δημητρίου Άρτας.

ΣΥΝΤΟΜΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Με την έκδοση του παρακλητικού κανόνα στο Άγιο Πνεύμα, στην ελληνική υμνογραφική γλώσσα, κλείνει η ενότητα που αφορά την έκδοση των υμνογραφικών έργων του Αγίου Μάξιμου του Γραικού.

Μία προσπάθεια που είχε αρχίσει πριν αρκετά χρόνια ο μακαριστός Αρτινός ιστορικός και ερευνητής Κώστας Τσιλιγιάννης.

Υπενθυμίζουμε ότι ο Άγιος Μάξιμος ο Γραικός συνέθεσε τα εξής υμνογραφικά ποιήματα:

- ▶ Παρακλητικό κανόνα στον Τίμιο Πρόδρομο.
- ▶ Ακολουθία στον Άγιο Έρασο.
- ▶ Παρακλητικό κανόνα στο θείο και προσκυνούμενο Πανάγιο και Παράκλητο Πνεύμα.

Η συγκεκριμένη όμως έκδοση του παρακλητικού κανόνα είναι μοναδική, ως εκ τούτου ιστορική, για τους παρακάτω λόγους:

- α) Είναι ο μοναδικός παρακλητικός κανόνας προς το Πανάγιο Πνεύμα που υπάρχει στην εκκλησιαστική υμνογραφία. Ο Άγιος Μάξιμος ο Γραικός είναι ο πρώτος που συνέθεσε, ως μοναχός στη μονή Βατοπεδίου, παρακλητικό κανόνα στον Τίμιο Πρόδρομο, αλλά επίσης και ο πρώτος, που συνέθεσε, παρακλητικό κανόνα στο Πανάγιο Πνεύμα, ως έγκλειστος στη μονή Βολοκολάμσκ.
- β) Το υμνογραφικό κείμενο δίνεται για πρώτη φορά μετά από 462 χρόνια, από τη σύνθεσή του στη ρωσοσλαβονική, στο χριστεπώνυμο πλήρωμα στην ελληνική ορθόδοξη υμνογραφική γλώσσα για προσευχητική χρήση.
- γ) Περιλαμβάνει θεολογικό και φιλολογικό σχολιασμό του κανόνα.

- δ) Έχει τον παρακλητικό κανόνα σε δύο μορφές. Μία σε ήχο δ' και μία σε ήχο πλάγιο του δ', της μορφής δηλαδή της μικρής παράκλησης. Αυτό για να είναι το κείμενο πιο προσιτό στο χριστεπώνυμο πλήρωμα. Έτσι, δημιουργήθηκαν και παρουσιάζονται και νέα τροπάρια στον Άγιο Μάξιμο.
- ε) Για πρώτη φορά δημοσιεύονται Χαιρετισμοί στον Άγιο Μάξιμο τον Γραικό.

ΟΙ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΠΟΥ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΑΜΕ ΣΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥΣ

Η προσπάθεια έκδοσης του κανόνα άρχισε στα τέλη του 2012. Οι κυριότερες δυσκολίες που αντιμετωπίσαμε ήταν:

- α) Η εύρεση εξειδικευμένου μεταφραστικού κέντρου για τη μετάφραση του κειμένου από τη ρωσοσλαβονική γλώσσα στη νεοελληνική γλώσσα.
- β) Η εύρεση υμνογράφου, ο οποίος θα αποδεχόταν τη σύνθεση υμνογραφικού κειμένου, με βάση τη μετάφραση του κανόνα.
- γ) Ο έλεγχος των κειμένων (νεοελληνικού και υμνογραφικού).

Αφήσαμε τα θέματα αυτά στις προεβείες και στην πρόνοια του Αγίου, του οποίου η παρουσία ήταν εμφανέστατη σε όλη την προσπάθεια μας, ιδιαίτερα από τον Μάρτιο του 2014 μέχρι την έκδοση του κανόνα (Αύγουστος 2014).

Το πρόβλημα της εύρεσης εξειδικευμένου μεταφραστικού κέντρου λύθηκε σχετικά νωρίς. Έτσι, τον Φεβρουάριο του 2013, είχαμε στα χέρια μας τη μετάφραση του κανόνα από τη ρωσοσλαβονική γλώσσα στη νεοελληνική. Δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά θεολογικός σχολιασμός του κανόνα στο ιστολόγιο *Θησαυρός γνώσεων και ευσέβειας*.

Παράλληλα άρχισε και η έρευνά μας για υμνογράφο. Στη διάρκεια αυτής της προσπάθειας μας υποδείχτηκε να ελεγχθεί η μετάφραση. Έτσι, «προνοιά» του Οσίου Μαξίμου και «προτάσει» υμνογράφου της των Αλεξανδρέων Εκκλησίας ήρθαμε σε επαφή με τον μητροπολίτη Κυρήνης κ. Αθανάσιο, Έξαρχο του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας στη Μόσχα. Ο συγκεκριμένος μητροπολίτης, με ειδικές σπουδές στη βυζαντινή υμνογραφία και ποίηση, έχει ιδιαίτερη ευλάβεια στον Άγιο Μάξιμο τον Γραικό και αποδέχτηκε με μεγάλη χαρά και προθυμία τον έλεγχο της μετάφρασης. Αυτό έγινε σε συνεργασία του σεβασμιοτάτου με ελληνιστές Ρώσους καθηγητές. Το καλοκαίρι του 2013 περιήλθε στα χέρια μας, μετά από τον σχετικό έλεγχο, το μεταφρασμένο κείμενο. Έπρεπε τότε να βρεθεί ο υμνογράφος εκείνος, ο οποίος θα αναλάμβανε τη μεταφορά του κανόνα από τη νεοελληνική στην ορθόδοξη υμνογραφική γλώσσα.

Αυτό όμως το γεγονός δημιουργούσε δυσκολίες πολλές στους υμνογράφους, γιατί τους έβαζε όρια και περιορισμούς. Έπρεπε να μεταφέρουν υμνογραφικά τη θεολογική γλώσσα και να αποδώσουν επίσης τις σκέψεις και τα συναισθήματα ενός Αγίου της Εκκλησίας μας.

Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΥΜΝΟΓΡΑΦΟΥ

Τον καθηγητή και υμνογράφο κ. Αντώνιο Μάρκου γνωρίζαμε από τις δραστηριότητες του αγιολογικού κέντρου «Όσιος Συμεών ο Μεταφραστής». Ιδιαίτερα γνωρίζαμε τη συγγραφική και υμνογραφική δραστηριότητα του καθηγητή για τους Ρώσους Αγίους, τις θαυματουργικές εικόνες της Θεοτόκου στη Ρωσία κ.ά. Επίσης η ενασχόληση με τους Ηπειρώτες νεομάρτυρες μας έφερε σε επαφή με τον άγνωστο νεομάρτυρα Άγιο Νικόλαο τον εξ Ιωαννίνων, ο οποίος μαρτύρησε στη Σόφια και του οποίου την ακολουθία συνέθεσε ο κ. Μάρκου. (Συμπεριλαμβάνεται η συγκεκριμένη ακολουθία στην εκδοθείσα διπλωματική εργασία του αρχιμανδρίτη του Οικουμενικού θρόνου π. Θωμά Ανδρέου. Φέρει τον τίτλο *Νεομάρτυρες της Βουλγαρίας*. Ο πανοσιολογιότατος συγγραφέας αφιερώνει την εργασία του στον παναγιότατο Οικουμενικό Πατριάρχη κ. Βαρθολομαίο και εκείνος επιδαψιλεύει τις ευχές του προς τον συγγραφέα με δύο πατριαρχικά γράμματα, τα οποία δημοσιεύονται εισαγωγικά).

Βρισκόμαστε στον Μάρτιο του 2014. Η μέχρι τότε έρευνα για υμνογράφο ήταν άκαρπη. Τα υμνογραφικά κείμενα του κ. καθηγητή προς την Παναγία και ιδιαίτερα ο παρακλητικός κανόνας της Παναγίας του Καζάν, τον οποίο μελετούσαμε εκείνο τον καιρό, οδήγησαν στην απόφαση να προτείνουμε την ανάθεση της εργασίας-μεταφοράς του κανόνα από τη νεοελληνική γλώσσα στην ορθόδοξη υμνογραφική στον συγκεκριμένο υμνογράφο. Ο κ. καθηγητής αποδέχτηκε με μεγάλη χαρά την πρόταση και άρχισε η νέα φάση της εργασίας, που ήταν και η πιο δύσκολη λόγω της πρωτοτυπίας του εγχειρήματος.

Όμως, η θεομητορική μεσιτεία και προστασία της Παναγίας του Καζάν καθώς και η πρόνοια του Αγίου διέλυσαν κάθε εμπόδιο και κάθε δυσκολία που παρουσιαζόταν. Ο κ. καθηγητής μας παρέδωσε τον Μάιο του 2014 το έργο ολοκληρωμένο σε δύο κανόνες. Ένα στον δ' ήχο και ένα στον πλάγιο του δ'.

Μικρό δείγμα εργασίας του υμνογράφου δημοσιεύουμε στη συνέχεια.

Ρωσικό πρότυπο

Αὐτός, πού μέ τό μάννα ἔθρεψε τόν Ἰσραήλ στήν ἔρημο παλιά και τή ψυχή μου, Δέσποτα, γέμισε μέ τό Πνεῦμα τό Πανάγιο, γιά νά Σέ ὑπηρετῶ θεάρεστα πάντοτε.

Τροπάρια. Ἦχος πλ. δ΄. Ὑγρᾶν διοδοῦσας.

Ὁ θρέψας τῷ μάννα τόν Ἰσραήλ,* ἐν ἐρήμῳ πάλαι,* Σύ νῦν πλήρωσον τήν ἐμήν* ψυχήν, Δέσποτα, Πνεύματος Ἁγίου,* ἵν' εὐαρέστως θεραπεύω Σοι πάντοτε.

Ρωσικό πρότυπο

Την σωτηρία μου από τα καταστροφικά πάθη και πνεύματα που συνεχῶς βασανίζουν την ψυχή μου σε Σένα, παμμακάριστε Παράκλητε, σαν Θεό επαφίω.

Δόξα Σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα Σοι.

Νενίκημαι, Παράκλητε Ἀγαθέ,* ὑπό τῶν πνευμάτων* καί παθῶν τῶν ὀδυνηρῶν,* ἅτινα κολάζουσι ψυχήν μου* ἢ σωτηρία μου ὁ Θεός, Σοί ἀφίημι.

Ρωσικό πρότυπο

Από τη δίνη των κάθε είδους άνομων λογισμών σκοτισμένος πικρά, Σε παρακαλώ να με απαλλάξεις από τη θέληση της καταστροφικής αυτής ασθένειας.

Δόξα Σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα Σοι.

Ἐσκοτίσμαι τῇ δίνη τῶν λογισμῶν* τῶν τῆς άνομίας* και νῦν πτώμα κείμαι οἰκτρόν* ὅθεν ἰκετεύω Σέ ῥυσθῆναι* τῆς άσθενείας αὐτῆς ἢ κατέχει με.

Ο έλεγχος των υμνογραφημάτων έγινε από τον σεβασμιότατο μητροπολίτη Κυθήρων κ.κ. Σεραφείμ, που είναι και ο ίδιος υμνογράφος. Ο μουσικολογικός έλεγχος και οι αντίστοιχες διορθώσεις έγιναν από τον μουσικοδιδάσκαλο κ. Γεώργιο Χρονόπουλο.

Τέλος το εισαγωγικό σημείωμα, που αναφέρεται στον βίο και την πολιτεία του Οσίου Μαξίμου του Γραικού, τοῦ Ca. S. University ανέλαβε μετά από πρότασή μας ο κ. Βλάσιος Σαββίδης, ομότιμος καθηγητής της Σχολής Ελληνικῶν Σπουδῶν.

Την έκδοση του βιβλίου ανέλαβε ο εκδοτικός οίκος Σταμούλη ο οποίος έχει και την αποκλειστική διάθεση των αντιτύπων.

Έτσι ολοκληρώθηκε η προσπάθεια της πρώτης έκδοσης του παρακλητικού κανόνα στο θείο και προσκυνούμενο Πανάγιο και Παράκλητο Πνεύμα του Αγίου Μαξίμου του Γραικού.

Το βιβλίο κατοχυρώθηκε με ISBN στην Εθνική Βιβλιοθήκη και έχουν κατατεθεί αντίτυπα στα σπουδαστήρια των θεολογικών, των εκκλησιαστικών και των φιλολογικών σχολών.

ΜΙΑ ΑΞΙΟΣΗΜΕΙΩΤΗ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ

Αρχικός σκοπός μας ήταν να συμπεριλάβουμε στο βιβλίο ολόκληρο το κείμενο στη ρωσοσλαβονική γλώσσα. Η έρευνα μας έδειξε ότι το κείμενο αυτό βρίσκεται σε βιβλίο στην ιερά μονή Χιλανδαρίου στο Άγιο Όρος.

Την 29η Απριλίου 2014 υποβάλαμε στην ιερά μονή αίτηση, με την οποία ζητούσαμε να παραχωρηθεί είτε σε φωτοτυπική είτε σε ηλεκτρονική μορφή το κείμενο του συγκεκριμένου κανόνα, προκειμένου να εξασφαλίσουμε καλύτερη ανάλυση και να χρησιμοποιηθεί στην έκδοση. Στις 26 Ιουνίου η μονή μας ενημέρωσε ότι:

«... το συγκεκριμένο κείμενο δεν υπάρχει στον κατάλογο της βιβλιοθήκης της μονής. Ένα αντίγραφο του κειμένου (προσωπικό) υπήρχε στο κελί μοναχού Σ. (αναφέρεται το όνομά του) και αυτό κάηκε μαζί με το κελί του στη μεγάλη πυρκαγιά του 2004».

Έτσι αναγκαστήκαμε να δημοσιεύσουμε μόνο ένα μικρό μέρος του κανόνα. Εξασφαλίσουμε, όμως, από ρωσικές πηγές ολόκληρο τον κανόνα σε ηλεκτρονική μορφή και θα χρησιμοποιηθεί σε κάποια μελλοντική έκδοση.

*Κόπον τόν ελάχιστον δέχου αντί πταισμάτων
λῦτρον, Ἄγαθέ, τάλαινος Ἀντωνίου
Δημήτριον θύτην δέ, οἰκογενεῖς αὐτοῦ τε,
σκέπε καί διάσωζε τῶν προσβολῶν Βελίαρ*

*οὗτος γάρ ἔσχεν φωτισμόν, τόν παρὰ Σοῦ, ποιῆσαι
τήνδε τήν ἀνασύνθεσιν, κανόνος πρὸς Σήν Χάριν.
Πρεσβείαις τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρός ἡμῶν Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ,
Παράκλητε Ἀγαθέ, φώτισον ἡμᾶς τῷ φωτί Σου. Ἀμήν.*

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

ΕΞΑΡΧΙΑ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΕΝ ΜΟΣΧΑ

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΥΡΗΝΗΣ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

109074 Γ. ΜΟΣΚΒΑ
СЛАВЯНСКАЯ ПЛ., Д. 2,
ΧΡΑΜ «ВСЕХ СВЯТЫХ»

Χαράς σφοδράς ἐπλήσθημεν ἐπὶ τῷ ἀκούσματι τῆς ὑπὸ τοῦ Αἰδεσιμολογιωτάτου ἀδελφοῦ ἡμῶν Π. Δημητρίου Αθανασίου ἐκδόσεως τοῦ διασωθέντος ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ Σλαβονικῇ γλώσσῃ κανόνος εἰς τὸ Θεῖον καὶ Προσηκουόμενον Πανάγιον Πνεῦμα, τὸν «Παρακλήτην» τοῦ Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ τοῦ Ἁγιορείτου, ὅτε θεωροῦντες τοῦτον ὡς ἀπαραίτητον συμπλήρωμα καὶ κεφάλαιον τῆς μεθυστέρας ἐκκλησιαστικῆς Πατερικῆς Γραμματείας, ἐπὶ πλείον δὲ καὶ ἀποκάλυψιν τῆς περσοποιημένης διανοίας τοῦ ἀγιοπνευματοφόρου καὶ Θεοειδοῦς Πατρὸς ἡμῶν Ὁσίου Μαξίμου, τοῦ ἐπικαλουμένου Γραικοῦ, τοῦ καὶ Ὁμολογητοῦ τῆς πίστεως, ἀλλὰ καὶ στεφανοφόρον προσφοράν εὐγνωμοσύνης τῆς ἐνεγκριμένης αὐτόν.

Προσοπικότης, τιμωφαῖς, λογία καὶ θεοπρεπῆς μορφή, ἀνήρ ῥέκτης, πολυωχιδής, ἀδαμάντινος, Παῖθρ ἀπαράμυλλος, ἐπέλαμψεν ἐν Ρωσίᾳ ὁ ἀκριφνής καὶ στερρός οὗτος Ὁμολογητὴς καὶ σθεναρὸς προασπιστὴς τῆς ἀκριβείας. Ἀφήκεν ὁ Παρακλητοφόρος τὴν σφραγίδα αὐτοῦ ἀνεξίτηλον ἐν τῇ Ρωσικῇ γῇ, σφραγίδα κεκαθαρμένην, ἄμομον, λελαμπρυσμένην ἰδρύσιν, μόχθοις τε καὶ πόνοις, ἐξουτελισμοῖς, διωγμοῖς, ἐγκλισμοῖς ἀκουστοῖς καὶ φυλακίσεσι, προσηλακίσεσι, στερηρήσειν, ἀσιτίαις, ὑπομονῇ τε καὶ πικροῖς δάκρυσι, ὡς παρικαταθήκην ἱερὰν τῇ κατὰ Ρωσίαν Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ.

Τὸ διασωθέν κείμενον αὐτοῦ, μεγάλης Θεολογικῆς ἀξίας καὶ ἀπαραμίλλου ὁμολογικοῦ κάλλους, ἡ μυστικὴ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι βιωτὴ αὐτοῦ καὶ ἡ πολύμοχθος, πολύτροπος καὶ πολυωχιδής διακονία αὐτοῦ ἀναδεικνύουσι τοῦτον ὡς τὸν νέον φωτιστὴν τῆς Ρωσίας, ἰσοστάσιον ἰσαπόστολον τῶν ἀγαθέλων φωτιστῶν καὶ ἰσαποστόλων Μεθοδίου καὶ Κυρίλλου.

Συγαίροντες τὰ μάλα ἐπὶ τῇ ἐκδόσει ταύτῃ, διατελούμεν μετ' εὐχῶν διαπτέρων

St. Kirill of Alexandria
+ Ὁ Κυρήνης Αθανάσιος

Ἐν Μόσχᾳ, τῇ 13.5.2014

ΑΓΙΟΥ ΜΑΞΙΜΟΥ ΤΟΥ ΓΡΑΙΚΟΥ
ΚΑΝΩΝ ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΟΣ ΕΙΣ ΤΟ ΘΕΙΟΝ
ΚΑΙ ΠΡΟΣΚΥΝΟΥΜΕΝΟΝ ΠΑΝΑΓΙΟΝ
ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΛΗΤΟΝ ΠΝΕΥΜΑ

Γιὰ πρώτη φορά τό άγνωστο κείμενο τοῦ Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ ἀπό τή ρωσοσλαβονική γλῶσσα στήν ὀρθόδοξη ἑλληνική ὑμνογραφική γλῶσσα!

ΑΓΙΟΥ ΜΑΞΙΜΟΥ ΤΟΥ ΓΡΑΙΚΟΥ

Κανών Παρακλητικός
εις τό Θεϊόν καί Προσκυνοῦμενον
Πανάγιον καί Παράκλητον Πνεῦμα

Ίδιαίτερες εύχαριστίες όφείλουμε στόν «έν Τριάδι δωρεοδότην Θεόν» πού μᾶς άξίωσε νά φέρουμε σέ πέρας τήν έκδοση τοῦ παρακλητικοῦ κανόνα στό Πανάγιο Πνεῦμα, έργο τοῦ Ὁσίου Πατρός Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ στήν έλληνική ύμνογραφική γλώσσα, συνεχίζοντας τήν προβολή τοῦ άγνωστου «έν πολλοῖς» έργου τοῦ Ἁγίου.

Ἡ συγκεκριμένη έκδοση τοῦ παρακλητικοῦ κανόνα στό Πανάγιο Πνεῦμα έχει πολύ μεγάλη σημασία γιά τούς παρακάτω κυρίως λόγους:

- ▶ Εἶναι ὁ μοναδικός παρακλητικός κανόνας πρὸς τό Πανάγιο Πνεῦμα πού ὑπάρχει στήν έκκλησιαστική ύμνογραφία. Ὁ Ἅγιος Μάξιμος ὁ Γραικός εἶναι ὁ πρῶτος πού συνέθεσε, ὡς μοναχός στή μονή Βατοπαιδίου, παρακλητικό κανόνα στόν Τίμιο Πρόδρομο, αλλά επίσης καί ὁ πρῶτος πού συνέθεσε παρακλητικό κανόνα στό Πανάγιο Πνεῦμα, ὡς έγκλειστος στή μονή Βολοκολάμσκ.
- ▶ Τό ύμνογραφικό κείμενο δίνεται γιά πρώτη φορά στό χριστεπώνυμο πλήρωμα στήν έλληνική ὀρθόδοξη ύμνογραφική γλώσσα, γιά προσευχητική χρήση, μετά ἀπό 462 χρόνια ἀπό τή σύνθεσή του στή ρωσοσλαβονική.

«Ὁ κανών εἰς τό Ἅγιον Πνεῦμα — γραφεῖς ἀρχικῶς κατά τήν πρώτη φυλάκισή του στή μονή Βολοκολάμσκ, ὑπό τοῦ έγκλειστοῦ μοναχοῦ Μαξίμου, κάτω ἀπό πολύ αὔστηρές συνθήκες, μέ κάρβουνο στόν τοῖχο τοῦ κελλίου του στήν έλληνική γλώσσα, μετά τήν ἀπελευθέρωσή του καί τήν έν τῷ μεταξύ έκμάθηση τῆς ρωσικῆς γλώσσης, μεταγλωττισθεῖς στή ρωσική του μορφή — εἶναι πρωτότυπος καί περισπούδαστος διά τά ὕψηλά θεολογικά του νοήματα...».

(Ἀπό τόν πρόλογο
τοῦ Μητροπολίτη Κυθήρων κ.Σεραφεῖμ)

Τό έργο εἶναι συλλογικό καί ἡ έκδοση έγινε «προνοία, κόποις καί συνδρομῇ» τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου Δημητρίου Ἀθανασίου, καθηγητῆ χημικοῦ καί τῆς πρεσβυτέρας Χαρούλας Τσουλιάνη, καθηγήτριας φιλολόγου (Ἄρτα 2014).

Ἡ μετάφραση τοῦ κειμένου ἀπό τή ρωσοσλαβονική στή νέα έλληνική γλώσσα έγινε ἀπό ειδικό μεταφραστικό κέντρο. Ὁ έλεγχος τῆς μετάφρασης έγινε ἀπό Ρώσους έλληνιστές καθηγητές «προνοία τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κυρήνης κ. Ἀθανασίου» μετά ἀπό παράκλησή μας. Ἡ μετατροπή τοῦ νεοελληνικοῦ κειμένου στήν ὀρθόδοξη ύμνογραφική γλώσσα εἶναι έργο τοῦ καθηγητῆ καί ύμνογράφου κ. Ἀντωνίου Μάρκου, στό πλαίσιο τῶν δραστηριοτήτων τοῦ κέντρου άγιολογικῶν μελετῶν «Ὅσιος Συμεών ὁ μεταφραστής».

Ὁ μουσικολογικός έλεγχος τοῦ κανόνα έγινε ἀπό τόν πρωτοψάλτη καί μουσικοδιδάσκαλο κ.Γεώργιο Χρονόπουλο καί ἡ φιλολογική έπιμέλεια τῶν κειμένων ἀπό τήν πρεσβυτέρα Χαρούλα Τσουλιάνη, καθηγήτρια φιλόλογο.

Ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κυθήρων κ. Σεραφεΐμ πού προλογίζει τό βιβλίο σημειώνει:

«...Τόσον ἡ ἐπανασύνθεσις τοῦ ἀρχικοῦ κανόνος, ὅσον καί ἡ σύνθεσις τοῦ προσφάτου, ἀποτελοῦν πνευματικά ἐπιτεύγματα εἰς δόξαν τοῦ Εὐλογητοῦ Θεοῦ καί τοῦ Προσκυνητοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ κανόνος τοῦ Ἁγίου μετρικῶς καί τονικῶς, παρὰ τὰς δυσχερείας τοῦ πράγματος, θεωρεῖται λίαν φιλότιμος καί ἐπιτυχής».

Χαρακτηριστικά τοῦ βιβλίου

Σχήμα: 17 x 24

Ἀριθμός σελίδων: 144

ISBN: 978-960-93-6214-6

Ἐκτύπωση: ἐσωτερικό 4 χρώματα, ἐξωτερικό 4 χρώματα

Χαρτί: σαμουά 120 γραμμαρίων, ἐξώφυλλο μέ αὐτιά, velvet 350 γραμμαρίων

Στό βιβλίο ὑπάρχουν καί οἱ ἐξῆς εἰκόνες:

1. Ἐμπροσθόφυλλο: ἡ περιφημη εἰκόνα τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἔργο τοῦ Ὁσίου Ἀνδρέα Ρουμπλιώφ (15ος αἰώνας). Μόσχα, Πινακοθήκη Τρετιακόφ.
2. Ὁπισθοφύλλο: Μόσχα, Σεργίγιεβ Ποσάντ, Λαύρα Ἁγίας Τριάδος - Ἁγίου Σεργίου (1345 κ.ε.): ὁ Ναός τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (1476/77), ὅπου καί ὁ τάφος τοῦ Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ († 1556).
3. Ὁ Ἅγιος Μάξιμος γράφει μέ κάρβουνο στόν τοῖχο τῆς φυλακῆς τόν κανόνα στό Ἅγιο Πνεῦμα. (Ἔργο καί εὐγενική προσφορά τοῦ Ἡπειρώτη ἀγιογράφου κ. Κ. Τάμπη).
4. Ἄγγελος μεταλαμβάνει στή φυλακή τόν Ἅγιο Μάξιμο τόν Γραικό. (Ἔργο καί εὐγενική προσφορά τοῦ Ἡπειρώτη ἀγιογράφου κ. Κ. Τάμπη).
5. Ἄγγελος παρηγορεῖ στή φυλακή τόν Ἅγιο Μάξιμο τόν Γραικό. (Ἔργο καί εὐγενική προσφορά τοῦ ἀγιογράφου κ. Γ. Κόρδη)
6. Ἡ λάρνακα μέ τά λείψανα τοῦ Ἁγίου Μαξίμου στή Ρωσία, ὅπου ὑπάρχει γραμμένο τό ἀπολυτίκιό του στή ρωσική γλῶσσα.
7. Δύο ἀκόμα πρωτότυπες ρωσικές εἰκόνες τοῦ Ἁγίου καί εἰκόνες τῶν μονῶν Volokolamsk καί Otroch.

Περιεχόμενα τοῦ βιβλίου

Τό βιβλίο διαιρεῖται σέ πέντε μέρη μέ περιεχόμενα που παρουσιάζονται στή συνέχεια:

Μέρος Α΄

Περιλαμβάνει:

- ▶ Χαιρετισμό του Μητροπολίτου Κυρήνης κ. Αθανασίου, Έξάρχου του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας στη Μόσχα.
- ▶ Πρόλογο του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κυθήρων κ. Σεραφείμ.
- ▶ Εισαγωγικό σημείωμα για τον βίο, τις διώξεις και το έργο του Αγίου Μαξίμου του Γραικού, καθώς και φιλολογικό σχολιασμό του κανόνα από τον όμοτιμο καθηγητή Βλασίου Σαββίδη της Σχολής Ἑλληνικῶν Σπουδῶν.
- ▶ Απόσπασμα του κανόνα στη ρωσοσλαβονική γλώσσα.

Μέρος Β΄

Περιλαμβάνει τὰ παρακάτω ἄρθρα του πρωτοπρεσβυτέρου Δημητρίου Αθανασίου:

- ▶ Σύντομα ιστορικά στοιχεία του κανόνα προς τό Ἅγιο Πνεῦμα του Μαξίμου του Γραικού.
- ▶ Ὑμνογραφικά χαρακτηριστικά του κανόνα.
- ▶ Θεολογικό σχολιασμό του κανόνα.
- ▶ Τήν πνευματική προσωπογραφία του Αγίου Μαξίμου του Γραικού μέσα από ένα ὕμνογραφικό ποίημα του γέροντος Ἰωσήφ του Βατοπαιδινού.

Μέρος Γ΄

Περιλαμβάνει τον κανόνα στό Παράκλητο Πνεῦμα του Αγίου Μαξίμου του Γραικού, ποίημα του καθηγητή κ. Ἀντωνίου Μάρκου.

Στό σχετικό εισαγωγικό σημείωμά του ὁ ὕμνογράφος καθηγητής κ. Ἀντώνιος Μάρκου μεταξύ τῶν ἄλλων σημειώνει καί τὰ ἑξῆς:

«Μελετώντας τή νεοελληνική μετάφραση του Ρωσικού κειμένου, διαπιστώσαμε ὅτι ἡ παράθεση ἀπό τόν Ἅγιο Μάξιμο τῶν Εἰρημῶν του ἱαμβικού κανόνος τῆς ἑορτῆς τῆς Πεντηκοστῆς ποιήματος του Ἰωάννου του Ἀρχλά («Θεῖω καλυφθεῖς ὁ βραδύγλωσσος γνόφω...» κ.λπ.), σέ ἦχο τέταρτο, μᾶς ὑποχρέωνε νά συνθέσουμε καί τὰ τροπάρια βάσει τῶν εἰρημῶν, ὁπότε προέκυπτε ἕνας νέος ἱαμβικός κανόνας, σέ «ἐν πολλοῖς» ἄγνωστο ὅμως μέλος στό εὐρύ κοινό. Γιά τοῦτο ὀδηγηθήκαμε στήν ἀπόφαση τῆς συνθέσεως καί ἑνός δευτέρου κανόνος, κατά τό παγκοίνως γνωστό μέλος του Μικροῦ Παρακλητικοῦ Κανόνος στήν Ὑπεραγία Θεότοκο («Ὑγράν διοδεύσας...» κ.λπ.), σέ ἦχο πλάγιο του τετάρτου. Ὁ δεύ-

τερος αὐτός κανόνας παρατέθηκε κατά Ώδη, ἀμέσως μετά τήν ἀντίστοιχη Ώδή τοῦ πρώτου κανόνος (ὅπως συνήθως συμβαίνει στόν ὄρθρο, σέ μνήμες ἁγίων ἢ ἑορτές πού τιμῶνται μέ δύο κανόνες). Καί στίς δύο περιπτώσεις διατηρήθηκε τό ὕφος καί τό πνεῦμα τοῦ Ἁγίου Μαξίμου καί καταβλήθηκε προσπάθεια νά χρησιμοποιηθοῦν οἱ βασικές λέξεις (ῥήματα, ἐπίθετα) τοῦ Ρωσικοῦ κειμένου.

Ὁ ὁμότιμος καθηγητής κ. Βλάσιος Σαββίδης σχολιάζοντας τό σχετικό ποίημα γράφει:

«... Τό ὑπό παρουσίαισιν νέον ἔργον τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου ἐδικαίωσεν πλήρως τās προσδοκίας μας. Πρόκειται περὶ ἔργου μεγάλου, διότι ἐπέτυχεν εἰς τήν προσπάθειαν τῆς μεταφορᾶς τοῦ ἀσκητικοῦ πνεύματος, τοῦ μοναχικοῦ ἤθους, τοῦ γλαφυροῦ ὕφους καί τῆς θεολογικῆς σκέψεως τοῦ πρώτου ποιητοῦ Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ. Μάλιστα ὁ Κανών, ἀποτελούμενος εἰς τήν νέαν του μορφήν ἀπό δύο νέους κανόνας, ἀναδεικνύει τόν μεγάλον βαθμόν δυσκολίας τοῦ ἐγχειρήματος.

Τό ὑμνογραφικόν ἔργον τοῦ συναδέλφου ἀγιολόγου καί ὑμνογράφου διακρίνεται γενικῶς διὰ τήν κομψότητα τοῦ ποιητικοῦ λόγου, τήν πυκνότητα τῶν νοημάτων, τήν εὐρηματικότητα τῶν ιδεῶν καί τήν ἐν συντομίᾳ περιεκτικότητα (ἢ ὅποια εἶναι τό κύριον — κατά τήν γνώμην μου — χαρακτηριστικόν του).

Τά φιλολογικά στοιχεῖα εἰς ὅλον τό ἔργον (προσφωνήσεις εὐλαβείας, μεταφορικά σχήματα, παρομοιώσεις, ποιητικά ἐπίθετα, εἰκόνες, ἀποστροφές, ἀντιθέσεις, κ.λπ.) εἶναι ἐμφανέστατα καί πυκνά. Κατά τήν μεταφοράν τοῦ κανόνος τοῦ Ἁγίου Μαξίμου εἰς τούς δύο νέους κανόνας ὁ νέος ὑμνογράφος ἐπέτυχεν τόν σεβασμόν εἰς τό ὅλον πνεῦμα τοῦ Ἁγίου ποιητοῦ.»

Μέρος Δ΄

Περιλαμβάνει σχετικό μουσικό παράρτημα τοῦ πρωτοψάλτου καί μουσικοδιδασκάλου κ. Γεωργίου Χρονόπουλου.

Μέρος Γ΄ (Παράρτημα)

Περιλαμβάνει χαιρετισμούς στόν Ἅγιο Μάξιμο τόν Γραικό. Ἔργο καί αὐτό τοῦ καθηγητῆ κ. Ἀντωνίου Μάρκου πού δημοσιεύεται γιά πρώτη φορά.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ
Πρωτοπρεσβυτέρου

ΧΑΡΟΥΛΑΣ ΤΣΟΥΛΙΑΗ
Πρεσβυτέρας

Μόσχα, Σαγιεβ Πασάνι
Λαύρα Αγίας Τριάδος - άγ. Σεργίου

Ίερός Ναός του Άγιου Πνεύματος.
Στή ΒΑ πλευρά του Ναού βρίσκεται
ο τάφος του άγιου Μαξίμου.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

«...Συγχαίροντες από καρδίας, τόσον τούς ἔλλογιμωτάτους κ. καθηγητάς Ἀντώνιον Μάρκου, διευθυντήν τοῦ ἀγιολογικοῦ κέντρου «Ὁσιος Συεμών ὁ μεταφραστής» καί τόν χαρισματικόν ἀγιολόγον-ὑμνογράφον κ. Βλάσιον Σαββίδη, διά τό ἄρτιο καί ἐμπεριστατωμένο εἰσαγωγικό σημείωμα τῆς παρούσης ὑμνογραφικῆς ἐκδόσεως, ὅσον καί τόν αἰδεσιμολογώτατον πρωτοπρεσβύτερον π. Δημήτριον Ἀθανασίου μετά τῆς εὐλαβεστάτης πρεσβυτέρας του, διά τήν θεοφιλῆ πρόνοιαν καί τήν συνεργασία των μετά τοῦ εἰρημένου ὑμνογράφου, εὐχόμεθα διαπύρως ὅπως τό Πανάγιον καί Ζωοποιόν καί Παντοδύναμον Πνεῦμα, ὁ εἷς τῆς Τριάδος Θεός, τό ὁμότιμον καί ὁμόδοξον τῷ Πατρὶ καί τῷ Υἱῷ, τό φωτίζον καί στηρίζον καί ἀγιάζον τὰς ψυχὰς ἡμῶν, εἰρηνεύη καί ποδηγετῇ τήν Μίαν, Ἁγίαν, Καθολικὴν καί Ἀποστολικὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν, πρὸς τόν εὐδίων ἐν οὐρανοῖς λιμένα καί τούς πιστούς εἰς «νομὰς χαρισμάτων».

† Ὁ Κυθήρων Σεραφεῖμ

ΚΟΜΜΕΝΟ

ΠΕΤΡΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ

Καί τά πουλιά μισέψανε
 τά φύλλα δέ θροΐζουν
 καπνίλα τόση, πνιγηρή
 νεκρά κορμιά π' ἀχνίζουν
 χάνονται, 'φῦγαν οἱ ναζί
 χάνονται, ἔφυγ' ἡ ζωή.

Βούρκωσε πλέον τ' ἄγιασμα
 κρυστάλλωσε τό δάκρυ
 κρανίου τόπος κι ἐρημιά
 χρόνου πυκνοῦ στά μάκρη
 τό σάλπισμα, στροβιλισμός
 ξαναγεννᾶται ὁ ἀνθός.

Φωλεύ' ἡ ρίγη ἄσβεστη
 πάντων ἀκινήσια
 τό δρᾶμα στήν' ὀθεριστής
 καί προκαλεῖ τά θεῖα
 μέ ὕβρη, ἄτη, φονικό
 τῆς νέμεσης τόν ἐρχομό.

Δυναμιτίζω! Ἡ φωτιά
 ροή, σκηνή ἀλλάζει
 μνήμη κι ἀπλώνει πυρκαϊά
 στό πρόσωπο τ' ἀγιάζι
 τῶν σκοτωμένων, τοῦ παιδιοῦ
 ψυχῶν ἀθῶων, ὀδηγοῦ!

(πρώτη δημοσίευση)

Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΡΑΞΗ

ΕΛΠΙΔΟΦΟΡΟΥ ΙΝΤΖΕΜΠΕΛΗ

Τα δάχτυλα του χεριού χάιδεψαν το πλαίσιο που ήταν το κουδούνι. Πάνω από αυτό ήταν γραμμένο το όνομα της οικογένειας. Πρόχειρα γραμμένο σαν να είχε γραφεί κάτω από ταραχή. Μα και ο ίδιος ένιωθε να έχει παρασυρθεί σε αυτήν την περιέργη κατάσταση, που δεν σε άφηνε να έχεις την καθαρότητα της σκέψης. Κάποιες γρήγορες σκέψεις άρχισαν να αιωρούνται μέσα στη σαστιμάρα. Τι θα κάνει, πως θα μιλήσει, τι θα πει πρώτα;...

Το άνοιγμα της πόρτας τον βοήθησε να ξεπεράσει τις αναστολές του.

Καλησπέρισε και πέρασε μέσα στο σπίτι. Απέναντι είχε μια νοικοκυρά που με μεγάλη περιέργεια περίμενε να δεχτεί τις πρώτες ερωτήσεις. Η γυναίκα άπλωσε το χέρι και είπε να καθίσει.

Πήρε μια βαθιά ανάσα και ξεκίνησε την ιστορία που είχε μάθει. Δεν χρειάστηκε πολύ ώστε να καταλάβει η γυναίκα τι ήθελε. Κούνησε το κεφάλι και απάντησε:

«Σας ζητώ συγγνώμη, αλλά λείπει ο άντρας μου. Θα χρειαστεί να έρθετε πάλι αύριο το απόγευμα».

Τα λόγια ήταν κοφτά, κάτι που σήμαινε ότι έπρεπε να αποχωρήσει.

Έσπρωξε την καρέκλα και σηκώθηκε όρθιος. Χαιρέτησε και ανέβαλε την λύση του προβλήματος για την επόμενη μέρα.

Ο Έρικ μεγάλωσε χωρίς την πραγματική του μητέρα. Την έχασε στη γέννα. Ο πατέρας ξαναπαντρεύτηκε και η Μαρία τον μεγάλωσε σαν δικό της παιδί. Του έδωσε όλη την αγάπη της. Τον έμαθε να αγαπά τους ανθρώπους και να αγωνίζεται για το αύριο πάντα με αισιοδοξία. Του είχε τόση αδυναμία που του έκανε όλες τις χάρες. Μετά τον θάνατο του πατέρα του Χανς ήρθαν ακόμη κοντύτερα, επειδή η Μαρία είχε μεγαλώσει και τα γεράματα ήθελαν φροντίδα και συντροφιά. Κάνανε πολλές συζητήσεις για διάφορα θέματα που ο Έρικ δεν γνώριζε. Εδώ και καιρό η Μαρία ήθελε να του αποκαλύψει σημαντικά γεγονότα που συνέβησαν στη ζωή της. Προσπάθησε, όποτε είχε ελεύθερο χρόνο ο Έρικ, να του διηγηθεί της ζωής της όπως ένα βιβλίο.

«Δεν μπορεί να βάλει ο νους σου, γιε μου, τι έχω περάσει στη ζωή μου. Ο κάθε άνθρωπος αν απλώσει τα πανιά, με τα γεγονότα που συνέβησαν, θα ανοιχτεί στο πέλαγος. Και με τον άνεμο συντροφιά, θα βγάλει όλα αυτά που πιέζουν το στέρνο του και τα οποία είναι ανάγκη να μάθετε εσείς οι νέοι. Από μικρή έγκρυβα πολλά πράγματα που δεν ήταν απαραίτητο να τα μάθουν οι υπόλοιποι άνθρωποι, ο φόβος, το αβέβαιο μέλλον, η έλλειψη σιγουριάς... Όλα αυτά τα άφησα να μαζευτούν μέσα στο ντουλάπι της μνήμης. Τώρα που το ανοίγω, ξέρω ότι αφού είμαι στο τέλος της διαδρομής, μπορώ να τα πω χωρίς να έχω κάτι να με φοβίσει. Να μη λρω πολλά. Ας πάω πίσω, τότε που είδα πρώτη φορά το φως της μέρας στα παράλια της Μικράς Ασίας. Εκεί που το γαλάζιο του ουρανού ενωνόταν με τα χρώματα της θάλασσας. Η πόλη μας ήταν το Παρίσι της Ανατολής. Οι δρόμοι, τα καταστήματα, οι άνθρωποι σου έδιναν την εντύπωση ότι είσαι τυχερός που γεννήθηκες σ' αυτήν την ένδοξη πόλη. Την όμορφη Σμύρνη, που ήταν το στολίδι και το όνειρο όλων.

»Στη Σμύρνη έμεναν οι Τούρκοι μαζί με τους Έλληνες, τους Εβραίους και τους Αρμένιους. Η μάνα και ο πατέρας ήταν Έλληνες. Κατοικούσαν τρία χιλιόμετρα έξω από τη Σμύρνη και είχαν μαγαζί στο κέντρο της πόλης. Ήμουν μοναχοπαιδί και με είχαν μη στάξει και μη βρέξει. Διακοπές, βόλτες, ταξίδια. Όλα τα είχα αφού ο πατέρας ήταν πλούσιος. Η ευδαιμονία με έκανε περιζήτητη νύφη και γρήγορα μικροπαντρεύτηκα ένα φίλο του πατέρα, που ήταν έμπορος. Γέννησα ένα αγόρι και πετούσα στα ουράνια. Ο άντρας μου με αγαπούσε και οι γονείς μου με στηρίζαν και με βοηθούσαν. Και ενώ περνούσαμε καλά, ήρθε ο πόλεμος να μας καταστρέψει. Οι Έλληνες αφανίστηκαν από τον χθεσινό γείτονα και φίλο. Μπαρούτι και φωτιά, φωτιά και μπουρμπουρη όπως λέγαμε στη Μικρά Ασία. Η Σμύρνη κάηκε και οι Έλληνες έγιναν πρόσφυγες στον τόπο τους. Πάνω σε ένα καΐκι έφυγα μόνη μου, κνηγνημένη... Χωρίς άντρα, γονείς, συγγενείς και το κυριότερο, χωρίς το παιδί μου. Νόμιζα ότι θα χάσω τα λογικά μου, ότι θα πέσω να πνιγώ... Αλλά η ζωή μου ετοιμάζε άλλα. Να φτάσω να γυρίζω ως επαίτης όλες τις σπουδαιότερες πόλεις και να με φωνάζουν υποτιμητικά τουρκόσπορο. Όταν τους ανταπαντούσα ότι είμαι Ελληνίδα, γελούσαν και με έδιωχναν από κοντά τους. Έμεινα για ένα χρονικό διάστημα στην Ελλάδα και όταν επικοινωνήσα με μια θεία μου, που έμενε στη Μασσαλία, ταξίδεψα προς τη Γαλλία. Εκεί έμεινα τέσσερα χρόνια και γνώρισα τον πατέρα σου, τον Χανς. Δούλευε σε μια τεχνική εταιρία και ήθελε να μετακομίσει πάλι στην πατρίδα του τη Γερμανία. Ήθελε να φύγει επειδή ο πόνος της απώλειας της μητέρας του ήταν μεγάλος. Μπήκα στο σπίτι ως γκουβερνάντα και έμεινα μια για πάντα ως σύζυγος. Μετακομίσαμε στο Μόναχο και αρχίσαμε μια ευτυχισμένη ζωή. Έριξα όλη τη δύναμή μου για να σε αναθρέψω με αρχές. Το πέτυχα, επειδή ήσουν δεκτικός στη μάθηση και είχες ένα υπέροχο πατέρα.

»Τώρα όμως έχω μεγαλώσει πολύ. Ξέρω ότι η στιγμή που θα συναντήσω τον Χανς πλησιάζει. Γι' αυτό θέλω να μου κάνεις μια χάρη. Να πας στη Σμύρνη και να φωτογραφίσεις το σπίτι μου. Ξέρω ότι υπάρχει ακόμη. Θα ήθελα να μου φέ-

ρεις και ό,τι πολυτιμότερο είχα. Ένα κασελάκι με φωτογραφίες, τα κοσμήματα της μάνας μου και ένα χρυσό σταυρό. Τον έχω βάλει μέσα στο κασελάκι. Τον σταυρό που φορούσα στον μονάκριβο γιο μου, σαν τον έντυνα με τα καλά του. Την τελευταία στιγμή, προτού αναχωρήσω από το σπίτι, έθαψα το κασελάκι στην αυλή και μετά τράπηκα σε φυγή. Δεν θέλω να το θεωρήσεις υποχρέωση. Θέλω μόνο να σκεφτείς σαν άνθρωπος...».

Άπλωσε το χέρι και πήρε την παλάμη του Έρικ. Φίλησε τον καρπό και του χάιδεψε τα μαλλιά. Τον κοίταξε στα μάτια και συναντήθηκε μαζί του έξω από την αυλή μιας μονοκατοικίας, που το χρώμα της χάριζε λίγη από τη λευκότητα των παιδικών χρόνων της.

.....
Είναι αλήθεια ότι οι άνθρωποι που φορούν στολές πάντα τον εντυπωσίαζαν. Το χρώμα, τα σιρότσια, η επισημότητα της στολής τους έδιναν την αίσθηση του διαφορετικού. Από μικρός ο Έρικ ήθελε να γίνει αξιωματικός πάνω στο άλογο, αλλά όταν μεγάλωσε, άλλαξε γνώμη. Έγινε υπάλληλος στο ταχυδρομείο. Πάλι φορούσε στολή, αλλά δεν ήταν αξιωματικός.

Τώρα, που είχε επισκεφθεί τη Σμύρνη, θα του δινόταν η ευκαιρία να γνωρίσει ένα ανώτατο στέλεχος. Ο Αχμέτ Κουτλάι ήταν ο σύζυγος της κυρίας που διέμενε στο σπίτι της μητέρας του. Η προγραμματισμένη επίσκεψη είχε τον τυπικό χαρακτήρα της διατύπωσης του αιτήματος της μητέρας του. Δεν φάνταζε εύκολο το να θέσεις ένα συγκεκριμένο αίτημα σ' ένα άγνωστο και μάλιστα Τούρκο. Η πιθανή αντιπαράθεση του δημιουργούσε άγχος. Σκεπτόταν από ποια πλευρά έπρεπε να του μιλήσει. Ως Γερμανός ή ως Έλληνας; Προτίμησε, για λόγους τακτικής, το πρώτο. Το πρόβλημα ήταν πως θα συνεννοηθεί. Έμαθε ότι η οικογένεια Κουτλάι γνώριζε λίγα γερμανικά. Από την πρώτη επαφή με τη σύζυγο κάτι κατάφερε. Πίστευε όμως πως με τον κύριο Κουτλάι θα τα πήγαινε καλύτερα. Άφησε όλες αυτές τις σκέψεις και χτύπησε πάλι το κουδούνι.

Η πόρτα άνοιξε διάπλατα και ένας ψηλόσωμος άντρας εμφανίστηκε μπροστά του. Χαιρετήθηκαν και τον άφησε να περάσει. Ο Έρικ προχώρησε και κάθισε σε ένα διπλό καναπέ. Πρόσεξε πως ο σπιτονοικοκύρης του φέρθηκε πολύ ευγενικά και πως έμοιαζε να είναι ενημερωμένος από τη γυναίκα του. Άρχισε να του διηγείται την ιστορία της μητέρας του και παρατήρησε ότι τον άκουγε με συγκατάβαση. Στο τέλος κούνησε το κεφάλι εκφράζοντας τη λύπη του και έδειξε πως είναι η σειρά του να μιλήσει.

Ο λόγος του είχε το περιεχόμενο μιας επετειακής ομιλίας σε μαθητές σχολείων. Ο Έρικ δεν κατάλαβε τίποτε και περίμενε στωικά να τελειώσει. Στο τέλος ο Κουτλάι σηκώθηκε όρθιος και πήγε στο διπλανό δωμάτιο. Μετά από πέντε λεπτά έφερε ένα παλιό κασελάκι. Το έβαλε πάνω στο τραπέζι και έπειτα το άνοιξε. Μπροστά στον Έρικ εμφανίστηκαν οι παλπούδες, η μάνα σε μικρή ηλικία και οι θείες ντυμένες με την παραδοσιακή στολή. Κάθισαν πάνω στην τάβλα και τραγούδησαν παραδοσιακά τραγούδια. Δεν καταλάβαινε λέξη. Και όμως ήθελε να συνεχίσουν. Να τραγουδήσουν τους καημούς, τα βάνανα που πέρασαν. Χαμένος σε όλα αυτά, ο Έρικ ξαφνιάστηκε όταν είδε τον

κύριο Κουτλάι να του προσφέρει το κασελάκι με τα κοσμήματα και τις φωτογραφίες. Σηκώθηκε και τον ευχαρίστησε για τη γενναιοδωρία του.

«Σας ευχαριστώ, του είπε, αλλά λείπει κάτι...».

Ο κύριος Κουτλάι έκανε ότι δεν κατάλαβε. Όταν όμως άκουσε τον Έρικ να επαναλαμβάνει ότι θέλει τον σταυρό το πρόσωπό του κοκκίνισε. Κοίταξε τον καλεσμένο στα μάτια και του είπε:

«Ο σταυρός είναι δικός μου! Τον έχω πάνω μου από μικρό παιδί».

Το ύφος, η ένταση και η αγριάδα του προσώπου του κυρίου Κουτλάι φόβισαν τον Έρικ. Σκέφτηκε τότε πως ήταν η κατάλληλη στιγμή να τον ρωτήσει, γιατί η απάντηση απαιτούσε πολύ συζήτηση. Τη στιγμή που έκανε να αρθρώσει κάποιες κουβέντες ο Έρικ, ο κύριος Κουτλάι του έδειξε την πόρτα. Τον παρακάλεσε να αποχωρήσει. Με το κασελάκι στο χέρι, ο Έρικ πήρε τον δρόμο της επιστροφής. Τα οικογενειακά κειμήλια, οι φωτογραφίες και η γνωριμία με την οικογένεια Κουτλάι πιο πολύ τον μπέρδεψαν παρά τον βοήθησαν να επιτύχει την αποστολή του. Ο χαμένος γιος, ο κρυμμένος σταυρός, τα κοσμήματα έμειναν ανεξήγητα.

Η μάνα του πέθανε στον ύπνο της την ημέρα που εκείνος επέστρεψε στη Γερμανία. Όλα έμειναν όπως τα είχε αφήσει εκείνη, σκεπασμένα με τη σκόνη της μνήμης και του καιρού.

ΟΜΙΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΔΙΟΝΥΣΙΟ ΣΟΛΩΜΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΩΣΤΑΒΑΣΙΛΗ

Σε ημέρες όπως την 25η Μαρτίου είθισται να τιμάμε τους ήρωες που αγωνίστηκαν και έπεσαν για την πατρίδα, τους αγωνιστές εκείνους που έχυσαν το αίμα τους για να ζούμε εμείς σήμερα ελεύθεροι. Ο νους μας γυρίζει πίσω σε μάχες, σε ένδοξα κατορθώματα, σε οπλαρχηγούς και καπετάνισσες. Εμείς όμως, επιλέξαμε να πρωτοτυπήσουμε και να τιμήσουμε, στον μήνα της εορτής της εθνικής μας επετείου, ένα ποιητή. Ίσως να φαντάζει λίγο περιέργο αυτό. Πολλοί, άλλωστε, νομίζουν ότι οι εποχές του πολέμου δεν είναι εποχές για «ποίηση και άλλα ηχηρά παρόμοια», όπως έλεγε ο Καβάφης. Την απάντηση σε αυτό θα μπορούσαν να τη δώσουν οι αρχαίοι Σπαρτιάτες, που με μπροστάρη ένα κουτσό ποιητή, τον Τυρταίο, ξεκίνησαν την επίθεση που τους έφερε τη νίκη στον Μεσσηνιακό πόλεμο. Τη δίνει όμως περίτρανα και η ίδια η ελληνική πολιτεία, που αναγνωρίζει στο πρόσωπο του Διονύσιου Σολωμού την ενσάρκωση του εθνικού μας ποιητή.

Θα μπορούσε κάποιος να αναρωτηθεί: Γιατί να είναι ο Σολωμός ο εθνικός μας ποιητής; Η προφανής απάντηση, βέβαια, θα ήταν ότι είναι ο ποιητής του εθνικού μας ύμνου, αυτός που περιγράφει με τον καλύτερο και αφαιρετικότερο τρόπο την αγάπη των Ελλήνων για την ελευθερία, μόλις μέσα σε ένα τετράστιχο:

*«Απ' τα κόκκαλα βγαλμένη
των Ελλήνων τα ιερά
και σαν πρώτα ανδρειωμένη
χαίρε, ω χαίρε, Ελευθεριά!».*

Είναι ένας φόρος τιμής στη θεά Ελευθερία που δεν κατοικεί πουθενά αλλού παρά μέσα στους ίδιους τους Έλληνες, είναι ριζωμένη στο μεδούλι τους και όταν χρειαστεί, ξαναγίνεται ανδρεία «σαν πρώτα», όπως δηλαδή στην αρχαιότητα ή σε περιόδους δύσκολες και «ισχιωμένες».

Αρκεί όμως μόνον ο εθνικός μας ύμνος για να χαρακτηριστεί εθνικός ποιητής ο Σολωμός; Γιατί το να είσαι «εθνικός» ποιητής ενός λαού σημαίνει ότι μπορείς να διαβάξεις τη σκέψη του, να εκφράξεις το θυμικό του, να αποκαλύπτεις και να προσπαθείς να διορθώσεις τα λάθη του, να μπορείς εν τέλει να τον αντιπροσωπεύεις διαχρονικά και πολύπλευρα. Δεν μπορείς να αρκείσαι μόνον στην έκφραση της αγάπης σου για την πατρίδα όπως ο Κάλβος, σε μία εθνικοπατριωτική έκφραση, όπως ο Βαλαωρίτης. Πρέπει ο λαός, οι άνθρωποι να μπορούν να σε τραγουδούν, σαν να έγραψες για αυτούς όχι χθες, αλλά σήμερα, όχι μακριά τους, αλλά δίπλα τους.

Είναι γεγονός ότι ο υιός του κόντε Νικόλαου Σολωμού και της Αγγελικής Νίκλη εκπληρώνει και με το παραπάνω αυτές τις παραμέτρους. Δεν είναι μόνον η λαϊκή γλώσσα που χρησιμοποιεί. Λέξεις όπως *κόκκαλα, ακαρτερούσες, ολογλήγορο, ερμιές, νά βρης, σκασμένος*, αλλά και στίχοι όπως *γιατί τα 'σκιαζε η φοβέρα / και τα πλάκωνε η σκλαβιά*, ή όπως *ακατάπαυστα το βρίζουν / τα σκυλιά και το πατούν*, αποτελούν τομή για την αντίληψη της εποχής, η οποία ήθελε την ποίηση να είναι προνόμιο των λίγων, των λογίων, των εκπροσώπων δηλ. της Φαναριώτικης Σχολής, που έγραφε σε γλώσσα διαφορετική από αυτή που μιλούσε ο απλός λαός.

Ο Σολωμός κάνει στο σημείο αυτό τη δική του επανάσταση, γιατί θεωρεί ότι ένας λαός δεν μπορεί να είναι ελεύθερος, όταν δεν του επιτρέπεται να εκφράζεται στη γλώσσα που μιλάει. Το δηλώνει άλλωστε στον «Διάλογο», ένα από τα λίγα πεζά του έργα:

«Θέλεις να ομιλήσουμε για τη γλώσσα. Μήγαρις έχω άλλο στο νου μου πάρεξ ελευθερία και γλώσσα; Εκείνη άρχισε να πατή τα κεφάλια τα τούρκικα, τούτη θέλει πατήση ογλήγορα τα σοφολογιοτατίστικα και έπειτα αγκαλιασμένες και οι δύο, θέλει προχωρήσουν εις τον δρόμον της δόξας, χωρίς ποτέ να γυρίσουν οπίσω, αν κανένας Σοφολογιώτατος κρώζει ή κανένας Τούρκος βαβίζει. Γιατί για με, όμοιοι είναι και οι δύο».

Με αυτές τις σκέψεις ο ποιητής γράφει υψηλή ποίηση στη λαϊκή γλώσσα. Αποτέλεσμα, να απελευθερώσει τον απλό λαό από τα δεσμά της αμάθειας.

Δεν είναι όμως μόνον η γλώσσα το όπλο του Σολωμού. Στη δημοτική γλώσσα άλλωστε, έγραφαν εκείνη την εποχή και άλλοι διακεκριμένοι συγγραφείς, όπως ο Ιωάννης Βηλαράς και ο Αθανάσιος Χριστόπουλος. Στο πρόσωπο όμως του Ζακυνθινού ποιητή οι Έλληνες βλέπουν αυτόν που μπορεί να καταλάβει τις βαθύτερες σκέψεις τους και να τις εκφράσει με τον λυρικότερο τρόπο, σχηματίζοντας με ελάχιστες λέξεις εικόνες που αντιστοιχούν σε χιλιάδες λόγια. Εικόνες που παρουσιάζουν, για παράδειγμα, τη διαχρονική επιβουλή των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης στην Ελλάδα, όπως τραγουδιούνται στον *Ύμνο εις την Ελευθερία*:

«Ελαφιάσθη της Αγγλίας
το θηρίο, και σέρνει ευθύς
κατά τ' άκρα της Ρουσίας
τα μουγκρίσματα τς οργής.

Εις το κίνημά του δείχνει
πως τα μέλη ειν' δυνατά
και στου Αιγαίου το κύμα ρίχνει
μια σπιθόβολη ματιά.

Σε ξανοίγει από τα νέφη
και το μάτι του αετού
που φτερά και νύχια θρέφει
με τα σπλάχνα του Ιταλού.

Και σ' εσέ καταγυρμένος
γιατί πάντα σε μισεί
έκρωξ' έκρωξε ο σκασμένος
να σε βλάβη αν ημπορή».

Εικόνες που απηχούν τη βαθιά αγάπη του Έλληνα για τη γη του και τις ρίζες του όπως μας τις δείχνει στον «Κρητικό»:

«Δεν ειν' αηδόνι κρητικό που παίρνει τη λαλιά του
σε ψηλούς βράχους κι άγριους όπ' έχει τη φωλιά του
κι αντιβουίζει ολονυχτίς από πολλή γλυκάδα
η θάλασσα πολύ μακριά, πολύ μακριά η πεδιάδα.

[...]

Δεν ειν' φιαμπόλι το γλυκό οπού τ' αγρίκαα μόνος
στον Ψηλορείτη όπου συχνά με τράβουνεν ο πόνος
κι έβλεπα τ' άστρο τ' ουρανού μεσουρανίς να λάμπη
και του γελούσαν τα βουνά, τα πέλαγα κι οι κάμποι.
Κι ετάραζε τα σπλάχνα μου ελευθεριάς ελπίδα
κι εφώναζα: ω θεϊκιά κι όλη αίματα πατρίδα!
Κι άπλωνα κλαιόντας κατ' αυτή τα χέρια με καμάρι.
Καλή 'ν' η μαύρη πέτρα της και το ξερό χορτάρι».

Εικόνες, τέλος, που φανερώνουν το μεγαλείο της ψυχής και το φιλότιμο της ελληνικής φυλής που δεν φοβάται την ανέχεια, τις κακουχίες, τη φτώχεια, ακόμα και τον θάνατο. Προσέχει όμως και αγωνίζεται να μη φανερωθούν αυτές οι αδυναμίες του στον ξένο, να μην κακοφανεεί, να μη δώσει λαβή για σχόλια αρνητικά, να μη δώσει αφορμή να την πιάσει ο ξένος στο στόμα του ή να την περιγελάσει, όπως στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*:

«Άκρα του τάφου σιωπή στον κάμπο βασιλεύει.
 Λαλεί πουλί, παίρνει σπυρί, κι η μάνα το ζηλεύει.
 Τα μάτια η πείνα εμαύρισε. Στα μάτια η μάνα μνέει.
 Στέκει ο Σουλιώτης ο καλός παρόμερα και κλαίει:
 “Έρμο τουφέμι σκοτεινό, τι σ' έχω εγώ στο χέρι;
 Οπού συ μου 'γινες βαρύ κι ο Αγαρηνός το ξέρει”.
 [...]

“Σάλπιγγα, κόψ' του τραγουδιού τα μάγια με βία,
 γυναικός, γέροντος, παιδιού, μη κόψουν την αντρειά”».

Θα αδικούσε, ωστόσο, τον ποιητή εκείνος που θα τον έβλεπε ως απλό κόλακα του λαού του. Αντιθέτως, δεν παραγνωρίζει και τα κακά της ράτσας μας και μάλιστα όχι μόνον δεν τα κρύβει, αλλά τα αποκαλύπτει, επιπλήττοντας τους συμπατριώτες του και συμβουλεύοντάς τους, μέσα από την ποίηση, να αλλάξουν στάση και να μην παρασυρθούν από τα ελαττώματά τους. Αυτό το κάνει τουλάχιστον δύο φορές τόσο στον Ύμνο, όσο και στην Ωδή εις τον λόρδο Μπάιρον:

«Και άλλοι, αλίτηροι! Χτυπώντας
 πέφτουνε στον αδερφό
 και παινεύονται, θαρρώντας
 πως εχτύπησαν εχθρό.

Και τους φώναξε: “Φευγάτε
 τς Ερινύας την τρικυμιά.
 Ω! τι κάνετε; Πού πάτε;
 Για φερθήτε ειρηνικά.

Γιατί αλλιώς θε να βρεθήτε
 ή με ξένο βασιλιά
 ή θα καταφανισθήτε
 από χέρια αγαρηνά”

[...]

Η διχόνοια που βαστάει
 ένα σκήπτρο η δολερή
 καθενός χαμογελάει
 πάρ' το, λέγοντας, και συ.

Κειο το σκήπτρο που σας δείχνει
 έχει αλήθεια ωραία θωριά.
 Μην το πιάστε, γιατί ρίχνει
 εισέ δάκρυα θλιβερά.

*Από στόμα οπού φθονάει
παλληκάρια, ας μην 'πωθή
πως το χέρι σας κτυπάει
του αδελφού την κεφαλή.*

*Μην ειπούν στον στοχασμό τους
τα ξένα έθνη αληθινά:
Εάν μισούνται ανάμεσό τους
Δεν τους πρέπει ελευθεριά».*

Είναι και αυτό ακόμα μία μικρή επανένσταση που την αναγνωρίζει ο λαός, την αγκαλιάζει και μαζί της αγκαλιάζει και τον ποιητή, ο οποίος έτσι γίνεται αληθινά «εθνικός».

Εδώ πια ξανάρχεται στα χείλη μας το ερώτημα: Μα γιατί ο Σολωμός; Τι είχε αυτός ο ποιητής που τον έκανε να ξεχωρίσει και να καταλάβει τόσο βαθιά και τόσο καθαρά τον Έλληνα; Ποια χαρακτηριστικά του τού επέτρεπαν να γράφει με τρόπο που να εκφράζει την ελληνική ψιχή διαχρονικά και πέρα από τοπικές ιδιαιτερότητες; Ήταν μόνον το ποιητικό τάλαντο ή μήπως υπήρχε κάτι το βαθύτερο; Πιστεύω, κυρίες και κύριοι, ότι άλλη ήταν η κινητήρια δύναμη. Αυτή που τον οδηγούσε να γράφει τους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*, με τα μάτια στραμμένα στο Μεσολόγγι ή να κλαίει όταν έβλεπε Μεσολογγίτισσες να ζητιανεύουν στη Ζάκυνθο. Μιλώ για την αγάπη προς την πατρίδα. Όχι όμως την απλή φιλοπατρία, που μπορεί να διαθέτει κάθε πολίτης, αλλά μία περίπου «ερωτική» σχέση, με πάθος και αφουώση, που ταιριάζουν περισσότερο να απευθύνονται σε ανθρώπινα όντα και όχι σε άλλα ιδανικά.

Για τον ποιητή η πατρίδα αυτή δεν είναι κάτι το άψιχο ή το αδύριστο. Είναι, αντιθέτως, κάτι το πολύ συγκεκριμένο και του προκαλεί ένα σιναίσθημα προσομής και αδημονίας, καθώς τη βλέπει, την ίδια του την πατρίδα, να αναδημιουργείται μέσα από τα ερείπια του παρελθόντος. Δεν είναι λοιπόν καθόλου αδύριστη η έννοια της πατρίδας για τον ποιητή. Τη φαντάζεται πανέμορφη γυναίκα, ντυμένη με το φως του φεγγαριού, να ξεπερνάει τα όρια της σκλαβιάς, τα όρια του πνευματικού και ηθικού της θανάτου. Να ξαναγεννιέται για να περιλάβει στην αγκαλιά της όλους τους Έλληνες, όπως συμβαίνει και στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*:

*«Μητέρα μεγαλόψιχη στον πόνο και στη δόξα
κι αν στο κρυφό μυστήριο ζουν πάντα τα παιδιά σου
με λογισμό και μ' όνειρο, τι χάσ' έχουν τα μάτια,
τα μάτια τούτα να σ' ιδούν μες στο πανέμορφο δάσος
που ξάφνου σου τριγύρισε τα αθάνατα ποδάρια.
Κοίτα με φύλλα της Λαμπρής, με φύλλα του Βαϊώνε!*

*Το θεικό σου πάτημα δεν άκουσα δεν είδα
αλλά θεά δεν ημπορώ ν' ακούσω τη φωνή σου
κι ευθύς εγώ τ' ελληνικού κόσμου να τη χαρίσω;
Δόξα 'χ' η μαύρη πέτρα του και το ξερό χορτάρι.*

[...]

*Νύχτα γιομάτη θαύματα, νύχτα σπαρμένη μάγια!
Χωρίς ποσώς φως, ουρανός και θάλασσα να πνένε,
ουδ' όσο κάν' η μέλισσα κοντά στο λουλουδάκι,
γύρου σε κάτι ατάραχο π' ασπρίζει μες στη λίμνη,
μονάχο ανακατώθημε το στρογγυλό φεγγάρι...».*

Ίσως ακούγεται κάπως ρομαντική η εικόνα αυτή, αλλά δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Σολωμός έχει επηρεαστεί από το κίνημα του Ρομαντισμού, όπως αυτό εκφράστηκε από τους Άγγλους (κυρίως), αλλά και τους Γερμανούς λογοτέχνες. Ο έρωτας, σύμφωνα με τους ρομαντικούς, είναι παντοδύναμος και μπορεί να νικήσει ακόμα και τον ίδιο τον θάνατο, καθώς ενδυναμώνει τους ανθρώπους και τους καθιστά ισχυρούς και ικανούς να καταφέρουν πράγματα που ποτέ τους δεν είχαν φανταστεί, όπως και ο ήρωας του *Κρητικού*:

*«Τα κύματα έσχιζα μ' αυτό, τ' άγρια και μυρωδάτα,
με δύναμη που δεν είχα μήτε στα πρώτα νειάτα
μήτε όταν εκροτούσαμε, πετώντας τα θηκάρια
μάχη στενή με τους πολλούς ολίγα παλληκάρια
μήτε όταν του μπομπο-Ισούφ και τα άλλους δυό βαρούσα
σύριζα στη Λαβύρινθο π' αλαιμάργα πατούσα.
Στο πλέξιμο το δυνατό ο χτύπος της καρδιάς μου
κι αυτό μου τα αύξαιν', έκρουζε στην πλευρά της κυράς μου».*

Η ρομαντική ψυχή, κατά τον ποιητή, δεν είναι μια ψυχή αλλοπαρμένη ή «χαμένη» στον κόσμο της, μακριά από τα προβλήματα της καθημερινότητας. Τουναντίον, χαλυβδώνεται από αυτά τα προβλήματα και ζητά να τα ξεπεράσει, να τα νικήσει και μέσα από την υπέρβαση του κάθε εμποδίου να φτάσει στο απόλυτο επίπεδο της ελευθερίας. Την πλήρη ανεξαρτησία από καθετί που δένει τον άνθρωπο από ανάγκες, εξαρτήσεις, δεσμούς, συνήθειες, χαρές και λύπες. Με τον τρόπο αυτό όμως ο ρομαντισμός συναντά το έπος, ο λυρισμός την ανδρεία, δημιουργώντας μια νέα «σχολή» ποιητικής έκφρασης, που μέσα από τον Σολωμό ταξιδεύει στη συνέχεια σε όλη την Ευρώπη, καθιστώντας τον έτσι ιδανικότερο εκπρόσωπο του έθνους. Αυτό άλλωστε προκύπτει και από τους στοχασμούς του ίδιου του ποιητή στην έναρξη του βιβλίου των *Ελεύθερων Πολιορκημένων*:

«Πραγματοποίησε τούτη την ιδέα: όλοι οι ανθρώπινοι δεσμοί — πατρός, αδελφού, γυναικός —, ριζωμένοι εις τη γη και με αυτούς ο ενθουσιασμός της δόξας. Τους αρπάζεται η γη και τοιουτοτρόπως αναγκάζονται να ξεσκεπάσουν εις τα βάθη της, την αγιοσύνη της ψυχής τους. Εις τον πάτο της εικόνας πάντα η Ελλάδα με το μέλλον της.

Έντονες δύνამες οι οποίες ξετυλίζονται εις φυσικοεθνικά όργανα, εις μία μικρή γη. Δύνამες μεγάλες κάθε λογής, οι οποίες εμψυχώνουν το ξετύλιγμα όπου ακατάπαυτα προχωρεί μεγαλύτερο. Ενώ αυξάνει, κάμε ώστε ανάμεσα εις τες νικηφόρες ενάντιες δύνამες να ευρίσκεται η ενθύμηση της περασμένης δόξας.

Πάρε και σύμπηξε δυνατά μίαν πνευματική δύναμη και καταμέρισέ την εις τόσους χαρακτήρες, ανδρών και γυναικών, εις τους οποίους ν' ανταποκρίνονται εμπράκτως εις τα πάντα. Σκέψου καλά αν τούτο θα γένη ρομαντικά ή, αν είναι δυνατό, κλασσικά ή εις είδος μιχτό, αλλά νόμιμο. Του δεύτερου είδους άκρο παράδειγμα είναι ο Όμηρος. Του πρώτου ο Σέηκσπιρ. Του τρίτου δεν γνωρίζω».

Αποδείχτηκε, τελικά, ότι ήταν ο ίδιος εκείνος που επρόκειτο να γίνει το τρανό παράδειγμα της επικολυρικής ποίησης.

Ο ΣΚΟΥΦΑΣ ΚΑΙ Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Είναι συχνά δύσκολο στην πορεία της ιστορίας να διακρίνει κάποιος με σαφήνεια τη συμβολή που έχουν στην πορεία και στη διαμόρφωση των γεγονότων οι μάζες, αυτό δηλαδή που ονομάζουμε συχνά «λαός». Επίσης οι προσωπικότητες, οι φωτισμένοι, δηλαδή οι ηγέτες ή οι εμπνευσμένοι πνευματικοί ταγοί ή οι αποφασιστικοί και αποφασισμένοι στρατηγοί ή οι παθιασμένοι πολιτικοί ιδεολόγοι. Στο θέμα αυτό έχουν υπάρξει διαφωνίες επί διαφωνιών μεταξύ των επιστημόνων, έχουν διαμορφωθεί διαφορετικές ιστορικές σχολές και έχουν γραφεί χιλιάδες σελίδες αναλύσεων. Σε κάθε περίπτωση, όμως, ένα σημείο στο οποίο όλοι συμφωνούν είναι ότι όλες οι προσωπικότητες, που έπαιξαν κάποιον ξεχωριστό ρόλο στην ιστορία, είχαν την ιδιαιτερότητα να ξεχωρίζουν από τον απλό λαό, τον οποίο είτε καθοδηγούσαν είτε ενέπνεαν. Μόνον μία περίπτωση υπάρχει στα παγκόσμια ιστορικά χρονικά, όπου μία προσωπικότητα αδιαχώριστα συνυφασμένη με τον λαό, από τον οποίο προερχόταν και με τον οποίο ταυτιζόταν, χωρίς να διεκδικεί δάφνες ή ηγετικές θέσεις, μπόρεσε να αλλάξει τη ροή της ιστορίας με τρόπο κοσμοϊστορικά μοναδικό. Πρόκειται για τον Νικόλαο Σκουφά, τη Φιλική Εταιρεία και την Ελληνική Επανάσταση.

Υποστηρικτής της αντίληψης που ήθελε τους Έλληνες να αποτινάσσουν τον τουρκικό ζυγό κινούμενοι μυστικά, αλλά και γρήγορα, συγκροτώντας μία επαναστατική οργάνωση και βασισμένοι μόνον στις δικές τους δυνάμεις, ώστε να εξαναγκάσουν τα κυρίαρχα κράτη της εποχής να προστρέξουν σε βοήθεια, ο Νικόλαος Σκουφάς δεν δίστασε να ακολουθήσει τη φωνή της συνείδησής του, όταν αισθάνθηκε ότι είχε έρθει η ώρα της δράσης. Γεννημένος στο Κομπότι στη συνοικία Δημορραφταίικα, από φτωχούς γονείς το 1779, ο Σκουφάς αρχικά είχε το επώνυμο «Ράφτης». Πατέρας του ήταν ο Αποστόλης Ράφτης, τεχνίτης από τη μεσαία τάξη, ο οποίος όμως είχε καλή σχέση με τα γράμματα και διατηρούσε κατάστημα και οικία και στην πόλη της Άρτας. Μάλιστα στον χώρο όπου βρισκόταν το εμπορικό, όπου εργαζόταν ο Νικόλαος Σκουφάς, έχει εντοιχιστεί αναμνηστική πλάκα. Ο Αποστόλης Ράφτης φρόντισε για την όσο το δυνατόν καλύτερη μόρφωση του γιου του, ο οποίος μαθήτευσε αρχικά κοντά στον Γεροστάθη και αργότερα στο σχολείο της Κασσοπίτρας (από τον

ομώνυμο ναό της Παναγιάς της Κασσοπίτρας όπου στεγαζόταν) κοντά στους φημισμένους για την εποχή και τον τόπο δασκάλους Ντούγια και Δενδραμή. Έπειτα ακολούθησε το επάγγελμα του εμπόρου, εργαζόμενος σε εμπορικό κατάστημα της Άρτας για αρκετά χρόνια. Στην πορεία του αυτή, η δεξιοτεχνία του στην κατασκευή σκούφων του προσέδωσε το προσωνύμιο το οποίο έμελλε να γίνει και το επώνυμό του: «Σκουφάς». Στη συνέχεια, μετά από έντονες προστριβές με Τούρκους της περιοχής (λέγεται ότι χαστούκισε κάποιον Τούρκο ζαπτιέ, δηλαδή χωροφύλακα), ακολουθώντας το ρεύμα της εποχής μετανάστευσε στη Ρωσία. Εκεί συνέχισε την εμπορική δραστηριότητα του στην Οδησό, όπου υπήρχε ακμάζουσα ελληνική παροικία.

Στη Ρωσία ο Σκουφάς όχι μόνον συνεχίζει τη συνωμοτική δράση, που είχε ήδη αρχίσει από τα χρόνια της διαμονής του στην ιδιαίτερη πατρίδα του, αλλά έρχεται σε επαφή με όλα εκείνα τα ιδεολογικά κινήματα και ρεύματα του 18ου αιώνα, που πρέσβευαν την απελευθέρωση των ανθρώπων από τα απολυταρχικά καθεστώτα. Από τους βιογράφους του χαρακτηρίζεται άνθρωπος πολύπειρος, με τίμιο χαρακτήρα, σώφρων, αποφασιστικός και ψύχραιμος. Καθώς ο ίδιος φλεγόταν από τον πόθο να βοηθήσει στην «Ανάσταση του Γένους», όπως ονόμαζε την ανασύσταση της ελληνοκεντρικής βυζαντινής αυτοκρατορίας, δεν άργησε να έρθει σε επαφή με συμπατριώτες του, οι οποίοι διακατέχονταν από τις ίδιες αντιλήψεις. Με δύο από αυτούς, τον Ηπειρώτη Αθανάσιο Τσακάλωφ και τον νησιώτη Εμμανουήλ Ξάνθο, αποφάσισαν στις 14 Σεπτεμβρίου 1814 τη δημιουργία του συνωμοτικού μηχανισμού της Φιλικής Εταιρείας. Η οργάνωση αυτή με διάφορες διαδικασίες και με μυστικότητα απέβλεπε στο να μύησει τους Έλληνες στον κοινό σκοπό και να τους προετοιμάσει για την απελευθέρωση της πατρίδας. Ο Σκουφάς διέθετε επαναστατική προπαγάνδα. Ήταν προκατηχημένος στις ιδέες που θα προέβαλε στην Εταιρεία από τον Κωνσταντίνο Ράδο, έμπορο στη Ρωσία, γεννημένο στο Τσεπέλοβο των Ιωαννίνων και με σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας. Ο Σκουφάς ανέλαβε τη διάδοση και την κατήχηση μελών από το πλήθος των ομογενών της Ρωσίας. Μερικά από τα μέλη, που μύησε, ήταν ο Γεώργιος Σέκερης, ο Αντώνιος Κομιζόπουλος, ο Νικόλαος Γαλάτης, ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος κ.ά. Στην Οδησό συνεργάζεται με τον Άνθιμο Γαζή, αναθέτοντάς του τη μύηση των κλεφτών και των αρματωλών της Στερεάς Ελλάδας. Ο ίδιος ανέλαβε να διαδώσει την ιδέα της Φιλικής Εταιρείας στην Πελοπόννησο, περνώντας γι' αυτόν ακριβώς τον σκοπό από την Κωνσταντινούπολη.

Το 1818 με προτροπή του Σκουφά η έδρα της Φιλικής Εταιρείας μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί ο Σκουφάς μύησε τον Παναγιώτη Σέκερη, ο οποίος θα παίξει καθοριστικό ρόλο στη χρηματοδότηση της Φιλικής Εταιρείας. Ο Σκουφάς έπειτα υποστήριξε ότι η έδρα της Εταιρείας έπρεπε να μεταφερθεί στην Πελοπόννησο παρά τις αντιρρήσεις των άλλων δύο συνιδρυτών. Έβλεπε από τότε ο Ηπειρώτης, με τον διορατικό πολιτικό νου, τον ρόλο που θα έπαιζε η συγκεκριμένη περιοχή στον αγώνα. Ίσως, ακριβώς, επειδή ήταν ένας από τους απλούς ανθρώπους της εποχής του να κατανοούσε τις προνομιακές περι-

στάσεις που τότε επικρατούσαν στην Πελοπόννησο, όσον αφορά τη δράση και τη συγκρότηση των κλέφτικων σωμάτων, τα οποία επρόκειτο να συνθέσουν τον πρώτο στρατό της Επανάστασης. Μπορούσε όμως να καταλάβει και ότι οι απλοί αυτοί άνθρωποι δεν θα δέχονταν εύκολα να πάρουν μέρος σε τέτοιον αγώνα χωρίς την ιδέα μιας ισχυρής ηγεσίας, όπως ήταν αποδεκτό από τα ήθη και τις συνήθειες της εποχής. Γι’ αυτό και φρόντισε να δημιουργήσει τον μύθο της κρυφής και εξέχουσας ηγετικής προσωπικότητας. Οι Φιλικοί αναφέρονταν σε κάποια «Αόρατη Αρχή», της οποίας τα πρόσωπα σκόπιμα απέφευγαν να κατονομάσουν και άφηναν να εννοηθεί ότι ισχυρές προσωπικότητες κατευθύνουν την Εταιρεία και ότι κάποια μεγάλη πολιτική δύναμη την προστατεύει. Καθιέρωσαν μυσταγωγική διαδικασία για τη μύηση των νέων μελών τα οποία καλούνταν να ορκιστούν τυφλή αφοσίωση και απόλυτη εχεμύθεια. Παραβίαση του όρκου επέσυρε τον θάνατο, ενώ και η γενικότερη επικοινωνία των μελών της Εταιρείας ακολούθησε όλους τους κανόνες μυστικότητας (ψευδώνυμα, μυστικό κρυπτογραφικό αλφάβητο, συνθηματικές λέξεις αμοιβαίας αναγνώρισης κ.ά.). Ο ίδιος ο Σκουφάς είχε μέσα στην Εταιρεία τα συνθηματικά αρχικά Α.Γ.

Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της Φιλικής Εταιρείας τόσο σε οικονομικό, όσο και σε επίπεδο στελεχών. Ο ιστορικός Φιλήμων καταγράφει 514 μέλη Φιλικών εκτός αυτών που δεν ήθελαν να γίνουν γνωστοί για λόγους ασφάλειας. Αυτό που θα πρέπει να τονιστεί για τη Φιλική Εταιρεία είναι η ιδιαιτερότητα που εμφανίζει σε σχέση με άλλες ανάλογες μυστικές εταιρείες της εποχής της. Είναι γεγονός ότι την περίοδο εκείνη δραστηριοποιούνταν στον ευρωπαϊκό χώρο ποικίλου είδους μυστικές εταιρείες, όμιλοι, ενώσεις, άλλες με περισσότερο και άλλες με λιγότερο επαναστατικό χαρακτήρα. Ας μη ξεχνάμε ότι πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία οι Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης, έχοντας μόλις ξεπεράσει το σοκ της Γαλλικής Επανάστασης και των Ναπολεόντειων Πολέμων που απείλησαν την ίδια την υπόσταση των ευρωπαϊκών μοναρχιών, βρίσκονταν σε φάση ανασυγκρότησης, διαμορφώνοντας με την «Ιερά Συμμαχία» τους ένα καθεστώς σκοταδισμού και ανελευθερίας στη γηραιά ήπειρο. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες οι άνθρωποι, που ασφυκτιούσαν από τις καταπιεστικές αυτές δυνάμεις, φρόντιζαν να συστήνουν μυστικές οργανώσεις. Όλες σχεδόν όμως οι οργανώσεις αυτές αποτελούνται από άτομα της διανόησης ή από ανθρώπους που παρακινούνται από κάποιους εμπνευσμένους ιδεολόγους. Μόνον η Φιλική Εταιρεία υπήρξε οργάνωση που δημιουργήθηκε από άτομα τα οποία προέρχονταν από τον λαό, που έδρασε μέσα στον λαό και με στόχο μία λαϊκή εξέγερση ενάντια σε ξένο κατακτητή. Η ιδιαιτερότητα αυτή δεν έχει επισημανθεί επαρκώς από την ελληνική και τη ξένη ιστοριογραφία και είναι πραγματικά άξιο απορίας το γιατί.

Κεφαλαιώδη και σημαντική συμβολή στην ίδρυση, στελέχωση και εξάπλωση της Εταιρείας έχουν οι Ηπειρώτες. Από τους καταγεγραμμένους Φιλικούς περίπου 200 κατάγονται από την Ήπειρο και καταγράφουν εξαιρετική παρουσία και δράση. Μεταξύ αυτών σημαντική παρουσία έχουν δύο Αρτινοί. Ο ένας είναι ο Κωνσταντίνος Γεροστάθης, έμπορος από το Κομπότι, που μυήθηκε

από τους πρώτους στις αρχές του 1819 και που ανέπτυξε έντονη πατριωτική δραστηριότητα. Ο Κωνσταντίνος Γεροστάθης γεννήθηκε το έτος 1770. Έφυγε από το Κομπότι για την Κέρκυρα σε ηλικία 37 ετών, το 1807. Οι ιστορικές πηγές τον παρουσιάζουν ως καλό και αγαθό άνθρωπο με μεγάλη μόρφωση και γλωσσομάθεια, με πολιτικό νου και φλογερό πατριωτισμό, με εθνική προσφορά και ευεργεσίες. Στα τέλη του 1818 με αρχές του 1819 ο Γεροστάθης μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία. Στο σημείο αυτό ξεκινά η συνεισφορά και ο αγώνας του για την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Τούρκους. Ήταν έμπιστος συνεργάτης του κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια. Αντιπροσώπευε στην Κέρκυρα τη Φιλική Εταιρεία και είχε αναλάβει την αλληλογραφία με τις φιλελληνικές εταιρείες της Ευρώπης και της Αμερικής. Ο Κωνσταντίνος Γεροστάθης πέθανε στις 22 Ιουνίου του 1870, σε ηλικία 100 ετών και κηδεύτηκε στον Ιερό Ναό της Παναγίας των Ξένων στην Κέρκυρα.

Εκτός του Σκουφά και του Γεροστάθη, ο δεύτερος του οποίου οφείλουμε ιδιαίτερη μνεία είναι ο Ασημάκης Κοροκίδας από την Άρτα, λόγιος και μεγάλεμπορος στην Πόλη. Σε αυτόν ανατέθηκε η μύηση στην Εταιρεία Ελλήνων του στενού κύκλου του Αλή Πασά, καθώς ήταν ο επίτροπός του στην Κωνσταντινούπολη. Έτσι μνήθηκαν πρόσωπα με μεγάλη επιρροή, όπως ο αρματολός Οδυσσέας Ανδρούτσος, ο διδάσκαλος του γένους Αθανάσιος Ψαλίδας, ο ιατρός του Αλή και μετέπειτα πρωθυπουργός του ελληνικού κράτους Ιωάννης Κωλέττης κ.ά. Ο Κοροκίδας (αναφέρεται στις πηγές και ως Κροκίδας με αποκοπή του όμικρον, όπως συνηθίζεται στην ηπειρώτικη ντοπιολαλιά) γεννήθηκε στην Άρτα το 1770 και πέθανε στα Ιωάννινα το 1828. Σπούδασε στη Μπαλαναία Σχολή των Ιωαννίνων και μνήθηκε νωρίς στη Φιλική Εταιρεία προσφέροντας πολύτιμες υπηρεσίες στην προετοιμασία της Επανάστασης στην Ήπειρο.

Πέρα από τους πρωτοστάτες αυτούς άλλοι 34 Ηπειρώτες, οι οποίοι ζούσαν στη Ρωσία, μνήθηκαν από την πρώτη στιγμή στη Φιλική Εταιρεία και δραστηριοποιήθηκαν ως μέλη της. Συνολικά παρουσιάζονται 3 Ηπειρώτες Φιλικοί με καταγωγή από την περιοχή της Άρτας, 17 με καταγωγή από την περιοχή των Ιωαννίνων και μόλις 1 με καταγωγή από την περιοχή της Πρέβεζας. Καταγράφονται επιπλέον και 9, των οποίων η ακριβής καταγωγή δεν δηλώνεται. Όλοι σχεδόν αναφέρονται ως μνημένοι στην Οδησό, τη Μόσχα και το Κισινόβιο (σημερινό Κισινάου ή Κισινόφ, πρωτεύουσα της Μολδαβίας).

Έτσι το όραμα του Νικολάου Σκουφά άρχισε να παίρνει σάρκα και οστά καθώς οι Έλληνες, έστω και παρασυρμένοι από τη ψευδαίσθηση της ρωσικής βοήθειας, απέκτησαν εμπιστοσύνη στις δυνάμεις τους και επαναστάτησαν, πρώτα στις παραδουνάβιες ηγεμονίες το 1820 και έπειτα στην Πελοπόννησο το 1821 με τα γνωστά αποτελέσματα. Όλα αυτά όμως, ο Σκουφάς δεν μπόρεσε να τα δει να πραγματοποιούνται, επειδή είχε ήδη πεθάνει το 1818 στην Κωνσταντινούπολη. Είχε όμως την ικανοποίηση ότι έθεσε τις βάσεις πάνω στις οποίες χτίστηκε η ελευθερία του ελληνικού λαού, αφήνοντας στη γενέτειρά του, το Κομπότι, αλλά και σε όλους τους Άρτινούς αυτήν την περήφανη και συνάμα βαριά κληρονομιά.

Σήμερα όλοι οι Έλληνες είμαστε υποχρεωμένοι να διαφυλάξουμε την πνευματική και την πολιτική παράδοση, στην οποία στηρίχθηκε η Επανάσταση του 1821, η οποία δεν ξεετάζεται μόνον σαν στρατιωτικό γεγονός πανευρωπαϊκής ακτινοβολίας αλλά και σαν ο πνευματικός αγώνας ενός λαού, που πιστεύει στην ιδέα της εθνικής ανεξαρτησίας του και υπηρετεί σε όλες τις εποχές τις ακατάλυτες αρχές της ελευθερίας και της αρετής.

Τα γεγονότα που οδήγησαν στην έκρηξη και την εξάπλωση της Επανάστασης τείνουμε να τα ξεχάσουμε στις ημέρες μας, καθώς αναλωνόμαστε συνήθως σε διαφωνίες, σχετικά με τον ένα ή τον άλλο ρόλο που έπαιξε ο ένας ή ο άλλος παράγοντας της επαναστατικής δράσης. Πολλοί, μάλιστα, τείνουν να αμφισβητήσουν ακόμα και την αναγκαιότητα της έκρηξης της Επανάστασης τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, παραβλέποντας έτσι ότι οι επαναστάσεις ξεσπούν όταν έχουν ήδη διαμορφωθεί οι κατάλληλες συνθήκες, που θα τις συντηρήσουν και θα τις οδηγήσουν σε επιτυχία. Με άλλα λόγια, η Επανάσταση δεν θα μπορούσε να σταθεί, ακόμα και εάν άρχιζε, εφόσον οι κοινωνικές συνθήκες και η λαϊκή συμπαράσταση δεν το επέτρεπαν. Η επιτυχία της Φιλικής Εταιρείας και του Νικολάου Σκουφά ήταν ότι έδωσαν το όραμα και την οργάνωση που χρειαζόταν, ώστε να τεθεί σε κίνηση ο μηχανισμός, ο οποίος στη συνέχεια ξεπέρασε και τους ίδιους τους εμπνευστές του. Ειδικότερα το σύνθημα «Ελευθερία ή Θάνατος» υπήρξε η μεγαλύτερη έμπνευση και η ουσιαστική παράμετρος επιτυχίας των επαναστατών. Αποδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό ότι δεν δίσταζαν να θυσιάσουν το πιο πολύτιμο γι' αυτούς αγαθό, την ίδια τους τη ζωή, αφαιρούσαν οι επαναστάτες του 1821 από τους αντιπάλους τους τη δυνατότητα να τους δελεάσουν με ο,τιδήποτε, το οποίο θα μπορούσε να τους αναιρέσει την απόφασή τους.

Αν τελικά διδάσκει κάτι η ιστορία των Φιλικών (αλλά και κάθε επαναστατική κίνηση) είναι ότι ο όποιος αγώνας κρίνεται από αυτό που καταθέτει ο καθένας μας ως διακύβευμα, αυτό δηλαδή που διατίθεται να χάσει, προκειμένου να επιτύχει στον αγώνα του. Στις συνθήκες που έχει φτάσει πλέον η πατρίδα μας, πρέπει όλοι μας να αρχίσουμε να αναρωτιόμαστε τι και ως ποιο σημείο είμαστε έτοιμοι να διακινδυνεύσουμε.